

PÉTERI TAKÁTS JÓZSEF.

*

IRTA

TAKÁTS SÁNDOR.

Ára 1 frt 50 kr.

BUDAPEST.

NYOMATOTT A „HUNYADI MÁTYÁS“ INTÉZETBEN

1890.

PÉTERI TAKÁTS JOZSEF.

I.

1821. május ötödikén fényes halotti menet vonult a kies vidéken fekvő mindszeinti puszta felé, hogy a lombos fák alatt álló, ősi családi sirboltba helyezze a magyar irodalom egyik szerény, de lelkes és áldozni tudó munkását, Györmegye főjegyzőjét, a veszprémi káptalan volt jószágigazgatóját és ügyészét. A virágokkal borított koporsónál hazánk legjelesebb írói sirtak baráti könyveket, s midőn a halotti ének utolsó szava is elhangzott, Kisfaludy Sándor, Pázmándi Horváth Endre, Pápay Sámuel és Fejér György ott a szent helyen határozták el, hogy a meghalt írónak érdemeihez méltó emléket állítanak. Azóta az éveknek hosszú sora mult el, de az egykor ünnepelt író, a hön szerető barát és az annyit áldozott meczenás emléke hiába várta megörökítését a megbízott Fejér Györgytől. Elmaradt az! A hűlt kebel nem lelkesíté többé társait; a baráti szeretet, elvesztvén éltető tüzét, egészen kialudt s a mozgalmas idők zavaraiiban nem gondolt többé senki arra, ki valamikor ezeket áldozott a magyar irodalom javára, s ki oly tüzzel védte az égő szeretettel szeretett magyar nyelvet! Révai nem volt látnok, nem látott a jövőbe; szavai, — hogy *„ez író emléke örökké élni fog a nemzet szívében“* — nem teljesültek be! Ma már feledve van neve, feledve munkássága és törekvése.

De hát így szokott ez történni; a szerény és csendes munkásnak, ki hírt, dicsőséget nem keresve dolgozik, ki nem hangoztatja, nem kiáltja ki: íme mit tevék, mennyit fáradtam, feledés szokott a bére lenni.

Ki ismeri ma már Péteri Takáts Józsefet, az Erkölcsei Oktatások nemes gondolkozású szerzőjét, a Költeményes Munkák költői ihletségű íróját, Kisfaludy Sándor első lelkesítőjét? Ki tudja, hogy Himfy szerelmeinek, a Regéknek, az első magyar irodalomtörténetnek, Virág költeményeinek névtelen kiadója Takáts

volt? Ki törődik azzal, hogy Révai nagy grammatikájának, Zircz emlékezetének megjelenését Takáts tette lehetővé?

Ő volt a dunántúli irodalmi és könyvkiadó társulatnak lelke és fentartója, számtalan nemes és nálunk még ismeretlen eszmének hirdetője, Kisfaludynak, Kiss Jánosnak, Berzsenyinek, Szabó Dávidnak, Horváth Endrének, Bacsányinak, Görögnek, Verseglynek stb. lelkes barátja, kiről mindegyik elismerte, hogy „*mint ember és barát páratlan*“; kiről még ellensége Kazinczy sem késik kimondani, hogy „*ha hatalmamban állna, visszahoznám a föld alúl, hogy ezzel a hazu szent ügyének használjak*“; kiről Pápay Sámuel oly meghatóan írja: „*ember nem lehet méltóbb a legforróbb baráti szeretetre, mint ő vala, ki még ingerelve se tudott rossz lenni!*“

Ez a férfi, ez a nemeslelkű író egészen kiszorúlt irodalomtörténeteinkből, habár nála csekélyebb érdemű írók munkássága elég bőven van tárgyalva; pedig volt idő, mikor az első magyar irodalomtörténetíró nem késett kijelenteni, hogy *Takáts prózája vetekedik Pázmányéval és Faludiéval*; volt idő, midőn a nemzet legnagyobb classicus írója, Berzsenyi hirdette:

A ki a széppel köti össze a jót
Oh *Takáts*, az böles, az igaz poéta.
Ez dicső érdem, s ez az égi bélyeg
A remek elmén!

Haj! de azóta nagyon megváltoztak a viszonyok; ma már azt is másnak tulajdonítják, a minek ő volt a megteremtője. Toldy a Magyar Minerva megindítását és kiadását Bacsányinak tulajdonítja, habár Ányos költeményeinek összegyűjtésén és sajtó alá bocsátásán kívül semmi része benne; de annál több Takátsnak, ki keserves nevelői fizetését fordította a munkák kiadására. „*Reá szánom időmet — írja Arankának — fáradtságomat, csekély mindenemet, a míg csak győzöm; ha kevesebbet is, de csak fog esztendőnkint valamit látni édes hazám!*“ S hány száz levelet irt a Minerva érdekében, mennyit fáradott és áldozott, míg az öt kötet megjelenhetett; s ím az utókor írója bezárja mindezek előtt szemeit, s minden ok nélkül olyanhoz fűzi az érdemet, kinek úgyszólván semmi része az egészben.

De hagyjuk ezeket. A névtelen adakozó, az önmagát rejtegető s titokban áldozó ritkán számíthat elismerésre; él barátainak, él tisztelőinek szívében, de azokkal együtt az ő emléke, tette és buzgalma is feledve és eltemetve van örökre.

E kisded könyvecske, ez erőtlen és Takáts szent buzgalmához méltatlan művecske merész feladatot tűzött ki magának. Takáts nevét akarja kiemelni a feledékenység ködéből; áldozatait, nemes erényeit, munkásságának célját és eredményét szándékozik egy a *valóság* kellékeivel bíró képben festeni. A feladatot megkönnyíti Takáts igazán vonzó élete, mely fölöslegessé tesz minden phrázist. Tettei többet fognak beszélni a legszebb magasztalásoknál, munkássága, életének tisztasága, hazafiságának önzetlensége önmagát fogja dicsérni. *Nem az életíró fogja tehát elhomályosult emlékét feléleszteni, hanem önmaga.* Az eszmék, melyeknek élt s melyeket hirdetett, olyanok, hogy felemlítésük újból feltámasztja, felébreszti szerzőjük nevét is.

Ismeretlen és elfeledett írónak életét és munkásságát napfényre hozni, és teljes világításba helyezni nem könnyű munka. Évekig tartó kutatásnak és sok fáradságnak gyümölcse e kisded életrajz, melynek minden sorát, minden adatát — nem lévén mire támaszkodnom — csak nagy fáradsággal tudtam megszerezni. Annál nagyobb köszönettel tartozom azoknak, kik oly kegyesek voltak és iparkodtak fáradságos munkámat megkönnyíteni. Fogadják e helyen is nemes gondolkodású jóakaróim forró köszönetemet; fogadja különösen Brocskó Lajos, protestans árvaházi igazgató úr, ki a szatócs boltjából mentette meg Takáts nagybecsű levéltárának töredékét, továbbá Dr. Beöthy Zsolt, főtitzt. Farkas Miklós igazgató, *) Dr. Dengi János, Dr. Hám Sándor, ft. Halbik Ciprián pannonhalmi könyvtárigazgató, ft. Dr. Koltai Virgil, Fieba József levéltárnok, ft. Simon Tádé, ns. Dr. Kisfaludy Á. Béla, ns. Jakab Elek urak, végül Milkovics Zsigmond földbirtokos úr, ki Takáts Józsefet személyesen ismerte, s ki agg kora daczára is készséggel keresett fel, hogy felvilágosító adatokkal szolgálhasson.

*) Rövid idővel e sorok írása után váratlanul elhunyt.

II.

Takáts ifjúsága.

Festetits György gróf, a Georgikon alapítója és a helikoni ünnepélyek megteremtője 1790-ben nevelőt keresett egyetlen fia mellé ; oly nevelőt, ki nagy szellemének óhaja szerint képes vezetni a drága csemetét, ki belé tudja csepegtetni az európai műveltséget és a grófi rang megkívánta finomságot úgy, hogy azért a hazai erények becsülése és a hazaszeretet tiszta világa maradjon az ifjú kebelnek egyedüli vezére ¹

A pályázók között egy alig 23 éves ifjú is volt, kinek művelt és szerény megjelenése, finom modora és nagy nyelvismerete annyira feltűnt a grófnak, hogy ő rá esett választása. Az nyerte tehát el a megtisztelő állást, kire szegényes kinézése miatt legkevesebbet adtak pályázó társai, kitől — nem lévén neki pártfogója — legkevésbé féltek, s kinek még neve sem volt és munkássága legfőlebb saját maga kiképzésében nyilvánult. De az emberismerő és művelt gróf hamar felismerte, hogy *a ki már ily fiatalon elsajátította a latin, görög, francia, német, angol és olasz nyelvet*, a ki a magyar és a világirodalomban való jártasságát dolgozatokkal is igazolta, az nem lehet közönséges ember.

Ez az ifjú, most már Festetits László gróf nevelője, Péteri Takáts József volt.

Régi nemesi családból származott, mely nemességét a mohácsi vész után kapta s Mészlen vasmegyei községet, majd később Nemes-Kért birta. ²

De egyik őse már elszakadt az eredeti ágtól, s Zalamegyében telepedett le, hol 1762-ben újra kihirdettette nemességét. ³ Ettől az ágtól származott Péteri Takáts József, kinek nemességét

¹ Festetits gróf utasítása a keszthelyi könyvtárban.

² Zalaegerszegi jegyzőkönyvek szerint, ott 1756. Szt. Jakab h. 4-én tartott ülésben a Takáts család „néhai dicső emlékezetű Ferdinand római császár és magyarországi királynak adománya levélben gyökerezett kétségtelen nemességét előttünk bebizonyította.”

³ Az 1762-i nemesek lajstromában csakugyan szerepel.

1807-ben Egerszegen, 1809-ben pedig Győr városában hirdették ki, és senki ellent nem mondván, felvették őt a győrmegyei nemesek közé.⁴

Sajátságos, hogy Takáts József bizonyítványaiban mégis polgári származásúnak mondatik, s a vasmegyei ággal a rokonságot nem tudta megállapítani. Fia, Sándor, győrmegyei országgyűlési képviselő és Takáts Vasmegye főispánja a negyvenes években újra megkísérelték a rokonság kimutatását, de ekkor sem sikerült.⁵ Tény az, hogy Takáts József nemesi okleveléhez kétség nem fér; a téthi előnév elnyerésekor ő azt az udvarhoz is felterjesztette, s jelenleg is meg van Győrmegye levéltárában.

Péteri Takáts József 1767-ben márczius 18-án született Keszthelyen⁶, hol atyja, az öregebb keszthelyi polgárok állítása szerint, iparúzó polgár volt;⁷ de mesterségét csak a nyomasztó körülményektől kényszerítve folytatta.

Fiát, Józsefet rendkívül szerette, s minden tehetségével azon volt, hogy művelt és tanult ember váljék belőle. Iskoláit Keszthelyen kezdé meg a kis József, de 1776-ban, tehát alig kilencz éves korában, már Győrben találjuk őt, hol 1776—1780-ig s 1783—1786-ig járt iskolába.⁸

Győri iskoláztatása igen üdvös hatással volt az élénk lelkű fiúra, ki még férfi korában is sokszor emlegette ottani kedves tanárait. „Ezeknek, s főkép Fabchichnak köszönhetem — írja ifjúkori jegyzeteiben — hogy már gyermekkoromban magyar könyvekhez jutottam, s hogy már ekkor lelkesedéssel olvastam Faludinak gyönyörű munkáit, melyeket később oly igen megszerettem.“⁹

Nem egyszer tapasztalhatjuk, hogy a régi tanárok, bár módszerük nem volt oly tudományos, s kevesebb képzesi eszközzel

⁴ Győrvármegye 1809. évi jegyzőkönyve szerint.

⁵ Kis Sándor úr, Győrmegye ügyésze hozzám intézett levelében azt írja, hogy ő ez eredménytelen tanácskozásokon jelen volt.

⁶ A keszthelyi anyakönyv kivonata szerint atyja Takáts Márton, anyja Varga Katalin volt.

⁷ A keszthelyi gymn. törzskönyv. Ft. Farkas Miklós úr szivességéből.

⁸ A győri gymn. törzskönyv szerint.

⁹ Takáts ifjúkori jegyzetei.

rendelkeztek, sokszor mégis oly eredményeket tudtak felmutatni a képzés terén, hogy akaratlanul is magukra vonják figyelmünket. Egyik másik tanár valóságos mestere volt a szívképzésnek és az erkölcsfejlesztésnek, s közvetlenségével, bensőségével és szeretet-teljességével oly hatást gyakorolt az ifjú kebelre, hogy az a benyomásokat egész életén át megtartotta. Ily eredményekre főképzésként tették szert, hogy az erkölcsi nevelésre, mint alapra, fektették a tudományos képzést. A természet által a gyermek kebelébe oltott nemes érzések csiráját fejleszteni, fáradhatlan törekvéssel azon lenni, hogy a tiszta erkölcsi meggyőződés beléoltassék, s az, az élet ösvényén, a boldogság után való törekvésben biztos és folyton világító fény legyen; az önzetlen hazaszeretet és a nemes ambíciót úgy belécsepegtetni, hogy az ifjú kebel hévre lobbanjon, hogy szíve nemesebb vágyak után óhajtozzon, hogy remény táplálta ereje küzdjön, de ne csüggedjen: *ez a valódi, ez a biztos nevelés*. Szerencsés és boldog, ki ily nevelésben részesült! És Takáts azon szerencsések közé tartozott, kiket a sors ily elveket hirdető, ily módon nevelő tanárok közé vitt.

A mi Debreczennek Varjas János és Maróthy voltak, az volt Győrnek *Fabchich József*, a páratlan szorgalmú, hazafiságú és hibáiban is oly vonzó, minden íziben magyar tanár. Ha Fabchich tehetsége mérkőzhetett volna lelkesedésével, ha páratlan szorgalma és munkakedve arányban állt volna képességeivel: úgy a magyar hazának legnagyobb írója és költője lett volna. Egész életét munkával töltötte, kiadatlan művei egész kis könyvtárt képeznek, s ha Magyar Kalepinusánál többet nem is írt volna, ezzel is megérdemelte, hogy nevét hálával emlegessük; mert hisz négyezer hatszáz oly régi szóval gazdagította irodalmunkat, melyek sem Molnár, sem Párizpápay szótárában nincsenek meg.¹⁰

Hogy mennyire szerette a magyar nyelvet, azt legjobban bizonyítják kiadatlan munkái és röpiratai, melyekben még a breviariumnak és misekönyvnek megmagyarosítását is sürgette. Követelte, hogy minden magyar honpolgár köteles legyen magyarul tanulni. „*Holló hozta sváb — úgymond — országunkra szakad, erővel magyar vezetéknevek adassanak nekik; tanuljanak magyarul,*

¹⁰ Nemzeti Múzeum kéziratárában.

*vagy szakadjanak belé a czudarok.*¹¹ A papi dolgokat is meg kell magyarosítanunk — írja egyik röpiratában — „*nemzeti misemondás*“ *kell nekünk, tegyünk szert egy konkordatumra, vagy válasszunk magyar pápát!* A magyar szó katonáinknak többet ér minden regulánál; *tüzes ördög lesz ez mind, ha a rajta szót hallja!* Feleséget lehet ígérni azon papoknak, kik jó magyarok és magyar könyveket irnak!¹²

Ilyen elvek mellett is ő maga szentéletű és tiszta erkölcsű pap maradt, ki beszédeivel igen sokszor könyvekre indítá hallgatóit és tanítványait.¹³

Ez az ember, ez a szent hazafiságú pap volt Takátsnak tanára. Előadásai közben oly szeretettel és hévvel buzdította tanítványait a hazafiságra és a magyar nyelv iránti szeretetre; oly odaadással és melegséggel csepegtette szívükbe a tiszta erkölcsöket; hogy teljesen érzéketlennek kellett annak lennie, kit az öreg tanár ajkairól elhangzó tüzes szavak meg nem indítottak. „*Ird fel kedves fiam — szokta volt mondani — ez nagyon szép, régi magyar szó, jegyezd fel, ez szép új magyar szó!*” S ki ne tette volna meg a szeretett tanár e parancsát, ki ne hallgatott volna böles utasításaira?

Ez a Fabich ajánlgatta Takátsnak is a magyar könyvek olvasását, ez buzdította őt a többiekkel együtt hazánk szeretetére és szolgálatajára, „*mely az ember legfőbb és legszentebb kötelessége, mely annyi-
val könnyebb és édesebb, minthogy legtermészetesebb hajlandóság is!*”¹⁴

Hogy erkölcsi és hazafias oktatásai Takátsnál termékeny talajra találtak, azt későbbi működése fényesen igazolja.

Győrből 1781-ben visszatért Keszthelyre s itt folytatta tanulmányait egész 1783-ig. Itt különösen szelidsége és kifogástalan erkölcsi viselete által vonta magára tanárainak figyelmét. A keszthelyi gymnasium törzskönyvében neve mellett rendesen ott találjuk eme magasztaló szókat is: „*in moribus I. cl. cum eminentia*“, vagy „*cum praecellentia.*”¹⁵

¹¹ Mi hir Budán, vagy Fancsali Feszület. Nemz. Múz. kéziratára.

¹² Nemzeti Múzeum kéziratára. F. I.

¹³ Akadémiai Kézirattár, Kazinczy levelei Horváth Istvánhoz.

¹⁴ Nemzeti Múzeum 77. quart. Hung.

¹⁵ A keszthelyi gymn. törzskönyve 1781—83-ig.

Keszthelyről ismét Győrbe ment, hol örömmel és tanulsággal hallgatta már ismert tanárai előadásait. Itt fogott először tanárai ajánlására az idegen nyelvek tanulásához. Tagadhatlan, hogy ha valamikor, úgy ebben az időben volt leginkább szüksége a magyar ifjúnak az idegen nyelvekre. A magyar irodalom ekkor még csak gyermekkorát élte s tudományos munkáink épen nem voltak. *A törekvő ifjú tehát nem érthette el anyanyelvén célját; nem szerezhett tudományt, nem elegendő ismeretet; kénytelen volt az idegen nyelvek segítségéhez folyamodni.*

Nagyon jól tudta ezt Takáts, s vasszorgalommal fogott a német, francia, angol és később az olasz nyelv tanulásához. Hogy szorgalmát és kítartását eredmény is kísérte, eléggé bizonyítja, hogy 1790-ben már — a classicus nyelveket nem is számítván — mind a négy nyelvet beszélte.

A gymnasiumi tanulmányok végeztével a győri papnövéndékek közé vétetett fel, s a négy évi theologiai tanfolyamot József császár rendelete értelmében a pozsonyi papnöveldeben végezte.

A pozsonyi papnövelde ez időben igen mozgalmas, derék intézet volt. A hazafias szellem, a magyar nyelv iránt való szeretet és lelkesülés megkapó képei tárulnak szemeink elé, ha az egykorú hírlapokban ez intézetről közzétett tudósításokat olvassuk. Nem volt író, kihez innét buzdító levelek ne küldettek volna, nem jelent meg magyar munka, melyet az intézet ifjai meg ne vettek volna. S ha a hírlapoknak, vagy folyóiratoknak csak egyetlen száma is elmaradt, igazi rettegés vett rajtuk erőt. Mily meghatóan írnak például Péczelihez, midőn a Gyűjteményt veszély fenyegeti,¹⁶ mily hazafias tüzzel kelnek ki Szacs vay áskálódásai ellen; mennyi bensőség és lelkesülés nyilatkozik hangjukban, midőn az egyes írókat szépen kidolgozott költeményekben üdvözlík. S ott bent a csendes falak között minő vasszorgalommal tanulnak, írnak s fordítanak! Aki elolvassa az egykorú hírlapok hirdetéseit az új könyvek megjelenéséről, az kénytelen bevallani hogy sokszor erejüket is felülmúló munkát végeztek ez ifjak.

De ők nem érezték fáradságuknak terhét, édes és könnyű volt az; mert a hazáért, a hön szeretett nemzeti nyelvért tették

¹⁶ Akadémiai kéziratár 238. sz.

azt. Elég vigasztalás, elég öröm volt rájuk nézve, ha izzasztó munkájuk közepette olvashatták a reményt hirdető sorokat :

Óh hazánk örvendj ! Eloszlanak immár
Fellegid ; búsult egeid derülnek,
Hajnalid, látod, közelítnek, enyhül
Mostoha sorsod !

Nézd csak el, mely szent igyekezve fogják
Pártodat ! Nézd, mely törekedve nyujtnak
Felsegítő kész karokat, csak éledj
Őket ölelni !¹⁷

Ennek a hazafias irodalmi iskolának vezetői és lelkei *Fejér György, Juranics László és Péteri Takáts József* voltak. Mind a három megörökitette nevét, mind a három megtartotta hazafias buzgalmát, munkakedvét és a magyar nyelvért való lelkesülését egész haláláig, mind a három jó barát volt egész a sírig.

Lehet-e ily társaknál lelkesítőbb valamit gondolnunk, lehet-e ily környezetnél buzdítóbb, képzőbb eszközt nyújtanunk a törekvő ifjúságnak !

A hazafias tűz, mely ez ifjak kebelében égett s mely ott az intézet falai között új tápot, új erőt nyert, azt eredményezte, hogy *Takáts, Fejér György és Juranics ugyanazon érzelmektől buzdítva ünnepélyes fogadalmat tettek egymásnak, hogy életüket és tehetségüket a nemzeti nyelv és hazai tudományosság felvirágoztatására fogják fordítani !*¹⁸⁾

E nemes elhatározáson kívül Takátsra még egy más dologban is nagy befolyással volt a seminariumban való tartózkodás.

Említettük már, hogy Takáts kitűnő fogékonysággal birt az erkölcsi eszmék iránt s hogy már ifjúkorában a belécsepegtetett nemes eszmék szerint szabályozta egész viseletét. Erkölcsi tökélyesedés utáni vágyódása és a nemesebb erények iránt való szeretete itt, ez intézetben, melynek czélja az embert a porból felemelni s az élet gondjain s hiúságain felül az Isten és emberek iránti szeretetben megerősíteni és az erények honába varázsolni, itt — mondjuk — bő táplálékot nyert.

Ez intézetben hirdették neki meggyőző erővel, hogy a tiszta

¹⁷ Haditörténetek íróinak.

¹⁸ Fejér György feljegyzése.

erkölcs és erény jövő boldogságunk biztos talpköve, mely az élet mindennemű viszontagságai között szilárdan áll, mely biztos menhelyül szolgál, ha az élet zajgó tengerén temető hullámok fenyegetnek; a mely akkor is érezteti hathatós gyógyító erejét, midőn lelkünk embertársainknak és a kikerülhetlen végzetnek csapásai alatt fájó sebeket szenvedett.

Illetékes ajkáról hallhatta itt, hogy a kik a csillámló külszín után indulnak s utólérhetlen vágyak után epednek, rendesen lábbal tiporják a rideg valót s csak akkor kezdik észrevenni tévedésüket, midőn visszalépniök már lehetetlenség. Küzdenek tehát tovább, de lassan-lassan csüggednek is és végre teljesen kifáradnak. *A rideg való megfagyasztja a hiú ábrándok által feltüzelt keblüket.*

Nem a hiú ábrándok, nem az üres szenvedélyek, hanem a nemesebb érzések szolgálnak a boldogság valódi alapjául! A szelídség, az emberszeretet, a józan mérséklet és a minden önérdektől ment hazaszeretet az, mely a nemesebb lelkeket az emberiség és a hon javáért áldozatra készíti, s mely boldogító örömet és megelégedést képes az ember lelkében teremteni.

Hogy minő hatással voltak az ilyen oktatások Takáts fogékony lelkére, azt eléggé mutatják jegyzetei és kivonatai, melyeknek egy része a Kisfaludy-Társaság levéltárában őriztetik. Bármily munkát olvasott is, nem tette azt a nélkül, hogy jegyzeteket ne készített volna belőle; különösen nagy kedvvel gyűjtögette az általános erkölcsi igazságokat és a hazafias eszméket tartalmazó mondásokat. Százával találhatjuk ez ifjúkori jegyzetekben¹⁹⁾ a szebbnél szebb eszméket, a magasztos és lélekemelő gondolatokat, melyeket kitűnő latin, franczia, német, olasz és angol munkák olvasásakor jegyzett föl.

Tanulmánya tárgyává nem az üres, érdekesítő vagy kedélyizgató munkákat tette, hanem a mély erkölcsi és bölcsészeti igazságokat tartalmazó, örökérvényű eszmékkal foglalkozó komoly műveket. Az ember szinte bámul, mikép foglalkozhatik egy, különben költői lelkületű, ifjú már ily korán *Kant*, *Rousseau*,

¹⁹⁾ A Kisfaludy-társaság levéltárában van belőle két vaskos füzet.

Montaigne, Maudeville, Hume, Wolf, Crusius, Gaetano Filangieri, Pope, Storia di Federico, Helvetius, Fenelon stb. nehéz és komoly munkáival! S ő, daczára hogy nyelvi nehézségekkel is kellett küzdenie, valódi élvezettel olvasta e műveket, melyeket hazánkban akkor még német fordításokból is vajmi kevesen ismertek.

Ilyen munkákból merítette ő ama nemes eszméket, melyeknek követése komolylyá, de mégis oly igen szeretetreméltóvá tévé személyét, hogy barátai mindég a legnagyobb csodálattal szóltak felőle, s hogy még ellenségei is a hazaszerető, szelíd és erényes férfiak mintaképének tartották.²⁰ E munkákból meritett tanulságok azonban nemcsak irányeszméket, hanem egyszersmind anyagot is adának később irodalmi munkásságához. Ha az egyenlőségről, a hazafiságról, vagy az annyira hangoztatott emberszeretetről ír; ha a sors állhatatlanságát, a világ hiúságait, vagy a bűnök undokságát hirdeti, alapeszméit, kiindulási pontját mindég visszavezethetjük ifjúkori tanulmányaira, melyek azonban ekkor már lelkének tiszta meggyőződésévé váltak, s mint kiolthatlan érzelmek jelennek itt meg egyedi gondolkozásának és alanyiségének virágaival feldisítve.

A bölcsészeti és erkölcsstani munkák ifjúkori tanulmányozása tehát állandó nyomokat hagyott Takáts fogékony lelkében; s *a szeretet, melylyel e műveket tanulmányozta, mintegy előre sejtette, hogy ő is erkölcsstani író lesz valamikor.*

Ismervén tanulmányainak tárgyát, természetesen fogjuk tartani, hogy Takáts lelkében a bölcsészet iránti szeretettel együtt fejlődött és nevededett a nagy természetért és a természet szépségeiért való rajongás is. Ábrándozó lelke itt keresett megnyugvást, itt talált háborítatlan élvezetet. *Kisded kertjüknnek egyetlen viruló virága nagyobb örömet okozott neki a külvilág minden pompájánál.* A természet fenséges szépségei adák a lelkesítést és a tápot fejlődező érzelmeinek, innét vette vonzó hasonlatait, s itt, a természet ölében találta fel boldogságát, mintegy bebizonyítani akarván ifjúkori feljegyzésének igazságát:

²⁰ Lásd Kazinczy, Pápay, Görög, Berzsenyi, Kiss János, Szabó Dávid, Kisfaludy és Horváth Endre nyilatkozatait.

Du plus petit jardin
La riante culture
Nous dit que le bonheur
Est près de la nature. etc.

*A dicsőség babérja — úgymond — szép, de még szebb, ha a mezők lilomaival és a kertek rózsáival van vegyítve. A szerencse hűtlen és állhatatlan; elég egy sorsfordulat, egy gyenge vihar s szeretteidet a rideg sírban látod pihenni. Nincs kor, rang, gazdagság, vagy tehetség, mely megóvná fejünket és szívünket a sors csapásaitól; mindent elragadhatnak tőlünk, de a virág, a rét, a rezgő csillagok, az erdő madarai mindég készen állnak vigasztalásunkra. Nem valódi bölcs, ki a természet ölébe nem képes enyhülést találni!*²¹

A természet iránti szeretet később oly erőssé fejlődött lelkében, hogy attól sohasem tudott s nem is akart szabadulni. Nem volt erkölcsi igazság, eszme vagy törvény, melyet a természet örök szépségeivel összeköttetésbe ne tudott volna hozni; bármily elvont dologról irt, bármily bölcsészeti eszméket hirdetett, mindig megtalálta arra a helyes képet a természetben. S épen e szokatlan képek, a szemléltetés ez egyszerű, de mégis nemes módja eszköztek, hogy tankölteményei a szárazságtól teljesen mentek maradtak. *Az eszméknek érdekességet és megindító erőt adtak a természetből vett képek, viszont az eszmék életet lehettek, erkölcsnemesítő képességet adtak a természet néma szépségeinek.*

Habár e komoly tanulmányok igen sok idejét elvették, s habár ezeken kívül még az intézet követeléseinek is eleget kellett tennie, mégis talált módot arra is, hogy néha-néha a költészet műzsáinak is áldozhatott a csendes falak között. Majd egy kis mesét vagy egy pásztori dalt olvasott fel társainak, majd segített nekik a külföld jelesebb szindarabjainak fordításában. Dolgozott szüntelen, de a nyilvánosság elé még nem lépett; habár álnév alatt több költeménye és „találos meséje“ látott napvilágot a kilencvenes évek folyóirataiban.²²

A vasszorgalom, melylyel Takáts ez intézetben magát képezte ;

²¹ L' Epicureisme Epitre III. au Comte Mackarts után készített jegyzetei.

²² Különösen a Mind. Gyűjteményben.

a komolyság, melylyel az olvasott tanulmányokat feldolgozta, azt eredményezték, hogy négy évi ott tartózkodása után, mint művelt és képzett fiatal ember hagyhatta el a pozsonyi seminariumot.

Fiatallévé még, nem szenteltetett pappá, s minden támasz nélkül maradván Keszthelyre ment szülőihez;²³ még pedig azzal a szándékkal, hogy végleg elhagyja a papi pályát.

Talán csodálkozni fog valaki, hogy Takáts, a mély vallásosságú és tiszta erkölcsű ifjú, ki lelke tisztaságát és szelídségét mindvégig megtudta őrizni, oly könnyen megválíék a papi élettől.

Pedig nem oly könnyen ment ez; hosszú tanakodás és komoly megfontolás eredménye volt az ő kilépése. A független szabadság szeretete, melyet a francia bölcsesek műveinek olvasása kiolthatlan érzéssé fejlesztett lelkében, az utazás vágya, mely a tapasztalatokat gyűjtő ifjú szívét annyira hevítette s végre egy csendes és boldog családi tűzhely alapításának forró óhajta lassan-lassan megérlelték benne azt a gondolatot, hogy a helyhez-kötött, lemondást és önmegtagadást követelő papi állást még idejekorán elhagyja.

Több mint egy évig foglalkoztatta őt ez életbevágó s jövő boldogsága fölött döntő kérdés. Végre is ifjúkori ábrándjai s biztató reményei győztek, s ő szakított előbbeni pályájával. Elhatározásában nem kis része volt egyik szerencsétlen barátjának, ki rosszul választott pályájának köszönhetette szenvedéseit és boldogtalanságát.²⁴ E barátja nyugtatta meg Takáts háborgó lelkét, ez biztatta őt, hogy az akarata ellen választott pályát most még tisztességgel ott hagyhatja.

Azonkívül időközben még megtisztelő álláshoz is jutott, s biztosítva látván jövőjét, nem gondolt többé arra, hogy előbbi pályájához visszatérjen.

Ez a megtisztelő állás a nemes Festetics György fiának, Lászlónak nevelői gondjaira való bizatása volt.

²³ Valószínűleg 1790-ben. Pozsonyban — mint ns. Pór Antal apát-kanonok urja hozzám intézett levelében, nincsenek meg az intézet e korbéli évkönyvei, s így határozott időt nem mondhatunk.

²⁴ K. G. ki „Egy Érzékeny Szívnek Mulatása“ című versfüzérben adott kifejezést boldogtalanságának.

Említettük már, hogy ezen állásra igen sokan pályáztak, de a legnagyobb készütséget Takáts árulta el, s a gróf őt választá ki folyamodó társai közül. Hogy a nevelés terén való jártasságát is bebizonyítsa, ez alkalommal egy hosszú nevelési programmot is nyújtott be a grófnak.²⁵ E programmban azt is kifejti, hogy ha a gróf azt vélné, miszerint a számára kijelölendő hivatalt mint nem pap betölthetné, kész megválni a papi öltönytől.

A gróffal 1791-ben kötött szerződés szerint Takáts évi ötszáz forint fizetést és rendszeres nyugdíjat kötött ki magának,²⁶ s a nevelés befejezése után a család könyvtárnoka lett volna. De, mint alább látni fogjuk, a gróf kérelmei dacára sem fogadta el ez állást; sőt a nevelést sem akarta a kikötött határidőnél tovább folytatni, s csak nagy nehezen volt rábírható, hogy mint házi barát, a gróf által fizetett lakásban még egy évig Bécsben maradjon.²⁷

Festetits házánál új világ nyílt meg Takáts előtt. Ő, ki eddig a seminarium csendes magányához volt szokva, ki egyszerű és szegényes életet folytatott, egyszerre fényes nagyuri házban találta magát.

Ha valamikor, úgy ezen időben voltak mágnásaink a legkevésbé magyarak és a szó nemesebb értelmében vett emberek. *A kimért udvariasság, a büszke gőg, a szegény polgároknak bizonyos szávalommal való tekintése, a szabadság, egyenlőség és testvériség szent eszméinek semmibe vétele, a tudomány férfainak megvető kicsinylése, a nemzeti nyelv és irodalom iránt való hideg közömbösség a legtöbb magyar főúri családnak jellemző tulajdonságai voltak!* A születés és vagyon úrrá tette őket; élvezhették vagyonukat, bőséges jogaikat hazafiság és humanismus nélkül is. Mi volt nekik a haza vagy a nemzeti nyelv! Ugy bántak azokkal, mint a koldusokkal; oda dobtak egyik-másik írónak néhány száz forintot s kész volt a hála; örömkönyüket sírtak a nehéz küzdelemben kifáradt írók s nevét megörökíték, szeretettel aján-

²⁵ A keszthelyi Festetits-könyvtárban van.

²⁶ Gróf Festetits György 1798. okt. 17-iki utasításában említették ez. Eredetije a keszthelyi Festetits-könyvtárban van.

²⁷ U. ott.

lották az utókor emlékébe ; mert hisz akkor még az ilyen úr is ritka volt.

Nem az írók keserves panaszai, kétségbeesett sóhajai, bizonyítják e kor főurainak hazafiatlanságát, hanem határtalan örömkük, melylyel a legcsekélyebb áldozatot, a legjelentéktelenebb adományt is jelentős és az utókor hálájára érdemes dolognak hirdették. S milyen olcsó dicsőségre tett így szert egyik-másik mág-násunk, milyen könnyen jutott íróink magasztaló verseihez ! Pedig legutolsó írónk is többet tett az ilyeneknél, midőn saját költségén adta ki munkáját, hogy azzal szeretett hazájának használjon. S ha egyik-másik mág-násunk százezer forintot áldozott volna is a magyar irodalom javára, tett volna-e annyit, mint Takáts, ki keserves nevelői keresményén ad ki magyar műveket, vagy Horváth István, ki egyetlen művére fordítja vagyonának legnagyobb részét, vagy a szegény növendékpapok, kik Berzsényi remek költeményeit adják ki !

A szomorú állapotok, melyek annyira jellemzik e korbeli főuraink gondolkozásmódját, csak visszatetszést kelthettek a nemes gondolkozású és szabadszellemű Takátsban, kit mindég jobban megindítottak a dolgozó pórak veritékei, mint a dőzsölő főúr könnyei ; ki látta, tudta, mit szenvednek íróink akkor, mikor főuraink mit sem törődven a haza sorsával, külföldön mulatnak. S hogy mégis elfogadta a nevelői állást, annak okát Festetits György hazafiságában és nemes gondolkozásmódjában kell keresnünk.

Festetitsnek előnyére legyen mondvá, az ő háztartása sok tekintetben különbözött a többi főúri házaktól. Maga Festetits felvilágosult, nagy olvasottságú ember volt, ki szerette és pártolta is az irodalmat. Nem tartozott azon mág-nások közé, kik jövedelmeiket a külföldön tékozták, s hazájukra csak annyiban gondoltak, hogy onnét kapták a bő jövedelmet. Festetits itthon élt, a kies fekvésű Balaton partján, s bár nagyon takarékos volt, mégis nagyon sokat áldozott az irodalom javára, s nem egy intézet köszönheti neki alapíttatását. Sajnos, hogy ő igen szeszélyes és állhatatlan ember volt, ki igen rövid idő alatt beleúnt egyik-másik üdvös dologba. Alig határozza el például Takáts kérel-

mére, hogy évenként ezer forintot ad magyar munkák kiadására; már két év mulva beszüntette a segélyt, nem törődve azzal, hogy minő kellemetlenséget okozott ezzel Takátsnak, ki több írónak kötelező ígéretet tett. Pedig a magyar írók műveinek kiadásával sokkal nagyobbat lendített volna irodalmunk ügyén, mint a helikoni ünnepélyekkel, melyek, habár nagyon sokba kerültek, még sem eredményeztek semmit; *ha csak azt nem vesszük eredménynek, amit Festetics a lojális tömjénezés által ért el velük Bécsben.*

A művelt főúri családban eleinte nem a legkellemesebb helyzete volt Takátsnak. Megvolt ugyan benne a kellő műveltség és finomság, de ezeknek csak úgy vehette hasznát, ha külső megjelenését és modorát is akként szabályozza, hogy egész mivolta nagyvilági színt és formát öltön magára. Szelidségének tehát bátorságot, képességeinek kellő kifejezést, szokásainak főúri finomságot kellett kölcsönöznie, ha azt akarta, hogy a grófi család ne csak alárendelt hivatalnoknak, fizetett nevelőnek tartsa, hanem művelt és szeretetreméltó embernek, becsülésre érdemes házi bárányra is.

Nem oly könnyű munka volt ez neki, hisz már megállapodott gondolkozásmódja, határozott elvei voltak; s oly nehezen esett neki kedvencz foglalatosságait, megszokott modorát mások kedvéért megváltoztatni, s oly nagy megpróbáltatás volt rá nézve az ábrándjaitól teljesen elűtő rideg világba beleszokni.

Egyenes szíve útálta a hízélgést, s itt naponta találkozott vele; lelkesedett az egyenlőségért, s napról napra látta a legnagyobb egyenlőtlenséget; érzelmek, ideálok után epedett s helyettük fásult kebleket, rideg kiábrándító valót talált!

De midőn az első benyomások lassan lassan eltűntek, midőn mindinkább alkalmazkodni kezdett az új élet megkívánta körülményekhez, midőn kezdte belátni, hogy a reális életben hasztalan keresi az ő ábránd alkotta ideáit: szelídebb és vonzóbb színben tűntek fel azok a dolgok, miket ifjú hevében oly ridegeknek és érzéketleneknek ítélt.

Dúsgazdag apát látott, ki lelkes szorgalommal dolgozott és vesződött, bár körülményei távolról sem kényszerítették erre; látta

hogy az őseire büszke főúr még a legszabadabb eszméktől sem zárja el magát, sőt egész odaadással olvassa a francia forradalom szabad szellemű íróinak műveit; lelki örömmel szemlélte a gyöngéd anyát, kinek fia iránt való igaz szeretete minden hibáját feledtette; s a tiszta lelkesedés igaz szeretetével nézte kisdéd tanítványát, ki alig néhány heti ott tartózkodása alatt anynyira megszerette szelíd mesterét, hogy nélküle egy órácskát sem tudott nyugodtan eltölteni.

Ez öröndetes tapasztalatok nagy hatással voltak Takátsra; kedvet és erőt öntöttek belé, felébresztették benne a vágyat és az ambítiót, hogy teljes odaadással, erejének és tehetségeinek megfeszítésével új pályájának szentelje magát.

Ha elolvassuk tanulmányait, nyomtatásban is megjelent erkölcsi oktatásait vagy nagyszámú kiadatlan ifjúsági íratait, kénytelenek vagyunk bevallani, hogy lelkiismeretesebb, tapintatosabb és képzetebb nevelőt alig lehet nála képzelnünk.

Rousseau Emiljéről egész kis tanulmányt írt, és kivonatolta az egész munkát. A német és olasz erkölestani írókat mind ismerte, s jegyzeteiben bő részleteket találhatunk ez írók műveiből. A legérdekesebbek azonban saját ifjúsági íratai, meséi és oktató költeményei, melyeket nagy számban írt tanítványa számára. Sajnos ez eredeti és kiadatlan munkák lelkiismeretlen kezek által a szatócs boltjába kerültek, s nagyon csekély részét mentette meg csak *Brocskó Lajos* ur. *De e megmaradt részlet is eléggé bizonyítja, mennyit veszített ifjúsági irodalmunk e kedves és vonzó történetké s költemények elpusztulása által.*²⁸

Tanítás és nevelésmódja oly magas színvonalon állott, hogy a paedagógus manapság sem tehetne ellene kifogást. Főtörekvése kezdetben az volt, hogy szelídség, gyöngédség és szeretet által megnyerje növendékének hajlandóságát, s törekvését fényes siker koronázza. Szeretetet lehelő tanítása viszonzszeretetet keltett; a mosoly, melyet növendékének ajkaira idézett, a megelégedettség, melyet szívében keltett, önmagára szállott vissza.

Nagyon szépen írja le ezt Takáts „Erkölcsei Oktatásai“ elő-

²⁸ A Kisfaludy-társaság levéltárában van egy rész belőle.

szavában. „*Te, ki az első félnap csak féloldaltól néztél — ugy-
mond — reám; délután már kérdezősködtél utánnam; másnap
hasadtával kerestél; ha menni készültem marasztottál; és, reánk
köszöntvén az este, szinte nehezen váltál et tőlem.*“ Tudnillik nem
azt a komor fennen parancsolgató tanítót találtad föl bennem, a
kivel eleve rémítettek: hanem egy olyan szíves barátot, a ki
ártatlan kedvedet semmiben sem szegte, örömvigadozásodat nem
csak nem rontotta, hanem részvételével még inkább édesítette;
szemfüles kérdéseidre nem vállvonítással, nem tilalmazó pironga-
tással felelt, hanem mindent, a mi a házban, a házon kívül, a
kertben, a mezőn, a réten előnkbe tűnt, megmutogatott; nevére
és tulajdonságaira, a mennyire kis eszeddel felérhetted, figyelme-
tessé tesz; és így még gyullasztotta benned a többet tudni vá-
gyódást: hogy alkalmatossága legyen fiatal lelkednek nyíló bim-
bóját gondosan ápolgatni, fejtődző tehetségeit ébresztetni, s lassanként
az emberi méltóságnak fokára felsegíteni, vagy legalább illendő
érzésre elkészíteni.“

Biztosítva látván első kísérleteinek eredményét, növendéké-
nek erkölcsi neveléséhez fogott. Ebben is nagy jártasságot és
tapasztalokon alapuló ismereteket árult el. Nem kínoztta növendé-
két a vallás és az erkölcs szabályainak száraz betanításával, nem
vette el kedvét rideg parancsokkal és a gyermek előtt érthetlen
követelésekkel, hanem akkép intézte a dolgot, hogy növendéke
a vonzó példákkal felvilágosított és megértett okoknak enge-
delmeskedett.

A legnehezebben megérthető erkölcsi és vallási igazságokat,
a részvét, a gyöngédség és az önzetlen lelki nemesség ajánlatos
erényeit könnyen megérthető kedves kis történetekben adta elő
tanítványának. Az ifjúsági bűnöket, a könnyelműséget, büszkesé-
get, hazugságot, engedetlenséget stb. nem ijesztés vagy szigorú
parancs által irtotta ki tanítványa szívéből, hanem érdekes és
könnyen felfogható történetekből levont tanulságok által.

Ezek a gyermek előtt annyira kedves mesécskék és rövid
versecskék oly szelíd és mégis hatásos paedagogiai eszközt nyúj-
tanak a nevelőnek, hogy szinte bámulnunk kell, miért nem alkal-
mazzák azokat manapság is nagyobb mértékben a vallás-erkölcsi

nevelésben ; mert hisz kétségtelen tény, hogy ezek minden magyarázat és okoskodás nélkül is jobban hatnak az érzékeny gyermeki kebelre a bizonyítgató és meggyőzni törekvő előadásnál.

Takáts nagyon jól tudta ezt s bármily fogyatkozást vett észre növendékében, azonnal kész volt a szép kis történet, mely — növendéke korához alkalmazkodván, — tanulságos és világos módon festette a hiba vagy a bűn káros voltát. Ugyanezt az eszközt használta az erények megkedveltetésében is.

Talán helyén való lesz egy-két ily példázatot felemlítenünk, hogy tiszta fogalmunk legyen Takáts eljárásáról. Midőn például az első lépés veszedelmes voltáról beszélt, ezt a kis történetet mondá tanítványának :

„Egy szép téres dombon állott Ignác szülőinek háza ; a meredek domb alatt egy bűzhedő mocsár terült el.

Sokszor figyelmeztették a szülők fiokat arra, hogy veszedelmes azon posványosság ; mert nem gondolná az ember, hogy mély, pedig kevés lábolt még ki eddig belőle. Vigyázzon azért, hogy lefelé ne rugaszkodjék a hegyről, mert egyébként bizonyosan bűját fogja látni.

Sokáig követte Ignác szüleinek hasznos tanácsát. De a mint egykor egyedül magán hagyatott, az jutott eszébe, hogy jó volna a hegyről való lejárást megpróbálni.

Nekiszaladok — így szóla magában — ha igazán veszedelmes, tüstént visszatérek ; ha pedig nem annyira, megtekintem a vidéket.

Neki ereszkedik tehát a hebehurgya gyermek a völgynek, de midőn már a hegy derekán volt, akkor látja, hogy igen vizenyős a bozót. Vissza akar fordúlni, de ez lehetetlenség. A futás közben megbotlik, fejtetőre lezuhan s belefullad a nyomorúlt.

Vajha szüntelen szemök előtt viselnék a gyermekek a szerencsétlen Ignác szomorú példáját ; midőn olyasra vágyódik bennök a viszketegség, a mit megtiltottak vagy veszedelmesnek mondtak szüléik.

A legelső merészkedés a tilalom ellen, olyan, mint egy meredek hegyről való megfutamodás. Minden lépéssel nevededik a sebesség ; mert a testnek nehézsége természet szerint erővel lefelé

igyekszik, míg végtére lehetetlenné lesz a megállapodás, ha akarná is az ember.

Veszedelmes az első lépés !“

A csavargó patak.

Kedves patak ! soha nem jártam partodon,
Hogy szívem ne örült volna folyásodon ;
Elaludtak bennem az élet gondjai,
Ha ezüst vizednek csörögtek habjai.
Ha láttam : mint játszol partod virágival
Vagy a magát néző napnak sugárral,
Kiket gyakran megesalsz, midőn enyelgéssel
Előlek el-elbújsz furesa tekergéssel.

Tudom : tanúságot akarsz nékünk adni,
Kik a természettel szeretünk mulatni.
Nemde legelőször kis ütközés tette
Hogy vized egyenes útját elvesztette ?
Igy félre horgadván a partnak vivődött,
Innét a másikhoz már jobban ütődött.
Még végre a gyakor csapás azt okozta,
Hogy egész utadat csavargásba hozta.

Hallom ! hallom zúgni hangos morgásodat,
Jól értem belőle hasznos tanácsodat,
Egyetlen egy botlás az erkölcsnek útján,
Káros eséseket húzhat maga után.

De mégis meg lehet jobbúlni.

Veszedelmes tehát az első lépés, mert ritkán marad el attól a második is. De ha talán csak vigyázatlanságból, vagy feledékenységéből, vagy gyarlóságból történt az első lépés, azért, jó gyermekek, nem kell mindjárt kétségbeesni. Ettől Isten őrizzen !

Térjünk inkább magunkba, ismerjük s bánjuk meg hibáinkat. Kérjük az Istent, hogy segítsen vissza az engedelmesség, szelídség, jámborság útjára. Mert ha elvesztjük mindjárt kedvünket, s nem gondolkodunk a jobbulás módjáról, úgy járunk, mint egy házfedelező járt. Miképen ?

Ez egy magas toronynak fedelét igazgatta helyre. Láttatok talán már éltetekben, jó gyermekek, egy ilyen fedelezőt. Ez egy ládaforma eszközben szokott állni, mely a torony csúcsán lévő

vaskampóról kötélén függ, és ennek segítségével, a mint tetszik, feljebb megy, vagy alább ereszkedik.

Történt tehát, hogy ezen ember, a kiről szólok, feljebb akarta magát húzni, s a munka közben szerencsétlenül kicsúszott kezéből a kötél.

Vehette észre, hogy alább száll, de mivel elég hosszú volt a kötél, ha azonnal hozzányult volna, könnyen segíthetett volna magán.

De ő, a nyomorult mindjárt magán kívül volt, fejére kapcsolta kezeit, jajgatva siránkozott, hogy nincs módja a menekeedésnek. Ezen eszeveszett tehetetlenségben egész végig engedte futni lábáját a kötélén, leesett s nyakát szegte.

Gyermekek! Emlékezzetek ezen házfedelezőről, ha talán valaha megtaláltok botlani. Ne veszítsétek el mindjárt eszetekeket és szíveteket; mert Isten segítségével megjobbíthatjátok magatokat; s így mind itt, mindá más világon boldegok lehettek.“²⁹⁾

Látván, hogy növendéke kegyetlenül bánik az állatokkal, ezzel a példabeszéddel szoktatta őt le az állatkínzásról :

A kis madarász.

Pali. No édes anyám ! be szép madaram van.

Anya. Látom. Ki adta?

Pali. Magam fogtam el egy fészekben. Még több tollatlan fiúk vagynak benne.

Anya. Mit fogsz már ezen madárkával csinálni ?

Pali. Kalitkába zárom, s felakasztom egy szegre ide az ablakhoz.

Anya. Aztán ?

Pali. Jól tartom kendermaggal, néha czukrot is adok neki.

Anya. Hát fiaival mit cselekszel ?

Pali. Oh ! elhozom mindjárt őket is, hogy itt lakjanak a kalitkában.

Anya. Ugy-e ? — Jaj fiam félek, hogy tüstént itt terem valaki, a ki téged is el fog vinni.

²⁹⁾ Kisfaludy-Társ. levéltárában.

Pali. Hová ?

Anya. Az atyádhoz.

Pali. Hol lehet az édes atyám ?

Anya. Egy lyukban, melyet tömlőcznek neveznek. Itt kell néki a király parancsolatjából holtig maradni, s tenéked is övele.

Pali (sírva). Ah micsoda kegyetlen király az!

Anya. Miért ? Hiszen nem akar semmi rosszat tenni veletek. Ott semmi szükségét nem láttok, csakhogy örökösén be vagytok zárva. Soha engem, s a kertünket nem láthatjátok. — Te sírsz ! — Gondold meg, hogy a király csak azt teszi veletek, a mit te téssz a madárral.

Pali mindegyre sír, elereszti a madarat.

Anya. Jöszte, fiam ! ülj mellém. Ne félj, hasznodra ijesztettelek meg. Az atyád, nincs fogságban ; téged sem fog senki elvinni. Én csak azt akartam veled éreztetni, hogy nem jó dolog ok nélkül a szegény ártatlan állatokat megkeseríteni.

A mely fájdalmat te éreztél most, azt érezte a madár is, midőn elfogtad. Az ő neki a kalitka, a mi neked a tömlőcz.

Hát azon kis madárcákát nem szánád-e, ha éhrel mind el döglőnének ? Pedig úgy lett volna, mert még magok nem tudnak elodelt keresni, és te elfogtad táplálójukat. Ez igazi kegyetlenség. Nemde te ezt nem gondoltad meg ?

Pali. Valóban, ez nekem sohase jutott eszembe.

Anya. Tudjad tehát, édes fiam ! hogy az Isten az állatokat is örömmre teremtette ; azért adott nekik szívet s érzést. A ki őket még kinozza is, egy kegyetlen vérszopó, a ki nem érdemli meg, hogy maga is vígan élvezhessen.

Aztán nincsenek minden haszon nélkül a szabadon repdeső madárcák. Megtöltik a levegőget gyönyörű éneklésökkel, jámbor gondolatokra gerjesztik az erdön, mezőn munkálkodó embert. S ha már épen mindenkor csak a haszonra kell tekinteni ; ebben is kezünkre járnak : számtalan férget elfogdosnak magok s fiaik számára, melyek egyébiránt a fában s kerti veteményekben nagy károkat tennének. “ ³⁰

A hebehurgyaságról beszélgetve a következő példát mondá tanítványainak : „Egy szegény napszámos nehéz tehert hurczolt a hátán. Hogy valakibe ne botoljon, s így egy vagy más részről kár ne essék, hangosan elkurjantotta magát : Vigyázz ! Félre az útból !

Egy selyemruhás szeles urficska teljességgel ki nem akart térni az útból. De meg is adta az árát, mert megakadt a ruhája s majd egy arasznyit repedt.

Felboszankodva elmegy a bíróhoz s kéri, hogy eme goromba napszámost büntesse meg s a ruhájában esett kárt fizettesse meg vele.

A kemény vádolásokra egy szót sem felelt a napszámos, mintha néma lett volna.

Az urfi vélvén, hogy még jobban rendbehozza szénáját, elkezdí : „Ne higye, bíró uram, hogy ez a durva ember néma ; mert a mint előbb mellettem elment, csaknem megsüketültem, úgy kúrjongatott : Félre, úgymond, félre ! kiki vigyázzon !“

„No, ha úgy van, felelé a bíró, nem segíthetek az úrfin ; miért nem tért ki az útból, ha előre mondták. Magára vessen, s fizesse meg a pörös költségeket.“ ³¹

A szépség mulandóságáról és a jámborság maradandóságáról ezt írta növendékének :

A hervadt rózsa.

Ugy-e minap te kis leány !
Ez a rózsa még pirult ?
S íme ! nézd már most halavány.
Kies dísze mind elmult ;

Mert a napnak kinyitotta
Szerfelett szűz kebelét ;
A szagától megfosztotta,
S már szél hordja levelét.

A mit neked e virágban
Lehet most itt szemlélni,
Tudjad, az fog e világban
Mindennél megtörténni.

Elszökik az ifjúsággal
Orczádról is a szépség,
Egyedül a jámborsággal
Marad egy oly ékesség.

Mely addig tart, míg képedet
Rózsaszínbe borítja
A szemérem, ha szemedet
A rúttól elfordítja.³²⁾

Ilyen formák azok a kis elbeszélések, melyekben Takáts növendékének az erkölcsi igazságokat nyújtotta. Hogy módszere helyes volt, legjobban bizonyítja az elért siker. Takáts maga írja, hogy növendéke nagy örömmel hallgatta az általa költött kis történetkéket s napról napra észrevette rajta a haladást, mely nem egy hibájának teljes elhagyásában nyilatkozott.³³

Három évig vezette tanítványa nevelését Keszthelyen. Elég hosszú idő volt ez arra, hogy a grófi család teljesen kiismerje ama férfi gondolkozás módját, kire gyermeküket s vele egyetlen reményüket és büszkeségüket bízta. S ők ez idő alatt csakugyan megismerték Takáts szeretreméltóságát, műveltségét és tiszta jellemét; s elhalmozták rokonszenvüknek és hálájuknak minden jelével.

Három év elteltével azzal tetőzték be Takátsba helyezett bizalmukat, hogy elküldték őt növendékével együtt Bécsbe, hogy néhány évig ott folytassa már is szép reményekkel kecsegtető munkásságát. Ennél nagyobb elismerés alig érhetne hősünket. *Egy Festetits Györggy mondja neki, ime itt van fiúm! kezedre bízom, neveld úgy mint eddig; én nyugodt lélekkel cserztem őt útnak veled!*

Bécsben kényelmes, urias lakást fogadott a gróf kettejük számára, s ellátta őket mindennel, a mire csak szükségük volt. Itt folytatta nevelői munkásságát még hét évig, midőn aztán nem hallgatván a gróf kéréseire megvált állásától s ügyvédi pályára lépett.

³² U. o.

³³ Erkölcsi Oktatások 9. l.

III.

Takáts Bécsben.

Ha a mult század kilenczvenes éveinek irodalmi viszonyait vizsgáljuk, a nemzeti érdekek buzgó hivei által keltett lelkes mozgalmak daczára még nagyon de nagyon kevés vigasztaló vagy szép reményekre jogosító jelenséget találunk. Nem tagadhatni ugyan, hogy sok minden történt már — különösen íróink részéről — a nemzet felébresztésére, de oly hosszú és oly mély volt a hanyatlás korának álma, hogy erős és messzekiható munkával sem lehetett egyhamar a viszonyokat megváltoztatni. Hosszú és keserves küzdelem kellett ahhoz, hogy a csekély anyagi erővel rendelkező írók türhető állapotokat teremthessenek! Ha a nyelvünk és nemzetünk iránt érzett forró szeretetet és lelkesülést íróink minden magyar szívébe belehelhették volna, az idők válsága tán hamarabb megváltozott volna; de gyenge erővel és gyarló eszközökkel küzdvén, bizony csak nagyon lassan és nehezen ment a munka. A nemzet elkorcsosulásának gyászos következményeire való hivatkozás, a mély honszeretet és az ország javára czélzó áldozatok megnyerték ugyan az igaz ügynek a józanul gondolkozó hazafiakat, de maga a nagy közönség még mindég nem tudott lelkesülni s igen sokan voltak, kik azt tartották, hogy késő már a magyar nyelvet művelni és bővíteni, előbb kellett volna!

Ha az egykorú feljegyzéseket olvassuk, akárhány kétségbeesett nyilatkozattal találkozhatunk, s egyik-másik író már a reményről is lemond, hogy a magyar nyelv valaha virágzásra emelkedjék. *Herder és társai pedig a külföldön — íróink nem kis boszuságára — már azt hirdették, hogy közeledik az idő, melyben a magyar nyelv eltűnik az élő nyelvek sorából!*

Íróink azonban a kedvezőtlen viszonyok daczára sem szüntek meg írni s lelkesíteni, és gyönyörűségnek tartották, ha vagyonukat, tehetségüket feláldozhatták a magyar nyelv régi fényének felújítására. A baj csak az volt, hogy íróink között valami rendkívüli szellemi nagyság még nem volt, s vagyonuk még tehetségüknél

is kevesebb volt. Könyveket ugyan nagy számmal irtak, de azoknak vajmi ritkán volt valami nagyobb belbecsük. A magyar nyelv előmozdítására szolgáló eszközöket, nagyjelentőségű eszméket, szükséges terveket szép számmal ajánlgattak, de a kivitelre már sem segédeszközeik, sem elég erejük nem volt. Hirdették a magyar nyelv tanításának szükségességét, s midőn a törvény végre valahára elrendelte azt, igen sok helyen olyanokra bízta a tanítást, kik maguk sem tudtak magyarul.¹ Sürgették a tudós társaság felállítását, de nem volt, ki pénzt adott volna rá. Ajánlották egy nagy szótár és grammatika írását s *Mitterpacher és Krajl írának magyar nyelvtant, holott az utóbbi egy szót sem tudott magyarul!*

Nagy baj volt a magyar irodalomra — az egykorú feljegyzések szerint az is, hogy sok magyar sem magában sem íróiban nem bízott, s így azoktól tagadta meg a támogatást, kiknek legnagyobb szükségük lett volna arra. Mecenás nagyon kevés lévén, egyik másik írónak évekig kellett várnia, míg munkája napvilágot láthatott; mert a közönség jóakarására támaszkodva hiába igyekezett valaki műveit kiadni. Hogy e szomorú viszonyokon segítve legyen, semmi nehézségtől vissza nem riadó íróink társulni kezdtek, hogy egyesült erővel vigyék ki, amire a magára hagyatott és anyagi nehézségekkel küzdő férfi minden lelkesültsége mellett sem képes. Így keletkeztek ama szép munkásságú irodalmi körök, melyek hol egyik, hol másik városban igyekeztek irodalmi központot teremteni.

A legtermészetesebb központ Pest lett volna, s íróink már régen hangoztatták: minő hatalmas lendületet adhatna fejlődő literaturánknak egy Pesten alakítandó tudós társaság, mely az ország fővárosába csalogatná az írókat, s azt egy hatalmas és az egész országra kiható irodalmi központtá tenné! Ki tudja, nem vitték volna-e ki íróink ezt a tervet — melynek érdekében Kármán és Pajor oly nemes küzdelmet folytattak — ha a végzetes Martinovics-féle ügy el nem némit egy időre minden hazafias törekvést.

Történtek ezen kívül kísérletek íróink részéről még Kassán, Debreczenben, Enyeden, Marosvásárhelyen sőt Veszprémben is,

¹ Nemzeti Múz. kéziratára. Bevezetés a magyar nyelv viszonyosságainak rövid eszméretébe. 365. o. Hung. 87. old.

de mindegyik csak rövid ideig volt egy-egy szűkebbkörű társaságnak székhelye; állandó siker nem koronázta sem a Magyar Muzeumot, sem a Nyelvmívelő Társaság kiadásait. A Magyar Minerva s később az Erdélyi Muzeum is a közönség részvétlensége miatt szűnik meg.

A törekvések sikertelensége jó ideig elvette az íróknak kedvét az újabb kísérletektől s ki-ki saját otthonában keresett vigasztalást és enyhülést a meghiusult remények után. Kazinczy Széphalmon irogatta változatos hangú leveleit, Baróti Szabó Dávid Virtról küldözgette barátainak öregkori verseit, Rajnis Győrött morgolódtott az ellene intézett támadások miatt, Versegly és Virág Budán lakozott, néhányan Pesten, többen pedig Bécsben tartózkodtak.

Sajátságos játéka a sorsnak, hogy míg itthon alig volt város, melyben íróink a nyomasztó viszonyok miatt nagyobb számmal csoportosúlhattak volna: addig Ausztria fővárosában, mindenféle háborgatásoktól menten, sőt főurainktól is támogatva egész serege az íróknak élt, működött s keltett oly mozgalmat, melynek hatását lehetetlen nem éreznünk ama kor irodalmi és politikai viszonyain.

Bécsben indul meg a testőriskola messzekiható munkássága; ott jelennek meg a leghazafiasabb magyar lapok; a „*Hadi Történetek*“, a „*Magyar Kurir*“, Szacsvai *Magyar Muzsája*, a *Magyar Hirmondó* s ezekkel együtt sok más magyar munka lát napvilágot. Innét, a német fővárosból hirdették Görög és Kerekes a feledhetlen, tüzes, buzdító szövegeket, melyekben a magyar nyelv jogait, elterjesztésének és fejlesztésének szükségességét fejtegették. Itt nyerték meg főuraink közül a legműveltebbeket a magyar irodalom számára; s a szép reményektől buzdítva, Bécsben hangoztatták először a kecsértető szavakat: „*a magyar nyelv nem fog meghalni!*“ Bécsben hirdetik ki az első pályadíjakat magyar grammatikára és magyar drámára s itt kísérlik meg először az udvar befolyásos tagjainak pártfogását megnyerni a magyar irodalom számára.

Íróink közül alig említhetnénk egyet is, ki hosszabb vagy rövidebb ideig ne lett volna Bécsben. A testőr iskola tagjait —

kik közül többen még a kilenczvenes években is Bécsben tartózkodtak — nem is említvén, ott találjuk legügyesebb hirlapíróinkat, Görögöt és Kerekest, ott Sándor Istvánt, Bacsányit, Igaz Sámuel, Somogyit, Szacsvait, Kármánt, többször Révait, Gvadányit, Kisfaludyt stb. kik Légrádi udvari agens és mások feljegyzései szerint igen jó barátságban éltek egymással s nem ritkán társas összejöveleteket és lakomákat is rendeztek; különösen midőn valamely kedvező irodalmi vagy politikai esemény föllekesítette derék íróinkat. Fényes mulatsággal ülték meg például azt a napot, melyen sikerült Takátsnak Himfy nyomtatási engedélyét kieszközölni. Örömnapokat ülték akkor is, ha egyik-másik író társuk felrándult látogatásukra Bécsbe.

A magyar íróknak Bécsben való tartózkodása és hasznos munkálkodása mindenesetre különös és meglepő, de egyáltalán könnyen érthető dolog. Azon időben ugyanis még Bécs volt főurainknak rendes tartózkodási helye, s előkelő hivatalnokaink s az írók által magasztalt maecenások legtöbbje ott lakott. Azonkívül a nyomdai viszonyok is kedvezőbbek voltak ott, mint itthon, s nem kellett az írónak százfélé fordulnia, ha egy kis képpel akarta könyvét díszíteni, vagy ha szebb kiállításban óhajtotta a közönség elé bocsátani.

Ezek és más előnyök azonban, melyek annyi magyar író csábítottak Bécsbe, nem sokáig tartottak; minél nagyobb hullámokat ver a magyar nyelv és irodalom érdekében indított mozgalom, minél jobban kezd éledezni a nemzeti érzés és öntudat, annál többet veszítenek vonzó hatásukból a Bécs nyújtotta kedvező feltételek. El század elején már teljesen elveszítette vonzó erejét a magyar írókra, kik közül többen még a Martinovics-féle ügylesújtó hatása alatt hazajöttek. Azok pedig, kiket szabadgondolkozásuk miatt a börtönbe hűzöltek, kiszabadulásuk után egyáltalán nem éreztek magukban hajlamot a tovább való ott tartózkodásra.

Abban az időben azonban, midőn Takáts tanítványával Bécsbe jött, még virágzott a magyar írók bécsi köre, még nem fenyegette törekvéseiket és összejöveleteiket a később bekövetkezett

súlyos csapás, mely valóságos pusztító fagyként hatott a magyar irodalom fejlődő virágaira.

Ismervén Takáts törekvéseit, könnyű elgondolnunk, minő örömmel ment Bécsbe, hol ifjú ábrándjait, nemes terveit megvalósíthatni gondolta, hol annyi ismerős jó embere volt, s hol oly sok eszköz állott az önmagát képező ifjúnak rendelkezésére.

Idő, szabadság, összeköttetések mind rendelkezésére állottak; mert hisz a gróf mindenben szabad kezét engedett neki, s a mellett még az anyagi gondoktól is teljesen ment lévén, egészen kedvencz eszméinek: az olvasásnak és írásnak élhetett.

Mint a kis László grófnak nevelője s atyjának teljhatalmú helyettese a legelőbbkelő körökben is megjelenhetett, s meg is jelent tanítványa kíséretében. Műveltségével, megnyerő modorával csakhamar oly kedvességre tett szert Bécsben is, mint Keszthelyen a Festetits család körében.

Légrády udvari ágens feljegyzéseiben felemlíti, hogy Takáts rendkívül kellemes társalgó s a főuri köröknek mindvégig kedvelt és szívesen látott alakja volt, ki befolyásával könnyen kieszközölte a magyar íróknak a szükséges könyvnyomtatási engedélyt, s ha kellett pénzbeli segílyt, avagy mecenást is szívesen szerzett a hozzá fordulóknak.²

Legjobb viszonyban volt az Eszterháziakkal, Ürményiekkal, Somogyi alkanczellárral, Telekyvel, Széchenyivel stb. *kik annyira magas színvonalon állónak találták nevelői munkásságát is, hogy többen közülök megkérték, vizsgálná meg gyermekeiket, s adna a tapasztalt eredményről bizonyítványt!* Így tett Eszterházi gróf is, ki habár több nevelőt tartott házában, mégis Takátssal vizsgáltatta meg fiát.³

Ilyen ismeretségek révén jutott azon szerencséhez, hogy

² Akad. kéziratárában Toldy jegyzetei között.

³ A kiállított bizonyítvány ekkép szól: Comitem Ludovicum Eszterházy de Galantha ex materiis supremæ classis grammaticæ præscriptis per me quoque testatum, talia et peracris ingenii felicitis memorie et industriæ singularis dedisse specimina, ut maximam profecto de se concitaverit expectationem, cum equa non minus ac laeta congratulatione testor Viennæ die etc.

többször beszélhetett az uralkodó család több tagjával is, kiknek később megküldte az általa kiadott Himfy szerelmeit és a magyar irodalom több jeles termékét.

Azonban a főrangú körök, az előkelő társaságok és azoknak szelleme soha sem volt képes rabjává tenni a nemesen gondolkozó ifjút. Helyzete kényszerítette őt, hogy idejének egy részét a mágánások között töltsse; céljai követelték, hogy jó lábon legyen velük, de szíve és meggyőződése másfelé vonzották őt.

Sokkal jobban érezte magát, ha barátai és irótársai között lehetett. Ismerte és szerette már ekkor Görögöt és Kerekest, kiknek újságlapjai annyi kellemes órát szereztek neki, s annyira lelkesítették; bámulta Bacsányit, kinek a forradalom szellemétől áthatott, szabadságot hirdető verseit oly lévvél olvasgatta a keszthelyi park százados fái alatt az öreg Festetics grófnak, ki — legalább akkor — épen nem idegenkedett a szabadabb eszméktől; igazi barátság kötötte Mészároshoz, Kisfaludy Sándorhoz, Kulcsárhoz, majd később Révayhoz, Szabó Dávidhoz és Rajnishoz, s örült minden percznek, melyet körükben töltött. Szabadon beszélhetett itt ábrándjairól, kisdud irodalmunk eseményeiről; visszhangra találtak az egyenlőségről, a testvériségről és a humanizmusról mondott tüzes szavai s lelkesülést keltettek hasonérzésű barátai között a nagy franczia és angol írók ama világra szóló eszméinek fejtegetése, melyeknek még titokban való vallása is annyi magyar író kezeire fűzött rablánczokat.

Tán felesleges is mondanunk, hogy Takáts, ki már ifjúkorában annyit foglalkozott az ujabbkori nagy filozófusok műveivel és a forradalmi iratokkal, — egész lelkesedéssel csüggött azoknak általános emberi szabadságot és egyenlőséget hirdető eszméin! Igaz ugyan, hogy nem mindenben csatlakozott a magyar jakobinusok felfogásához; mert mint mindenben, úgy a politikában is ellensége volt a meggondolatlan és kivihetetlen túlzásnak; de azért sok olyan dolgot leírt, melyek illetéktelen kezekbe kerülve vést hozhattak volna fejére.

Különösen kedvvel és lelkesüléssel csak azokkal a kérdésekkel foglalkozott, melyek az általános szabadságra és egyenlőségre vonatkoztak, s a szegény és elnyomott népnek adandó jogokat

tárgyalták. Azonban amily szeretettel és lelkesedéssel írt e kérdésekről, ép oly hévvel kelt ki azok ellen, kik az egész társadalmat fel akarták forgatni s békesség helyett a vérontást írták jelzőül zászlójukra. Ő a felvilágosodottságot nem abban látta, hogy mások szent meggyőződését gúny tárgyává tegyék, s mindazt, amin az emberiség nagy része századokon át kegyelettel csüggött, feldúlják és megsemmisítsék; hanem abban, hogy az emberi ész felszabadíttassék a gyámság alól, hogy mindenkinek joga legyen gondolatait tetszése szerint nyilvánítani, anélkül azonban, hogy saját nézeteit másokra is ráerőszakolná.

Az általános felvilágosodástól várta ő az emberiség haladásának és jólétének első feltételét: a békességet is. Nincs egyetlen egy írónk sem ama korból, ki élesebben s merészebben kelt volna ki a hódító és háboruszkodó fejedelmek ellen, kiknek bírvágya és szeszélye sokszor százezreknek boldogságát, sőt egész országok jólétét is tönkre tette. Egyik kiadatlan költeményében például e merész, de mégis szép sorokat olvashatjuk:

Emberi nem! te ki a föld számtalan állatit, a nagy
Istenség legfőbb csoda áldásával, az ésszel
Bírván, meggyőződ, s magadat törvényes urának
Tartod, a tenger fenekéről szinte az égbe
Felhatsz, mindeneket kiszabott rendekre szorítván.
Meddig fogsz te magad féket szaggatva dühödni,
És rövid életedet természeted ösztöne ellen
Nékifeszült ádáz barmok módjára tiporni?
Ti hódítók! kik nemetek vesztére pokolban
Készített gyilkos szablyát hordoztok előre,
Melyet, ezer meg ezer zokogó jajszóra se hajtván,
Büszke kevélységből ártatlan vérbe keverték,
Vajha lefeshethetném szemetek láttára! mit érzett
Szívem, mint cpedett, mint reszketett bűba merülve
A szomorú eseten gyöttrődő fájdalom árja stb.⁴

Természetes dolog, hogy azokkal a szabad eszmékkal, melyeket papírra vetett s bizalmas baráti körben elmondott, nem léphetett fel nyíltan; de nem is akart időnek előtte fellépni; megtanulta Fenelontól, hogy mielőtt valamibe fognánk, alaposan kell gondolkoznunk, s tisztába lennünk a körülményekkel. Ő a nyu-

⁴ Dr. Dengi János birtokában van az eredeti.

godt kedélyü és számító filozóf előre látta a körülményekkel nem számoló jakobinusok törekvéseinek kudarcát, s még idejekorán visszavonult.

A fergeteg kitörésekor iratainak és könyveinek nagy részét megsemmisítette; pedig igen sok érdekes dolog volt azok között. A megmaradt jegyzetek között ennek dacára számos forradalmi munkából találhatunk kivonatokat, vagy idézeteket francia és angol nyelven. Ott van például egész teljességében az Europa minden országát bejárt híres induló:

Tremblez Tyrans! et vous perfides!
L'opprobre de tous les partis!
Tremblez! vos projets parricides
Vout enfin recevoir leur prix. etc.

Ott találjuk több egykorú francia hirlap és röpirat kivonatát is, melyekhez nem egyszer megjegyzéseket is fűz. Szeretné például, ha minden magyar ember elmondaná magáról, a mit a francziák oly hévvel hangoztatnak: *„sachez vivre libres ou mourir, si non, vous n'êtes pas dignes d'être François.*

Ő volt talán az első, ki ama korban Rákócziról is elismerőleg írt; még pedig azért, mivel épen akkor sok méltatlan és igazságtalan váddal illették a nagy szabadsághőst. *Rákóczi Ferencz fejedelemnek Takáts emléket óhajtott emeltetni*; az emlék alá eme sorokat szerette volna iratni:

Jámbor! tekints vissza gyászos idejére
Előbb, hogy sem kemény átkot mondj fejére.

Nehéz annak igaz mértéket találni,
Ki nyögő hazáját kész hiven szolgálni.

Ne átkozd atyafi merész szándékjáért;
A jó fiú él-hal dülő hazájáért;

Ha talán vakmerő volt cselekedete,
Mentse ki hazája forró szeretete.

*Egy szoros hlvelybe két éles kard nem fér,
Kivált ha megaludt egyen a nemes vér.*

Képe mutat barátságot,
Tette hirdet bátorságot,
Ha jó ügyel megeshetne,
Kormányt méltán viselhetne.⁵

A Martinovicsféle ügynek gyászos kimenetele mélyen megrendítette Takátsot. Legjobb barátait a tömlőczbe hurezták, a szabadságot, melyért annyira lelkesült, lábbal tiporták; s kised irodalmunkat — melynek felvirágoztatására társaival együtt oly hévvel dolgoztatott — megsemmisülés fenyegette; mert hisz épen azokat érte a csapás, kiktől legtöbbet várhatott a nemzet.

Azt olvastam valahol, — úgymond — hogy a társadalom csak a becsületes embereké lehet,⁶ s ime épen azok uralkodnak benne, azok visznek legnagyobb szerepet, kik a legkevésbé érdemlik meg a becsületes nevet. Mennyire igaza van a költőnek midőn azt írja:

Songe que la fortune est perfide et volage,
Il suffit d'un revers, il ne faut qu'un orage.
Pour voir perir ses favoris!⁷

Nincs kor, rang, gazdagság, tehetség, mely megóvná az embert a véstől, ha a hatalmasok érdekeit meri bolygatni. „*Óh emberi felvilágosodás, önzetlenség és szabadság, mikor jönnek el a ti napjaitok? Lesz-e idő, midőn minden ember, vagy legalább azok, kiknek akarától a népek jóléte függ, megtanulják: mi az igazság és mi az emberszeretet? Avagy örökké hajtogatni fognak bennünket, mint az ígás barmokat, az utolsó pihegésig? Azok az emberek, kikben kő s nem szív lakik, s kiket a vak szerencse, s nem a természet helyezett mások fölébe, jegyezzék meg jól, hogy nincs oly magas bálvány, melyet az egyesült erő meg nem dönthetne!*”

Az elkeseredés és a hazafias fájdalom ily szenvedélyes kifakadásokra készítette Takátsot, a ki különben — mint az egykorúak írják — maga volt a megtestesült szelídség; de hát ki csodálkoznék azon, hogy az igaz hazafiak — mert hisz nem csak Takáts nyilatkozott így — mélyen megilletődve a vésteljes idők

⁵ Kisfaludy-Társ. levéltárában.

⁶ La sagesse humaine ou le portrait d'un honnête homme című munkában.

⁷ L' Epicurisme Epitre III. au Comte Mackarts.

sulyától, elkeseredésükben sokszor tán a helyes mértéken is túl mentek ?

A Martinovics ügy izgató eseményeinek lefolyása után felhagyott azoknak a kérdéseknek a tanulmányozásával, melyeknek keresztül vitelére még amugy sem értek meg a politikai viszonyok, s egész erővel a költészethez és az erkölcstanhoz fordult, melyek sokkal több vigasztaló és gyönyörködtető órákat szereztek neki a politikai kérdésekkel való foglalkozásnál. A költészet — mondja egyik versében — az észnek legszebb találmánya, az üres órák eltöltője, a terhes gondok enyhítője ; oly tudomány, melynek becsét megmérni nem lehet.

A jámborság dicsősége,
A barátság édessége,
A természet vidámsága,
Az életnek boldogsága
Általa nevelkednek.

Lelkének megzavart nyugalmit csakhamar visszaadta a költészettel való foglalkozás. Első költeményei jobbára alkalmiak voltak s nyilvánosságra nem igen lépett velük,⁸ de Kisfaludy Sándor és Görög buzdítására mind sűrűbben irogatta a többnyire oktató irányú verseket.

Nagy rokonszenvet érzett Ányos iránt, kit több tekintetben mintaképül választott magának, s megfogadta, hogy koszorúja után fog törekedni. Egyik kis kéziratban maradt töredékében nyíltan be is vallja ezt, midőn így ír Festetitsnek :

Nem tehettem még szert Ányosnak tollára,
Hogy víg dalt írhatnék nevednek napjára :
Vegyed ezen képet ! melyen szent hamvára
A szomorú holdnak szolgál bús sugára.

Gyakran el-eljárok temető helyére
Reá emlékezvén hazafi szívére,
S addig figyelmezek oktató könyvére,
Mig el nem juthatok dicső érdemére.⁹

Közbe-közbe kísérletet tesz a latin és német költésben is ; az utóbbival ugyan hamar felhagyott ; de latin nyelven több al-

⁸ A keszthelyi Festetits-könyvtárban több ily alkalmi költeménye van kéziratban.

⁹ Kisfaludy-Társ. levéltárában.

kalmi ódát írt, melyek között időrendre nézve a legelső a Festsüts születésnapjára írt óda :

Cur mihi non vires tanta quam prona voluntas
Carmina condendi digna parente meo etc.¹⁰

A költészettel való foglalkozás mellett élénk részt vett Görög lapjának szerkesztésében is annyira, hogy *Görög nem késik kimondani, hogy Takáts munkássága és szíves előzékenysége megbecsülhetlen ránézve.* Ez az oka annak, hogy Kerekes halála után, Görög Takátsot vette maga mellé s együtt szerkesztették a Magyar Hírmondót, s midőn Takáts elhagyja Bécset, megbukik a Hírmondó, ami nagy csapás volt a bécsi magyar hírlapirodalomra. Érdekesen ír e dologról Sándor, Révaihoz intézett levelében : „Bárcsak találkoznék — ugymond — valami jobb ízlésű magyar hírírő ; mert Pánczél, kire magát Decsy egészen reáahagyta, igen deákos és ízetlen. *Ha Takáts itten megmaradt volna s a híreket is írta volna, melyeket Kerekes után Görög egészen neki által adott volt, úgy bizony sem a Magyar Ujság nem változott volna merő ízetlen idegen újságok fordításává, sem a Magyar Hírmondó meg nem szűnt volna ; mert azt Somogyi (alkanczellár), az ő jóakarója tovább is életben megtartotta volna.*”¹¹

A derék Görögnek lakásán többször találkozott Takáts Bécs akkori előkelőségeivel és igen sok magyar íróval, kik, — ha dolguk akadt a fővárosban — el nem mulasztották a leghazafiasabb magyar lap szerkesztőjét is meglátogatni. Itt ismerkedett meg Gvadányival, Kármánnal, Révaival s itt találkozott Kisfaludy Sándorral is.

Minden kutatásunk dacára sem találhattunk arra nézve adatokat, hol ismerkedett meg Takáts Kisfaludyval ; nehéz volna tehát eldönteni, vajjon Győrben, Pozsonyban vagy pedig Bécsben kezdődött-e barátságuk. A valószínűség azt mutatja, hogy már tanuló korukban ismerték egymást, s ez a fiatalkori ismeretség Bécsben a legnemesebb barátsággá fejlődött.

Aki ismeri Kisfaludynak szenvedélyes és izgékony jellemét

¹⁰ Ifjúkori jegyzeteiben.

¹¹ Nemzeti Múzeum 2225. quart. Lat.

s tudja, hogy Takátsnak szelíd, erkölcsi eszméért, egyenlőségért és szabadságért rajongó lelke mennyire ellenkezett Kisfaludynak csapongó, könnyűvérű, de mégis büszke és nemesi jogaira féltékeny természetével, az bizonyára csodálkozni fog e két férfi törhetlen és soha semmi által meg nem zavart barátságán. Pedig épen e barátság az, mely csalhatlanul bizonyítja, hogy Kisfaludy még sem volt oly ingatag, hiú, hirtelen haragú, részrehajló és gögös ember, mint a milyennek ellenségei tüntetik fel; mert az esetben lehetetlen volna megfejtenuk Takátssal, Horváth Endrével és Göröggel való barátságát.

Inkább elhihetjük jó barátainak nyilatkozatait, akik szerint Kisfaludy engedelkeny, barátaihoz ragaszkodó, nemesen gondolkozó férfi volt, ki sohasem tudott kétszínű lenni, s nyíltan férfiasan helyt állt mindenkor még ellenségeivel szemben is.

Kisfaludynak Takátssal való barátsága oly őszinte és benső volt, hogy soha semmiféle viszálykodás vagy összezördülés meg nem zavarta azt; szerették egymást őszintén, egész a sírig, könynyitettek egymás terhén, örültek egymás hírnevének és ha kellett mindig készen állottak egymás védelmére. *„Takáts és Kisfaludy — írja Kazinczy Horváth Álámnak — oly barátok, hogy amit egyik tud, a másik is tudja.”*¹² Pedig ezt Kazinczy 1816-ban írta, tehát a most vázolt időszaknál húsz évvel későbbben. Különben, hogy mennyire szerette Kisfaludy Takátsot, eléggé megmutatta, midőn Takátsnak Kisfaludy Mihálylyal folytatott szenvedélyes pörében saját édes atyja ellen foglalt állást Takáts érdekében; annyira meg volt győződve annak igazságáról!

Takátsnak Kisfaludyra nagy és üdvös hatása volt. Nem volt ugyan valami rendkívüli költői tehetsége, de irodalmi ismeretei, általános műveltsége és finom ízlése olyan volt, hogy e tekintetben mindenkinek bámulatát magára vonta. Barátsága tehát sok hasznot hajtott Kisfaludynak, aki akkor még nem volt oly tájékozott a külföldi népek irodalmában és műveltségében.

A későbbi fejlemény, továbbá levelezésük is bizonyítja, hogy Kisfaludy örömet hallgatott Takátsra, s szívesen figyelembe vette

¹² Akad. Kézirattár.

megjegyzéseit. Neki és Görögnek küldözgette külföldről a Himfy egyes részeit, s Takáts dicsérő elismerései lelkesítették őt a dolgozásban.

A ki tudja, minő nagy feltűnést keltettek Kisfaludynak Takátshoz intézett levelei, melyeket 1873-ban *Brocskó Lajos* fedezett fel és mentett meg; a ki olvasta, mily fontos adatokat tartalmaznak e levelek: az bizonyára fájlalni fogja, hogy jó részük *a tulajdonosok megmagyarázhatlan könnyelműsége miatt a sajtos boltban elhasználtatott!*

Midőn Kisfaludy Bécsből távozott, Takátssal való barátsága már oly benső és mély volt, hogy csak nagy nehezen tudott tőle megválni, s bárhova vitte őt ezentúl sorsa, felkereste szeretettől áthatott leveleivel, melyeknek minden sorában felragyog az őszinte bizalom, a szeretetreméltó kedvesség, a nyíltszívűség és az igaz vonzalom. Nincs semmi, a mit elhallgatna barátja előtt, még legtitkosabb gondolatát is közli vele, tudván, hogy vele együtt-érző társát mennyire érdekli, s mily jól esik neki szive meleg érzéseinek, szenvedéseinek vagy örömeinek leplezetlen közlése. *A naiv és mégis férfias hang, az igazi közvetlenség, az élénk változatosság és szellemesség, az érzelmek bensősége, mely majd minden sorában nyilatkozik, állandó becsüvé teszik e leveleket.* Az aesthetikus tehet ugyan kifogást egyik-másik kifejezése ellen, de általában véve el kell ismernie, hogy e különben sem nyilvánosságra szánt levelek, méltó helyet foglalhatnak el Kisfaludy egyéb jeles munkái mellett.

Irodalmi szempontból természetesen azok a legérdekesebbek, melyekben a Himfyből közöl részleteket, vagy a melyekben munkásságáról ír; ilyen az 1797. jul. 7-én, a Rajna mellől írt levél, melyben nagy részletességgel beszéli el klagenfurti viszonyát, s egyszersmind egy részletet küld a Himfyből, mely már ekkor 60 dalra és 7 énekre szaporodott. Érdekesekek azok a sorok is, melyek baráti viszonyukra vonatkoznak. „Bécsnek falaihoz közelgetvén — úgymond — ott élendő örömem közé nagy fennyen azt is számlálám, hogy tégedet ott találalak Barátom, és néhány napokig veled mulatnom engedtetik; de — hogy a francz egye meg a franczokat, — a kik úgy megijesztének benneteket, hogy mind

elfutottatok az egy Bacsányin kívül. Megállottatok-e immár, avagy még most is futtok? — Pedig haj! be igen kellett volna akkor, Sopronyban a szerelem öléből kifejtözött vérző szívnek, a barátság enyhítő vigasztalása! Kérdezd meg csak Bacsányit.“

„Eljöttem tehát Bécsből, a nélkül, hogy látni óhajtott Barátomat láthattam volna, a nélkül, hogy Szegedy Rózival szembe lehettem volna, a kivel egy barátságos frigyét vala szándékom kötni, és szerencsésen ide érkeztem rendelt helyemre. . . . *Már Barátom! testtel-lélekkel beállottam a német fekete kapczákba! Kegyetlen sorsom! Özvegygyé is lettem, gyaloggá is!*“

„A szolgálaton kívül, mely többnyire a hadi gyakorlatokban áll, — *melyek nem annyira az ellenségeket szokták verni, mint önönmagunkat erőltetni,* — mindig a szeretett, az imádott asszonynak mézet és mérget nyújtó emlékezetével mulatom magamat. Kiorozkodom a vidéknek erdeibe, ligetjeibe — Petrarca a kezemben és ott andalgok — és ott

Te chiamo
Ei boschi vendono
Mesti la nuda voce!

„Így bolyongott Orpheus szerelmének kínjai közt, ögyelgő lépésekkel hegyről-hegyre, völgyből-völgybe és

Te dulcis conjux, te solo in littore secum,
Te veniente die, te decedente canebat.¹³

E szép levelet nem hagyta válasz nélkül Takáts; rövid idő mulva felelt rá, s *az igaz barát lelkesedésével, s a dolgot értő kritikus műértelmével jelenti ki, hogy Kisfaludy Sándorra még nagy és fényes jövő vár, s a mint most ő Petrarca költeményeiben gyönyörködik, úgy fog egykor majd a hamvait is áldó, érzékeny magyar közönség az ő költeményeiben gyönyörködni!* Álljon itt különben az egész classicus szépségű levél, mely valóban méltó felelet Kisfaludynak fentebbi levelére.

Takáts a kedves Kisfaludynak minden Boldogságot!

Ha mindenkor rajtam állana szívem ösztönét követni, hidd el, csak azért sem futottam volna, hogy a mit régen óhajtottam,

¹³ Brocsko Lajos úr ajándékozta a Kisfaludy-Társaságnak.

szemben lévén veled, részesüljek az igaz barátság édességében. De tudod, milyen az ember sorsa e földön. Nem lehetünk mindnyáján a magunké, hanem a mint Horácz igazán mondja :

Qui pauperiem veritus potiore metallis
Libertate caret ; dominum vehet improbus atque
Serviet aeternum, quia parvo nesciet uti.

Hallottam már Kerekes Barátunktól, hogy Bécsben valál. Bántam több okból, hogy elszalasztottalak ; de örülök ismét, mert látom gyönyörű leveledből, hogy ki nem veszttem emlékezetedből, noha oly igen messzire elvetett is újra tölem az akaratos szerencse és mivel tapasztalom, hogy az élet csatázó viszontagsági között sem teszed félre a Magyar Múzsákkal való társalkodást. El se hadd Te azt soha, szerelmes Barátom ! Látom, szeretnek azok téged, s valamint te most Petrarcát gyönyörűséggel olvasod, úgy olvasnak Téged is valaha a még hamvaidat is áldó érzékeny lelkék. Tudod mit mond Ovid :

Scinduntur vestes, gemmae franguntur et aurum
Carmina, quam tribuent, fama perennis erit.

Erre bízást számot tarthatsz. Nyilván bizonyítja utolsó leveled, melynek betűit most különösen oly valamely édességgel bájoltad meg, hogy ha mindég olvasnám is, még sem kívánnék megszűnni olvasásától. Veszem észre Révai mondásának teljes igazságát :

„Jaj mi hiány szer a költő érzés nélkül.“

Ha esmérsz, amint esmérhetsz, nem fogsz kételkedhetni, hogy szám nem tud szívem híre nélkül beszélleni. Azért is, mint becsüldöd nem mondhatok mást, mint a mit Molnár János írt Rajnis verseinek olvasása után : „Si dignum putas, a quo capias, corona dono te Apollinari ! — Vajjon kezedenél vannak-e már verseim ?

A Klagenfurtba utasított nyomtatvány aligha szörén-szálán el nem vezett. De reményelem részesített benne Batsányi, minthogy úgy is két nyomtatványa volt, s azonkívül sem igen nagy kedvelője ő mások munkáinak. *Kár, hogy olyan nagyon ismeri maga tehetségeit.* Én reám Bécsből lett elindulásom ellen, a mint talán úgy is értésedre adta, megneheztelt, mivel nem hagytam egészen

helybe egy némely versben való hevesebb kiejtését. Lássa a jámbor, ha haragszik. Én becsülöm, de magamat elvetve nem keresem barátságát. noha tudom, hogy én reám nézve is igaz: homo sum, humani a me nihil alienum puto. Ezt csak néked.

Szegedi Rózi Felső-Örsön vagyon a Szegedi prépost bátytyánál. Nem is hiszem, hogy többé feljöjjön ide lakni, mivel holmijét nem igen régen mindenestül levitette Magyarországba. Ugyanakkor írt nekem is, s levelében felőled is értekeződött. Gondolom nem fogja öröm nélkül olvasni, ha izenetedet hírévé adom. Az említett levelére versekben feleltem. Olvasd te is.¹⁴

Ez az egyetlen levél, melyet Takátsnak évekig folytatott levelezéséből megtalálhattunk. E levélnek alaki szépsége és tartalmának irodalmi becse eléggé mutatja, mennyire érdekes volna a többit is bírunk,

Hogy mikor és mit válaszolt Kisfaludy e levélre, nehéz volna megmondanunk; mivel legközelebbi levele 1798. december 20-án kelt; de ebben nincs említés Takáts leveléről; tehát bizonyára már előbb válaszolt arra.

Kisfaludynak 1798-ban kelt levele már csak azért is érdekes mivel ebben kizárólag Takátsról ír, s elég világosan kimondja, mily nagyra becsüli barátságát, s mennyire fáj neki, hogy Takáts már két levelére nem válaszolt. „Biz ennek, engem ugyse — ugymond — fele sem barátság. Két levelemre oly régtől fogva egy szót sem felelni! Hej Barátom, mi lett belőlünk. Első levelemet Brünnből elmenetelünkör írtam, a másikat Gmundenből, Felső-Ausztriából. *Élsz-e még, avagy már Horácnak és Ovidnak árnyékaival mulatozol Lethének, a hova engem beleejtettél, partjain túl és csak kacagod a bolond világot? De tudom, hogy élsz és még sem írsz; mert ha meghaltál volna, hát a magyar múzsáknak jajgatása hozzám is elhatott volna. Ha megkóstoltattad velem barátságodnak édességét, hát óh ne — ne tagadd meg azt tőlem ezután is.* Ne tégy te is úgy, mint bizonyos fejedelem, aki egy könnyen hívő nemzetnek mindég csak mézes madzagot von a száján keresztül — amint olvashatni a szanszkritban. Épen midőn gondolom, hogy a barátság sógorsággal fog öregedni, akkor tagadod azt meg

¹⁴ Dr. Dengi János úr birtokában van e levél; az ő szívesességéből közöljük.

tőlem? Miként lehet Ágnes érzékeny éneklője ily kegyetlen! Pedig be sok beszédem volna veled! A többi közt Himfy szerelmeiről is, melyeknek első része: *A kesergő szerelem*, mely kétszáz dalokból és húsz énekekből áll, már egészen készen vagyon. De most egy szót se többet, hanem *kérlek a kilenc műzsákra és azoknak egész atyafiságára, írj minél hamarabb és itasd meg leveleddel epedve szomjazó szívemet és lelkemet*. El ne felejtsd ám Szegedi Rózsit is. *Küldj egy két falat verset is, mely elmédből csirázott*. Egynéhány hónaptól fogva főhadnagy vagyok. Köszöntsd nevemben ismerőseimet.

Írj Sándorodnak.

Habár Kisfaludy e levélben panaszkodik is Takáts hallgatása miatt, de neheztelni sohasem neheztelt; különben is Takáts tudtára adta később Bécsben, hogy ő bizony minden levelére válaszolt, de abban a háborús időben, midőn Kisfaludy majd minden héten máshol tartózkodott, eltévedtek levelei.

Ugyanezen találkozásuk alkalmával beszéltek meg Himfy kiadásának módozatait is. Takáts nem csupán a kiadási engedély megszerzését ígérte meg, hanem a nyomtatási költségeket és a sajtó alá való rendezést is magára vállalta.

Ezt annál is inkább kötelességének tartotta, mint hogy Kisfaludy a Himfy dalokat hozzá és Göröghöz küldözgette kezdettől fogva, s azoknak lajstromozását egészen az ő tetszésére bízta.

Takáts bécsi összeköttetéseinek segítségével csakhamar kieszakoztatta az engedélyt *Engeltől* az imprimatúra; ennek úgy megörültek Himfy barátai, hogy — Légrády udvari agens feljegyzése szerint — fényes lakomát csaptak örömeikben, melyen Takátson kívül résztvettek: *Horányi, Révai, Báróczy, Bacsányi, Szentgyörgyi, Decsi Sámuel, gr. Teleki Sámuel, Somogyi János stb.*

A munkát Takáts nyomatta, Kulcsár végezte az ügyelést és Légrády Imre gondoskodott az illusztrációról.

Ne gondoljuk azonban, hogy Takáts elégnek tartotta a kinyomatást; ő azt akarta, hogy a kinyomtatott példányok el is keljenek és hogy a magyar közönség ismerje meg Kisfaludyt.

Kezeink közt levő naplójában érdekes feljegyzéseket találunk arra nézve, minő siker követte e fáradságát.

A Himfy leglelkesebb árúsítói között találjuk *Nagy János* plébánost, az ismert költőt, ki 125 példányt adott el, *Juranits László* értényi plébánost, Takátsnak kedves iskolatársát és barátját, *Varga Márton* tanárt, *Kondé Benedeket* és *Kulcsár Istvánt*, ki a könyvkereskedők segítségével egymaga több száz példányt adott el.¹⁵

Ily buzgóság mellett nem lehet csodálnunk, hogy Légrády egyszerre csak arról tudósítja Takátsot, hogy a „*Himfy példányai immár kezdenek teljesen elfogyni.*“ Természetes dolog, hogy az anyagi sikernél még nagyobb volt az erkölcsi hatás. „Igen sok dámák — úgymond egyik egykorú feljegyzés — megtanultak magyarul, hogy Himfyt olvashassák; férfiak még többen, így Szatter generalis is.“¹⁶

Takátsnak Himfy kiadása alkalmával tanusított áldozatkészsége és buzgósága csak jelentéktelen része volt ama messzekiterjedő munkásságnak, melyet más hazai írók műveinek kiadása és elterjesztése érdekében véghezvitt. Erről azonban alább lesz szó.

Himfy kiadása után sem szűnt meg Takáts Kisfaludyt buzdítani; a hol csak szerét tehetette, már előre magasztalta készülőben levő munkáit, hogy a dicséretetek által kedvet szerezzen neki munkái folytatására. Barátai aztán siettek az ilyen lelkes enuntiationokat tudomására hozni. Görög például ezeket írja neki egyik levelében: „*a tiszteletnek és háladatosságnak eleven érzésével hallgattam a miket ezen hozzá hasonlíthatlan jó barátunk (Takáts) beszéllett a drága édes barátom most munkában lévő hazafiui szíves fáradozásairól és remekjeiről.* Az egek tartsák meg sok számos esztendőig a mi nagyérdemű s igen kedves Sándorunkat.“¹⁷

A ki oly sokat tesz másoknak csupán barátságból, a ki anyyira törekszik méltóvá lenni mások szeretetére, a nélkül, hogy törekvéseiben csak a legkisebb árnya is volna az önzésnek vagy

¹⁵ A Kisfaludy-Társaság levéltárában vannak a Takáts-hoz intézett levelek kivonatai.

¹⁶ Nemzeti Múzeum kéziratára: Bevezetés a magyar nyelv viszontagságai rövid esmérétebe 80. l.

¹⁷ Dr. Kisfaludy Á. Béla öngyásága birtokában van e levél.

anyagias gondolkozásnak : arról csakugyan elmondhatjuk Pápay Sámuellel, hogy mint barát páratlan !

Különben az igazi barátság becsét és megbecsülhetlen voltát Takáts már korán kezdé érezni ; mert hisz egyedül mások barátságának és jóakarátának köszönheté, hogy odáig jutott, a honnét már saját maga intézhette sorsát. Azért énekeli oly melegen a barátságról :

Óh szolgálj tovább is isteni fényeddel,
Vezérelj utamban anyai kezeddél.
Kis koromban gondot reám te viseltél,
Felserdülvén hasznos jókban te neveltél.
Te adtad tudtomra gyáva lépésemet,
Te nyugosztaltad le habozó szívemet.
Azért áldlak : akár hordozzon kedvében
A szerencse, akár üldözzön mérgében ;
Vigasztalást lelek Barátom ölében
Ki ügyemben részt vesz mindenkor szívében.

Takátsnak Kisfaludyval való viszonyáról szólván, lehetetlen mellőznünk Szegedy Rózával való ismeretségét.

Szegedy Rózával ő még akkor ismerkedett meg, midőn a Balaton kies vidékén tartózkodott. A művelt lelkű leány mély benyomást tett szívére, úgy hogy állandóan meleg rokonszenvet érzett iránta. Ismeretségük Bécsben még bensőbbé lett ; a lány szívesen volt az élénk társalkodású ifjúval, ki annyi szépet tudott neki Barátjáról Kisfaludyról beszélni ; s Takáts is örömet társalgott a rokonszenves és szép leánynyal, ki oly odaadandó figyelemmel hallgatta szavait.

Kisfaludy nagyon jól tudta, minő viszonyban van Takáts a Szegedy családdal, s nem egyszer kérte fel őt a közvetítésre. ÁmRózának Bécsben tartózkodása nem tartott soká. — Takáts maga írja meg Kisfaludynak, hogy már 1797-ben végleg távozott Bécsből.

De távozásával nem szűnt meg köztük a barátság, s alig ment haza Róza, azonnal felkereste levelével Takátsot, kit anynyira megörvendeztetett e levél, hogy versekben válaszolt rá. E válasz igen érdekes világot vet Takáts bécsi tartózkodására, a mennyiben ő maga beszéli el, mivel tölti idejét a fővárosban. A költői levél ekképen hangzik :

Te! kinek elméjét örvendve csodáltam,
 Mert a jámbor szívvel szent frigyben találtam,
 Mind a magánosság csendes udvarában
 Mind a fényes világ tomboló zajában:
 Te! ki azon szép ész s jó szív ösztönéből
 Elköltöztvén a nagy város kebeléből,
 Az áldott természet ártatlan ölében
 Résztvész az életnek tiszta örömében,
 Melyet sok bölcs keres, de fel nem találhat.
 Mert az csak a szelíd, s nyugodt szívbe szállhat.
 Te! ki ennek becsét magadban érezed
 Nemes kegyességgel tőlem is kérdezed:
 Mint élek a kies nyárnak közepében,
 A negédes Bécsnek híres vidékében?
 Óh fájdalmas kérdés; sebemet szaggatod;
 Mert bezárt éltemet esszembe juttatod.
 Gondold! a midőn te akár szobádban ülj,
 Akár a természet, réten egyet kerülj,
 Kényedre szívhatod a legtisztább eget;
 Én akkor a gőzzel terhelt porfölleget
 Nyelem a szűk sorú magas házak között,
 Melyekből az erkölcs jobb részt kiköltözött
 S belék fészkelte a góg, kacérság, tettetés
 Ravaszság, csábítás, irigység, megvetés,
 S több ily gonosz mirigy, mely sok büszke embert
 Szinte az oktalan barom közé levert. —
 Mit gondolsz! nem kín-e ilyeket szemlélni?
 Lehet-e boldogul ily zavarban élni?
 De mit mondék! panasz vezetvén tollamat
 Nemde elárultam kiholt nyugalمامat?
 Ne véd! Amig józan marad a szív és ész,
 Addig a nyugalom belőlünk ki nem vész.
 Annak fenék oka magunkban lakozik
 Csak a rossznak indult lélektől távozik. —
 Lehet minden bajon, lehet enyhíteni,
 Majd türéssel, majd jó móddal segíteni.
 Míg mások a város utcáit vizsgálják,
 Vagy naponként kétszer a prátert járkálják,
 Én Telemákkal messzebb kirándulok,
 S a szép természetén újra megvidulok.
 Így minap felmenék a szomszéd hegyekre
 A néma barátok régi lakhelyekre.
 Szent hallgatás őrzi most is hajlékokat
 Mellette lebegni láttam árnyékjokat;
 Úgy tetszett a jámbor lelkek siránkoztak,
 Bujdosó társaik felől sóhajtoztak,
 Kiket a felhevült ujjitásnak tüze
 Menedék helyökből a világba űze.
 Láttam tovább a mély Dunának ágait,
 Siető vizében életünk napjait.

Folyását a császár városának vette
 S a mulandóságról azt is megintette.
 Láttam, hogy füstös köd fedezte házait,
 Melyekre a szép nap arany sugárait
 Valamint az ész is ritkán bocsáthatja,
 Tökélyetlensége nyilván megmutatja.
 Láttam az aratót izzadó homlokkal
 A földnek hajolva megbarnult karokkal
 Metszeni nagy gonddal keresett értékét,
 Melyre csepegtette most is veritékét.
 Szent Isten! mint fájhat az ilyen jámbornak
 Ha sok napi véres munkát eltipornak
 Az embert öldöső vitézek lovai
 Hogy nőjenek a főurak birtokai.
 Óh hány ezer átok illik fejetekre
 Ha nem figyelmezték a szegény népekre!

 Több ilyenket látván bámuló szemeim,
 Szivemre hullottak érzékeny könnyeim;
 S mélyen elmerülve gondolkozásomba
 Halkan visszatértem csendes lakásomba.¹⁸

E levél írása után alig mult el két év s Szegedy Róza már Kisfaludy nejévé lett. A jó viszony azonban ezután sem szűnt meg közöttük, s Takáts mindig a legkedvesebb vendége volt a Kisfaludy háznak. S hogy távollétében is sokszor gondoltak rá, bizonyítják Kisfaludy levelei, melyekben el nem mulasztja Rózsi szíves üzenetét is tudomására hozni. Később, midőn Kisfaludy a felkelő sereghez távozott, Takáts gondjaira bizta házát, s feleségéhez intézett leveleiben sokszor megemlékezik róla.¹⁹ Midőn pedig atyja halálos betegségét hallja, Takátsot küldi Téthre, mint teljhatalmú megbizottját, hogy Miska öcsce meg ne károsíthassa.

Kisfaludyval folytatott baráti viszonya eléggé mutatja, hogy Takáts a barátságot nem úgy tekintette mint a friss virágot, melyet csak addig kedvel az ember, míg illatozik, s ha egyszer hervadni kezd, elhajítja. A kit egyszer ő megkedvelt, azt, amíg csak lehetett, el nem hagyta s jó és balszerencsében mindig kész volt szolgálatára.

Nem is igen akadunk eme korban íróra, kiről a barátságot

¹⁸ Dr. Dengi János birtokában van. Másolatban megvan a Kisfaludy-Társaság levéltárában is.

¹⁹ Akadémiai Kézirattár.

illetőleg ismerősei oly lelkesedéssel és melegséggel írnának, mint Takátsról. Pápay, Mészáros, Horváth Endre, Görög, Juranits, Fejér György stb. alig találnak szavakat, melyekkel önzetlen barátságát és áldozatkészségét eléggé lefesthetnék.

Nincs tehát mit csodálkoznunk azon, hogy úgyszólván valamennyi akkori író baráti viszonyban volt vele.

Íróársai közül különösen szerette *Mészáros Józsefet*, a ki a szónoklat terén több munkájával kitüntette magát,²⁰ s egész odaadással vett részt a hazafias mozgalmakban. Egyenes szívű és nemes jellemű férfi volt, kivel örömet töltötte Takáts szabad perczeit. Hogy mennyire bírta bizalmát Mészáros, mutatják Takátsnak kiadatlan versei és hozzá intézett költői levelei, melyekben a legmelegebb szeretettel szól „lelke feléről, édes Mészárosáról.”

Mészáros volt az, kinek még szerelmét is elárulta, holott szívének ügyeiről nem igen szokott mással beszélgetni. A csinos kis vers, melyben szívének megsebzéséről tudósítja Mészároost, meg van Takátsnak kézirati hagyatéka között. Az egész esetet e három rövid strófában adja elő :

A napokban egy szép este,
Jövendőmet forgattam,
Bíborral volt az ég festve,
Magam jóval biztattam.

Egyszersmind az ajtóm zörög,
S hallom, hogy egy bús szó hív,
S hogy ereszsem be, könyörög.
Gondold ki volt? egy kis szív!

A csintalan miket beszélt,
Ide írom, olvasd el.
Felfogadnék fortélylyal élt;
Ha megkapod, fogasd el.

Beszél ezután még néhány sorban a tiszta szerelemről; a vallomásról, melytől annyira remeg s végül a féltékenységről; mely oly sok keserű órát szokott szerezni a szerelmeseknek.

De mégis e keserűség
Édes olyan pár között
A kiktől a tiszta hűség
Soha el nem költözött.

²⁰ A Nemzeti Múzeumban van egy kiadatlan műve is.

Bezzeg! a kiben ez meg nincs
 Legyen bátor, gazdag s szép.
 Mit ér? Nem boldogít a kincs
 Se a könnyen muló kép.²¹

A barátkozás és a költészettel való foglalkozás mellett nem feledkezett meg Takáts tanítványáról sem, a kit minden áron jeles ifjúvá igyekezett képezni. A ki végig lapozza egykorú költőink verseit, s olvassa azokat a magasztalásokat, melyekkel Virág, Berzsenyi, Szabó Dávid, Kiss János stb. elhalmozták Festetits Lászlót, az kénytelen bevallani, hogy Takáts jelesen nevelte tanítványát. Igaz, hogy a költők által reá halmozott sok dicséretet nem lehet mind kész valóságnak vennünk; de az is igaz, hogy a kis Lászlót már ekkor igen kedvelték, s úgy Bécsben mint itthon ismeretes volt neve.

Különben ha végig olvassuk Takátsnak növendéke számára készített iratait és nyomtatásban is megjelent erkölcsi oktatásait, úgy nyugodtan elmondhatjuk, hogy vajmi ritkán találkozik nevelő, a ki annyit s oly hévvel dolgozott volna növendéke érdekében mint Takáts. Az ilyen lelkiismeretes és buzgó munkásságnak pedig eredményének is kellett lennie. S hogy tényleg volt is, azt maga az atya, Festetits György is elismerte, midőn teljes bizalmával s folytonos elismerésével ajándékozta meg a törekvő nevelőt.

Nevelői elfoglaltsága mellett szorgalmasan dolgoztatott még az irodalom számára is, úgy hogy 1796-ban már ki is adhatta költeményes munkáit.

A következő év őszén elhagyta növendékével Bécset, hogy megtekinthesse Zalában az insurgents nemességet.

Több évi távollét után végre tehát ismét viszontláthatta kedves szülőföldjét, hova oly epedve vágyakozott a főváros rideg falai közül. Ott volt tehát a Balatonnak kies vidékén, hol — mint egyik versében írja — először sütött reá a nap világa, s hol kényére folytak gyenge esztendei. S bár mindég e kedves vidék ölébe vágyódott, bár kevés vagyonkájából itt óhajtott éledgelni,

²¹ Kisfaludy-Társ. levéltárában.

— vágya most még nem teljesülhetett; mert kötelessége nyolcz napi pihenés után távozásra készítette.

Miután még a grófné *molnári* jószágán, — hol a nádorispánt s nagyszámú kíséretét kétszer vendégelték meg — néhány napot töltött volna, Erdélynek vette útját, hogy tanítványával megismertesse hazáját.

Eredeti gondolat volt Takátsból, hogy egy nagyobb külföldi utazás helyett Magyarország tüzetes beutazását ajánlotta Festetits grófnak. S ámbár azon időben nagyon is divatban volt, hogy a tehetős ifjú külföldön igyekezett oly ismeretekre is szert tenni, melyeket itthon könnyebben elsajátíthatott, Takátsnak alapos érveivel mégis sikerült rábírní a grófot, hogy növendéke előbb utazza be hazáját, s csak azután a külföldet.

Hogy a hazai utazásokra kedvet kapjanak ifjaink, az *Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság* felszólítására Takáts egy nagyobb értekezést is írt a *hazai utazások szükségességéről*, s beküldötte azt nyomtatás végett Arankának. Minthogy azonban a Nyelvvelő Társaság időközben Aranka buzgólkodása daczára is felbomlott, Takáts értekezése nem látott napvilágot, s még egy másik munkájával együtt a *kolozsvári liceum* könyvtárába került, s ott őrzik ma is.

Minthogy ez értekezésnek igen sok oly helye van, mely még ma sem vesztette el jelentőségét, s minthogy Takátsnak felvilágosodott, s messze előrelátó szelleme fényesen nyilatkozik e munkában, jónak látunk néhány részletet közölni belőle.

A hazai utazásról.

„A magyaroknál sem volt — úgymond — szokatlan dolog, hogy az úri s vagyonos szülők külső tartományokban utaztassák fijaikat, minekutánna hazájokban részint vagy egészen elvégezték tanulásaikat. Dicséretes volt a szándék, valamint kedvező az alkalmatosság a nagyobb tökéletességre. Ugyanis az ifjú embernek a szép tapasztalás által nyilhatott tudománya; és így visszatérván szülőföldjére, mintegy a virágos réteken megrakodott gondos méhecske: valami szükségést, hasznost, és szépet látott a külső

nemzeteknél, elhozhatta magával hazája javára vagy díszére. — Mennyire felelték meg az utazó úrfiak ezen kellemetes kötelességnek, az ország jól tudhatja.

Nem lehet tagadni, hogy sokan értelmes kísérők útmutatásaira figyelmeztvén, sokat láttak, hallottak, tanultak, melyekről mind magok egész életökben örömmel emlékezhettek meg, mind másokat is elmulathattak gyönyörködtető beszélgetéseik által: *de hogy nyomós tapasztalásaik után a közönségnek is igyekeztek volna tükör példájokkal, vagy tudós munkájok kiadásával hasznot hajtani — igen-igen ritka tünemény vala eddig minálunk. Én legalább ama fáradhatatlan tudós hazafi, Sándor István' levelein és Kászoni András Velencei utazásán kívül mást nem tudok anyanyelvünkön közrebocsátva lenni.*

De hogy is lehetett volna másként? A fiatal ember nem volt egészen elegendőképen elkészítve az ilyen messze úttal egybekapcsolható hasznos foglalatosságra. Talán nem is vala más célja utazásának, hanem csupán hogy utazzék. Szerencséje volt, ha vaktában valamely nevezetes dolog ütközött szemébe. *Ezt ugyan megpillantotta, valamint a fővárosoknak legczifrább tornyait és magasabb házain is bámult; megjelent a játékszínekben s mulató palotákban; talán azon fogadókat is följegyezte, a hol leginkább élt kedvére: de hogy az országnak mivoltáról, törvényeiről, szokásiról értekeződött volna; hogy a nagyobb városok fekvését, terméseit, kereskedését, szép és kézi mesterségeit, ritkaságait, tudós férfait kívánta volna kitanulni; hogy az olyan dolognak, a mit jól nem értett, okos és emberséges kérdésekkel velejéhez férni, s azt mindjárt feljegyezni iparkodott volna: ezek s több ilyenek korántsem jutottak eszébe. Tudni illik: Ignoti nulla cupido. És így a mit hajdan Ovidius a messze bujdosók sziveiről mondott, azt az ilyen utazónak eszéről is méltán el lehet mondani: Coelum, non animum mutant, qui trans mare currunt. Vajha sokszor mind szivre, mind észre nézve rosszabb karban ne tértek volna vissza közünkbe ezen vándorló madarak!*

Azonban miként is kívánhatni: hogy utazása által hazájának használjon, a ki hazáját nem ismervén, sem azt nem tudta, mivel bővelkedik, sem azt, mi nélkül szükölködik? Következendőképen

oly kevéssé ismertethette meg a külföldiekkel Magyarországnak a természettől ingyen nyert, vagy munkával szerzett kincseit: a milyen kevéssé igyekezhetett szükségeinek lehetséges kiegészítésén, vagy legalább enyhítésén. — *Fájdalom! mindnyájan csak azután sietünk a mi távol van tőlünk; édes mieinkkel keveset törődve.*

Ezen felfordult világ tetszik ki már az első tanulás rendjében. A gyermek előbb tér meg Athacnásból s Rómából az iskola könyvével: és még azt sem tudja, merre esik Buda vára. Tudja nevezni Miltiadest, Hannibalt, el is beszél talán valamit viselt dolgaiból: és Hunyadi Jánost, Zrinyi Miklóst bajjal isméri még csak nevökről is. Megtanulta Africa dühös állatának még fogai számát is: és meg nem tudná mondani sokért, hány csikófoga van az atyja paripájának. Leírja a borostyánt, a libanoni cédrust; és nehezen találja el, melyik fán terem a makk és gubacs. Így szokunk már ifjantan az ezerféle helytelenség üzéséhez! Nem volna-e valahára idő a józanabb gondolkozásra? Ismerjük mindenekelőtt azt, ami körülöttünk van, a min csaknem naponként általesünk és mégsem akad meg benne vigyázatlan szemünk. Valamíg hazánkat bé nem jártuk, ne vágyakodjunk kifelé. Leggyünk előbb Czin-kotán, a mint József császár javasolta volt egy valakinek, aki országok látására kért tőle engedelmet; és azután eredjünk külső útnak. Van itthon is elég látni, tanulni való; csak hogy nem akkor kell legelőször felnyitni szemeinket, mikor már állalhajtván a kocsis az ország határán, legelőször kell felnyitni az erszényt a vámfizetésre. — Ha egyszer hazánkat derekasán ismerjük, ha a tudományokban jól előlépegettünk; ekkor nem fogunk bámulni másutt oly valamit, a mit kevés mértföldnyi távolságra könnyen és helyesen megvizsgálhattunk volna. Így nem szégyenitenők nemzetünket, vagyis inkább magunkat az olyanok előtt, kik jobban tudják nálunknál, mi lakik Magyarországon.

Dicséretes és követésre méltó példa tehát, melyet egy időtől fogva némely messzelátó bölcsek szülők kezdenek adni, fiaikat jókor és mindenekelőtt a két magyar hazában utaztatván. — Szerencsém lévén egy ilyen ifjú utazónak társaságában bejárni ezen két országnak legnagyobb részét: egy közjóra termett nagy

hazafi megszólított, hogy a hazai utazásról tegyem fel röviden gondolataimat és küldjem meg az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak. Ebben én annál nagyobb készséggel kívántam eljárni, mennél jobban meg vagyok a dolog jószágáról és azon kötelességről győződve, hogy a hazáját szerető polgár semmi alkalmatlanságot el nem mulaszthat, amely által másoknak némineműképen használhat.

Le fogom írni : 1. A hazai utazás kellemes gyümölcseit. 2. Az ezekre segítő, szükséges előkészületeket. 3. Megjelentem a tárgyakat, melyekre kellek kiválóképén fordítani a figyelmességet. 4. Észbejuttatom a szemes vigyázást az alkalmatlanságok és előakadó veszedelmek elhárításokra.

A hazai utazásból származó haszon.

Méltó, sőt szükséges dolog, hogy a tanuló ifjúság, tíz hónapokat fordítván a mélyebb tudományokra, kipihenje magát. Valamint a test, úgy a lélek sem birhatja el a szüntelen tartó s egyenlő munkát. De nagyon a terhes munka s a puha henyélés között különbség. *A szorgalmas tanulást egyszeriben felcserélni a gondatlan lustasággal, vélekedésem szerint oly veszedelem, mint az izzasztó hévségből kiszökni, s azonnal a hideg levegő mentében leheveredni. — Már pedig nem ez történik-e közönségesen a tanulókkal, a kik az iskola esztendő végével félre vetvén minden könyveiket, egészen Mindszent napig rájuk sem néznek? Így lassanként elfelejtik szerencsésen mindazt, a mit hosszas ideig, fáradtsággal és szűléknek nagy költségével tanultak. Kár ez, kétségkívül, és nagy kár! de az még nagyobb, hogy a mosdatlan száju cselédekkel istállóban, vagy agarászás közt szélteben összekeveredvén, az erkölcsök is feslik és eldurvul. Nem volna-e tehát tanácsosabb a vakáció idejét, az esztendőnek hat hetét az utazásban, egy olyan hasznos foglalatosságban töltetni, mely gyönyörűséges mulatságra, és testet-lelket erősítő időtöltésre szolgálna?*

Ugyanis az utazó ifjúnak nekikeményedik a teste, midőn a piros hajnallal felkél, és szíjja a legtisztább eget. Nap közt majd a kocsiból nézi a szép természetet és ezerféle kincseit; majd le-

száll, gyalogol, felmégyen a messze látó hegyekre : így izmosodnak inai, jól emészt a gyomor, megjön a szájíz, az eleven színnel a vidám kedv, ébred az unalmat nem ismerő szív. Hozzászokik a a tőréshez, nem törődik a kevés ideig tartó éhséggel és szomjúsággal ; nem válogat az ételben s italban ; nem csapja el minden a hasát, a mi meg szokott jelenni rendszerint szülőinek gazdag asztalán ; megszokja a levegőnek változásit, mintegy megedződik. Kedve telik az úri, tudós, szorgalmatos emberek társalkodásában. Nem fut az idegenektől, nem bámul különböző szokásaikon, öltözetükön, nyelvök változó járásín. Örömmel hallgatja mások oktatásit, örömmel emlegeti saját tapasztalatit ; gyönyörködik bennök, mint egy vitéz, kiállott bajainak előszámlálásában.

A miket azelőtt csak a magános falak között hallott, vagy a könyvekben olvasott, már szemeivel látja. Látja a helyeket, a hol a nevezetesebb dolgok történtek dicső elei által. Örvend a olyan tájon, a hol kedvesre szolgált nekik a szerencse, s nevekedett a haza dicsősége. Eszébe jutnak ama halhatatlan hírű férfiak, kik hadi és hazai szolgálataikban szentül s példásan megfelelték kötelességeiknek. A szomorú csatamezőket látván, édesen megkomorodik szíve, kezdi érezni a nyert sebeknek tartós fájdalmát, keseregve nézi a hazájáért dicsőségesen elesett magyaroknak körülötte lebegő árnyékait. Boszankodik a történt hibákon, és ha rajta állana, tüstént megostromolná azokat az agyarkodó szerencse bosszújára.

Látja, hol s miképen iparkodik a nemzeti forgalom, mennyi kéz s ész dolgozik mellette ; mely csodálatos találmányokkal akarja az időt, fáradságot s költséget kipótolni. Szemébe tűnvén, mely sok véres verítékbe kerül a pénznek szerzése, megdöbben ; kezdi okosan becsülni, s fölteszi magában, hogy elébb tízszer is megfordítja kezében, míg egyszer kiadja. Kiváltképen, ha józan gondolóra veszi, hogy keserves szükségét látnak sok ezer mások, és talán épen olyanok, vagy szinte azok, a kiknek jámborsága és szorgalmatossága cselekszi, hogy ő könnyebben jut a költséghez, s azért nem is érzi, mi az inség. Kőszívének kellene lenni, ha meg nem indulna a szegénység sorsán, s véteknek nem tartaná az irtalmatlan zaklatást.

Látja a fő vizek folyásait, melyek az ország felosztására határul szolgálnak és a melyekbe sietnek a többi nagyobb-kisebb folyók is. Veszi észre, mely nagy hasznót szerezhetnek ezek a körüllevő városoknak, s az egész vidéknek, hátokon hordozván a megrakott hajókat, vagy sokkerekű malmokat hajtván: midőn másutt napestig kereng a szárazmalmokba fogott nyomorult barom, vagy páraszakadva vonja a terhes szekeret. De ellenben azt is veheti észre, mily tetemes károkat okoznak a kicsapó vizek, ha a partokra s töltésekre nincsen gondviselő szem. Elöntik tenger módjára az egész térséget, mihelyest tartósabb záporok hullnak, vagy olvadni kezd a mélyebb téli hó.

Látja, hogy egyik vidéken jobbak az utak s a hidak, mint másutt. Itt alkalmatosak, rendes sorban épültek a kéményes házak, árnyékot tartanak zöld ágaikkal a szeder-, akácza-, vagy más gyümölcsfák; szelíd tekintetűek a jól ruházott lakók; kövér réteken legelnek a bőszerű csordák és nyájak; amott ellenben dülőfélben vannak a széjjelhányt füstös kunyhók, melyeknek világos fedeleik alig állhatnak ellent az esőnek és szélnek; mezítelenek a gyermekek, rongyosak, komor ábrázatuak a szülők; meddők a parlagon heverő szántóföldek, szabadon kóborol a görhes marha, a legázolt sárga gyöpön; nincs köröskörül erdő; már messziről érzi a sovány tűzhelyen a bűzlő ganajt, a falu közepén a zöld posványoknak egészségreontó gőzét. Lehetetlen, hogy az ilyen szembe-tűnő különbségek figyelmessé ne tegyék és gondolkozásra ne kényszerítsék az utazót, ha még oly fiatal is. Ha mást nem tehet is, legalább örül amazoknak a boldog, szánakodik ezeknek boldogtalan sorsukon.

Nem jobb-e a tapasztalás a henye otthonulésnél, vagy a pajkos idővesztegetésnél? Midőn így virágzik az egészség, ébred a vizsgálódó észrevétel, nevededik az ismeretség, gyarapodik a tanultság, terjed a szép magaviseletnek és sok jókat ígérő észnek becses híre, támad a boldog jövővel biztató reménység.²²

Ilyen forma gyakorlati életbölcesség nyilatkozik az egész értekezésben. A ki tapasztalás és ismeretszerzés kedvéért utazik,

²² A kolozsvári liceum levéltárában.

alkalmasabb művecskét nem is olvashat ennél. A szerző bőven leírja benne, minő előkészületeket kell tenni az útra. minő elővigyázati szabályokat kell szem előtt tartani, mit és hogyan kell tanulmányozni az úton.

Fölötte érdekes ez utóbbi fejezet, melyben a szerző sok életre való eszmét penget. „Az eszes utazó — mondja — nem ááll az alsó közemberekkel is szóba eredni, hogy egyenes beszédökből állapotjokat, vélekedéseiket, nyelvök tiszta vagy romlott járását, uralkodó közmondásaikat, ritkább szavaikat, elevenebb kiejtéseiket észrevegye és feljegyezze magának. Sokat lehet mindezekből tanulni, ha nem tetszik is mindjárt ki az arra szolgáló alkalmatosság. Legalább az anyanyelv sokat nyerne az ilyen jegyzések gyűjteménye által egy jóféle szótárnak készítésekor.“²³

Meg kell néznünk — ugymond — a jótékony intézeteket is. *„Lehetetlen édes megindulás nélkül egy Szányi püspököt és pécsi prépostot a szükölködő, de jámbor és szorgalmas deákok között térdén imádkozva szemlélni, kiknek eledelt, szállást, ruházatot ad, kikből már sok derék emberek váltak a haza javára s a jóltevők vigasztalására.“*

Szelíd és emberies gondolkozásmódját árulta el Takáts, midőn az utazónak a fogházak meglátogatását is ajánlta. „Meg kell figyelni — ugymond — *ha az emberiséget becstelenítő keménység nem teszi-e megátalkodottabbakká a bűnösöket, midőn a jobbulást kellene a büntetés által eszközölni. A kegyetlenség legfeljebb ravasz képmutatókat, de nem megtért embereket szülhet a társasági életnek“!*

A hazai utazásokról szóló eme értekezésen kívül van még Takátsnak egy másik nagyobb munkája, melyben magyarországi utazásait irta le. Ez utazásokat azonban nem saját neve alatt akarta kiadni, hanem utitársának Festetits Lászlónak neve alatt, hogy tanítványa a nagy közönség előtt ilykép is ismeretessé legyen. De meg szeretete volna, ha előkelőink tudomásul vették volna, hogy az egész hazában ünnepelt Festetits György fia nem majmolja az ő szokásaikat, s nem keresi fel a külföldöt, míg

hazáját kellőleg be nem járta. Intő és egyszersmind lelkesítő példa is akart ez lenni, hazafiatlan főurainknak, kiknek oly merészen kiáltotta füleikbe :

Ti ! kik hazátokat oda hagyjátok,
S idegen nemzetek városít lakjátok ;
A hol pénzeteket elvesztegetitek,
Vagy az ép kosdúsok számát nevelitek :
Nem lehet oly színes mentő fegyveretek,
Mely alatt ne lássék fajuló szívetek.
Csak a bűn, félelem, hiúság okozhatja,
Ha ki készakarva honját elhagyhatja.

A hosszú út leírását Takáts lelkiismeretesen elkészítette, s minden egyes részét annyi érdekes helyrajzi és történeti adattal világosította meg, hogy méltán sajnálhatjuk ez érdekes munka elpusztulását ; annál inkább, minthogy ama korból Teleki Domokos munkáján kívül nincs egyetlen teljes hazai út-leírásunk se.

Takáts utazásainak bevégezése után „Erkölcsi Oktatásain“ dolgozgatott ; s e munka kiadása háttérbe szorította az utazási emlékek sajtó alá rendezését, s minthogy 1799-ben lemondott nevelői állásáról, azután már nem adhatta ki tanítványa neve alatt. Így tehát kéziratban maradt, *s a kézirat, Takáts gazdag és nagybecsű levéltárával együtt 1873-ban szatócsboltba került, s jó része mint csomagoló papíros el is használtatott ; szerencsére a művelt lelkű Brocskó Lajos,*²⁴ ki véletlenül ama boltba került, megmentette az iratoknak még megmenthető részét. Neki köszönhetjük ama vonzó részleteket, melyeket a győri *Szabad Polgár* című lap hozott Takáts utleírásából.²⁵

Az utazást — mint fentebb említettük — 1797-ben kezdte meg. Szeptember 4-én indult el tanítványával Keszthelyről, s miután Simonyit, Usgót, Iharos-Berényt, Berzenczét, Babocsát, Szigetvárt megnézték, Pécsre érkeztek. „Itt — írja Takáts naplójában — többek társaságában megnézegettük ama négy csonka tornyú, de mind régiségére, mind nagyságára, mind belső csinos-

²⁴ Jelenleg a budapesti protestans árvaház igazgatója.

²⁵ *Szabad Polgár* 1873. évfolyam, szerkeszti Kiss Sándor.

ságára nézve csudálást érdemlő cathedrále templomot, a melyben Péter, második magyar király fekszik eltemetve. A többi sok koporsó írások között szemünkbe tűnt *Nunkovics püspöké, a ki hazájához vonzó, nem szóból, hanem cselekedetből álló szeretete miatt, mindenkor áldásban fog maradni minden igaz magyar-nak szívében.*

„A templom mellett sok dűledéket lehet látni, mely épületek hajdan az *Aurane* nevű collegium tizenkét kanonokjainak szolgáltak lakásul. Innét a püspöki bibliothecaba menvén, sok nevezetes régi kézírásokat, könyveket, pénzeket láttunk, Megjártuk a püspök ő excellentiája residentiáját, a hol a többi közt, a mohácsi veszedelem után élt nevezetesebb püspökök képeit megnézegettük. *Radonai* nevezetűről sok csodálatost beszéltek kísérőink, hogy t. i. ő maga harminczet arianusokat keresztelt meg, de végre bevádoltatott, mint bolond a pápa előtt, a ki a dolog kitanulására *Zsenneyei Istvánt* és *Zichy Pált* küldvén hozzája, őt akkor is buzgó prédikálásban találták; azért felkiáltottak:

O dens adonai!

Da plures Radonai!

és a püspöki székből megerősítettett. A képét halála után egy koldusé után rajzolták le, a kihez igen hasonlított. Meglátogattuk a detenyei 75 esztendő, friss, egészséges, piros pap urat, ki sok munkát adott már ki magyarul. Minket is megajándékozott Proderics cancelláriusnak a mohácsi veszedelemről — melynél jelen volt — írt s általa fordított könyvével.

Hetedikén el akartunk indulni Pécsről, de *Szányi* prépost úr elhitetvén bennünket, hogy azon nap Mohácson, sok foglalatosság miatt, szemben nem lehetünk a pécsi püspök úrral, tehát több nevezetes dolognak látása végett maga lovain elküldött Siklósra. Igen szép ezen szép helynek az útja, mely negyedfél órára tart. Jól művelt szántóföldek, temérdek nagyságú gyümölcsös kertek, szőlőhegyek, szálas erdők között viszen. Gyűje nevű falutól fogva egészen be Siklósig egyenes sorba ültetett, hosszantartó szederfák között megy az utazó. Veszik is hasznát ezen fáknak a lakók; mert a vármegye számára s maguk jó hasznára sok selymet termesztenek.

„Siklós vára egy gyönyörű térségben, menedékesen felemelkedő hegyen fekszik, már dűledezni kezdő fallal bekerítve. Alatta vagyon a jókora nagyságú s alkalmas, rendesen épült mezőváros, mely most gróf Battyányi Theodor 24 faluból álló egyik uradalmának feje. A kerítésen belül is sok ház van. Többi között a szürke barátok klastromában látást érdemel azon bolthajtásos járás, melyet a törökök építettek, s a melynek végén, szinte a hegy aljánál volt a most is hasznavehető fürdő. Ez a télen meleg; a nyárban pedig minél melegebb kint az idő, annál hidegebb. A hol a víz kifoly, egy tavat formál, köröskörül egy terméskő és sokszerű szép márvány kerítés van, melynek az itt levő hegyekben nagy a bősége. A várba is felmentünk. Mindenek előtt megérdemli a nézést a vár udvarában levő mély kút, melyből a malom keréknél is nagyobb kerék hajtásával merítetik a víz. Szép a régi udvari kápolnában lévő boldogasszony képe, mely csupa gyöngyházból van összerakva. Megnéztük azon szobákat is, melyekben *Zsigmond* királyunk volt valaha fogva. Kimentünk utóbb a várból kinyúló igen tágas folyosóra, melyről az egész kies környéket szépen meg lehet látni. Napkeletről ama gyönyörű s igen jó bortermő Harsány hegyet, délnek a Dráva vizét, nyugaton a gazdagon fizető sík réteket, éjszakkak a márvány-fejtőkkel és szőlőkkel bővelkedő hegyeket. Találtatnak ezen várból sok régiségek maradványai is, úgymint nagy kemény kőszlopok aljai; sok kőbe faragott czímerek, kivált ama nevezetes Gara familiác, a kié volt hajdan a vár. Felfelé menvén a várból hallottuk, hogy a vár alatt bolthajtásos rejtek járások vannak, egész a külső bástyafalakig. Siklós városát nagyobbbrészt magyarok németekkel és ráczokkal keverve lakják. Van benne a katholikusoknak s reformátusoknak templomuk. A vendégfogadónak udvarában van egy még most is fennálló török mecset. A felső részben, mely most a lakóknak padlásul szolgál, csodálkozva néztük a boltozatot; mert számtalan üregek vannak benne, egy tejesfazéknak mélységére és gömbölyűségére — ugyancsak csőformájú cserépből — csinálva, talán hogy az imádság annál inkább hangozzék. Siklósról visszatérvén Pécsre, a városnak gyönyörű fekvését egészen kivehettük. Még aznap felmentünk a város megett, a magas

hegyek között levő Tetye nevű térségre. Itt látszanak két tágas épületnek dűledékei. Az egyiknek négyszögvár a formája, úgy mondják, hogy puskaportartó ház lett légyen; a másik hajdan a pécsi püspöknek nyári lakásul szolgált; a törökök birtoka alatt pedig dervis nevű barátjaiknak volt lakóhelyük. Csúfos épület. Hét kapuja, sok rendkívüli nagyságú ablakjai voltak. Ezen térségen fakad Pécs városának legnagyobb kincse, t. i. a jó víz, mely mindjárt a forráshoz közel, a hegyről lefelé sietvén, már papíros malmot, kallót és több más malmokat hajt és az egész várost kitartja vízzel. Ezen kies vidéknek megtekintése után már holdvilágnál tértünk vissza Szányi úrhoz. Nyolcadikán, azaz kasszony napján, — jó korán misét hallgatva az academicum templomban, mely hajdan török mecset volt — Mohácsnak vettük utunkat. Sok vasatlan s csikorgó kerekű szekerekkel akadtunk össze, melyek részint a Dráva mellől mogyorófa abrónsokat vittek a Bácskaságba árulni, részint zabot s lisztet Mohácsról Szigetvárra. Ezen a tájon jobbára sváb falukra talál az utazó, melyekben mind a házak helyesebbek, mind a jobbágyak tisztábbak vannak s jobbára egyformán öltözve; világoskék jankedliok, kék vagy vörös mellrevalójuk, fehér, térdig érő, de nem csatlott nadrágjuk, kék kapcájuk s cipedlőjük vagyon. Humia nevű falu mellett van Szederkény; itt három óránál tovább kellett várakoznunk, míg lovakat kaphattunk. De addig elolvastuk *Prodericsnak* a mohácsi veszedelemről írt munkáját. Innét két óra alatt elértünk — jó utunk lévén — Mohácsra, melynek öt csinos tornya már messziről ékeskedtek s valamennyire megvidították szíveinket, melyek már a helyiség nevétől s gyászos környékétől el voltak fogva a fájdalmas érzéstől. Késő s rövid ebéd után köszöntésére mentünk ő excellentiájának a pécsi püspök úrnak, a ki is különös szívességgel fogadott s beszélgetett velünk. A mohácsi kastély, melyet ő egy emelettel megnagyobbított, közönségesen a nyári lakása. A ház előtt négy sorjában szép hársfák vannak ültetve. A kapun ezen felírás van: StrUctore SIGIsMUnDo BerénJo patrUo PaUlo Eszterházio cUJus nepote opUs Coronante. Belül a kastély csinos és egész hosszában szép folyosókkal díszeskedik. Földszint van egy szoba, melynek két

oldalán van vászonra ritka szépséggel *Dorfmeister* soproni képíró-tól lefestve egyik oldalon ama szerencsétlen mohácsi ütközet, melyben az ország főembereivel maga a király is, II. Lajos 1526-ban elveszett, a Csele nevű patakban, mely akkor a Duna kiáradásától feldagadott. Le vagyon az ő képe különösen is a történetet ábrázoló kép mellett festve egy bécsi originális után. A másik oldalon levő kép a törököknek *Pálffy János* által legutóbbi megveretésüket a mohácsi mezőn adja elő; mellette függ *József császár* képe, minthogy egyszer ugyanazon szobában és azon helyen vette éjszakai szállását Ezen dolgokat az ajtó felett levő írás ilyenképen magyarázza:

Campus eram, quem rex Ludovicus clade notavi,
Sum domus hospitio praesule digna meo;
His quia sub tectis caesar Josephus quietis,
Sospitor auspitiis tempus in omne tuis.

Ezeket s a kastély mellett levő virágos kertet megnézegetvén, kiküldött a püspök úr maga lovain azon helyre, a hol a közönséges vélekedés szerint, veszett el Lajos király. Most azon patak egészen ki volt apadva a nagy szárazság miatt; egyébkor malmot hajtott a víz.

Láthatni még ott az oszlopnak alsó márványkövét, mely régente a szomorú esetnek emlékezetére volt emelve s a melyet meg akar újítani ő excellentiája. . . . Kilenczedikén jó reggel megindultunk Zombor felé. Az út éppen azon a szerencsétlen téren vitt keresztül, melyen az előbb szunyadozó, utóbb tanácstalanul is heveskedő 24 ezerből álló magyarság *T o m o r i* kalocsai érsek vezérlése alatt, örökös kárára megütközött a közel 300 ezer törökkel. Láttuk azon dombosabb helyet, mely alatt a törökség táborozott s a hol császáruk sátora volt a mondás szerint felferve, s ugyanattól még maig is *Sátoristyének* azaz Sátorhelyének neveztetik. Most Krisztina főherczegasszony szép majorja fekszik azon a helyen. Láttuk azon kerek dombot, melyen, a mint *Proderies* is írja, s a hagyomány hirdeti, ezerötszáz fogoly, kiknek nagyobbrésze főnemesekből állott, kerek sorba tétetvén, a győzelmes had előtt mindnyájuknak feje vétetett. De elég legyen már ezen keserves történetről a szó és szolgáljon tanuságunkra, hogy

*soha nem jó az ellenséget büszkén megvetni, hogy jókor kell a védelmező szerekről gondoskodni, s hogy nagy különbség van a bátorság és vakmerőség között.*²⁶

Ilyenformák azok a naplójegyzetek, melyeket Takáts utazása közben készített. Kiki láthatja, hogy ezek nem rendszeresen kidolgozott leírások, hanem csak hevenyészett feljegyzések, melyeket a szerző csak később szándékozott kidolgozni; ámde történeti szempontból így is igen sok érdekes adatokat tartalmaznak; köztük néhány olyat is, melyeket hiába keresünk más művekben. E tekintetben tán még fontosabb az 1796-i északmagyarországi utazásainak naplója; sajnos, Brocskó úr ebből is csak töredékeket tudott megmenteni.²⁷

Ezen utazások között sem feledkezett meg Takáts a múzsákról; egyes fájdalmas vagy örömteljes benyomásoknak engedve, többször megszólaltatja lantját; s ilyenkor a közvetlen benyomások által keletkezett érzéseknek nem egyszer megható módon ad kifejezést. *Ezek a költemények, melyek napvilágot különben sosem láttak — nagy részük a szatócs kezei között semmisült meg — Takáts legjelesebb alkotásai.* Az eszményi lelkesedés, a kifejezéseknek szépsége, a gondolatoknak nemessége, melyek ezen költeményekben nem egyszer meglepő módon nyilatkoznak, kétségtelenné teszik, hogy Takáts messze felülmulta bennök azon költeményes munkákat, melyeket 1796-ban adott ki, s melyeknek kiadása után költeményekkel többé nem lépett a nyilvánosságra.

Alig egy napra terjedő mohácsi tartózkodása alkalmával is írt egy hosszabb költeményt, mely élénken visszaadja azokat a hazafias érzelmeket, melyeket Mohács vidékének látása keltett keblében. A mélabús hang, a hazafias fájdalom és az élénk leírás, melyek oly szép összhangban nyilatkoznak e költői levélben, mult századi költészetünk egyik becses termékévé teszik azt. *Érdekeségét csak növeli az, hogy több oly rokonhely van benne, melyek Kisfaludy Károlynak hasonló tárgyú költeményében is fellelülhetők.*

²⁶ Kisfaludy-Társ. Kézirattárában van az eredeti. Kézirat-részleteket adott már belőle a Szabad Polgár is.

²⁷ Kisfaludy-Társ. Kézirattárában őriztetnek.

A szép, de fájdalom! — teljesen ismeretlen költeményt itt adjuk egész terjedelmében :

M o h á c s v i d é k j é n

irt

l e v é l.

Augusztus fogytán, 1797.

Nulla salus bello, pacem te poscimus omnes
Virgilius.

Mészáros! meghitt társam, lelkem fele, mint vagy?
Nemde szerencsésen folynak víg napjai mindég
Éltednek? melyet tudomány, erkölcs, egyenes szív,
Kellemetes viselet drágává tesznek azoknál,
A kik az érdemeket nem részrehajólva becsülik.
Élsz te tehát (oh élj!) nemes érzésű kegyesek közt
Ártatlan kedvvel: mikor én dühös ütközeteknek
Még most is vértől gőzölgő pusztá piarczin
Régi atyáinknak gyászos sírjokra tekintvén,
A hadat indító istentelenekre haragszom!

Engedj meg! ha talán levelem kelletlen aránya
Csendességedbe zavarást merészel okozni,
A bús enyhülést keres: és miben éri el inkább,
Míntha barátja igaz részt vesz fájdalma hevében!
Jól tudom: érzékeny kebeled majd szánakodásra
Indúl, és zokogó Múzsám jaj-zengedezését
Hallgatván keseregsz vélem. — Sőt már is enyészik,
Látom, az édes öröm képedről, könybe borúlnak
Ím szemeid; dobog ép melled, búsongva hazadért.
Méltó tárgy! sírjunk! van elég ok sírni, Barátom.
Nem titok: elpártolt tőlünk a csalfa szerencse,
S a rend-bontóknak szolgált a hadban is eddig.
Árpád hív maradékja megint kiragadta hüvelyből
Egy kiségg pihenő kardját, s köszörűli vitézül.
Láttam, mint gyakorolta magát szeleket megelőző
Gyors lovakon; teljes bátorság néz ki szeméből.
Már csak jeltől függ, s kész ellenségre rohanni. —
Rettegek — a kártól, féltés ver minden erebben. —
Emberi nem! te ki a föld számtalan állatit, a nagy
Istenség legfőbb csuda áldásával, az észszel,

Birván, meggyőződ, s magadat törvényes urának
Tartatod, a tenger fenekéről szinte az égbe
Felhatsz, mindeneket kiszabott rendekre szorítván.
Meddig fogsz te magad féket szaggatva dühödni,
És rövid életedet természeted ösztöne ellen,
Nékifeszült ádáz barmok módjára tiporni?
Ti hódítók! kik nemetek vesztére pokolban
Készített gyilkos szablyát hordoztok előre,
Melyet ezer meg ezer zokogó jajszóra se hajtván,
Büszke kevélységből ártatlan vérbe kevertek. —
Vajha lefesthetném szemetek láttára! mit érzett
Szívem, mint epedett, mint reszkete búa merülve
A szomorú eseten gyötrődő fájdalom árja,
A mikor, ah szörnyű történet! rettenetes név!
Árra hazám temetője, Mohács! környékedet értem.
Elhiszem, ámbátor kövé vált szívetek, és nem
Vér, hanem ártalmas méreg fakadoz ki belőle:
Mégis ez oly iszonyú harczon valahára megessenék.

Haj! már kél a nap, János feje vétele napja,
(Egy jámbort, s egy durva kegyetlent juttat eszünkbe)
Vérbe borult képét égő sugári pirítván,
A csata-rendbe szedett hadat is viadalra hevítik.
Egyik rész lobogó fáklyát, rablánczokat, éles
Pallást tett ki jelül: a másik az Isten ügyére,
S a haza legszentebb hív védelmére figyelmez.
Immár a dob szól, a harsány tárogató síp
Megriad, a paripák tajtékot hányva nyerítnek,
A lebegő zászlók a késes szélnek eresztve
Csattognak; s valamint a forró nyári melegben
Két terhes felhő közelítvén, mennydörög, ég, hull
A mindent leverő mennykő, s valamerre tekintesz,
Rémülést, tetemes kárt szemlélsz: úgy mikor e két
Ellenség fél tüzesen, félelmes erővel
Összeesapott; sok ezernyi halált durrogtak az ágyúk,
Őlt a kard, nyelt a mély tó, döntöttek az ólmok. —
A föld megrendül és a széjjel heverő holt
Testek alatt nyög; s nem győzvén már színi magába
A sok vért: ez partot mos, s mindaddig igyekszik,
Míg, te szerencsétlen Cselye! barua vizedhez elérvén,
Drága királya hideg tetemét megölelte utólján. —
Itt, itt húnnyt el örökre talán szeretett Magyarországnak!

*A te dicsőséggel tündöklő hajdani fényed
Itt e téren, mely valahány fűszálokat éltet,
Annyi hazájáért elesett magyar oszlik alattok.
Am a bús maradék most sem szánthatja ugarját,
Hogy hív őseinek szent hamva, ekéje vasától
Fel ne vezettessék szomorú nyugalma helyéből. —*
Hoj Szulimány császár! vagyis inkább ember-öléssel
Hírt kereső gyilkos! mit nyertél ennyi veszélylyel?
Szép hírt, szép koszorút szerez! a boldogtalanoknak
Égbe kiáltások, javaiknak füstbe menése,
Lábakon és kezeken csengvén otromba bilincsek.
Szép! ha süket barlang sivatag gyomrában elájúl
A fél-holt csecsemő, halavány kegyes anyja ölében:
A kiket egyszersmind felfal te miattad az éhség. —
Látod szép sikerét (örvendj!) diadalmas erődnök! —
Neró felgyujtván Rómát, mint éktelen állat,
Gyűlölet, átok alatt élt, holt: Te ki nagy birodalmak
Gyujtogatója valál, s ezereknek véröket ontád,
Mely nevet érdemlesz? hány átok férne fejedre?
Nem lehet oly kopasz ok, melylyel szépíteni lehetne
Ily fene öldöklést, sok kínt, írtózatot égést. —
Már ha veszett kedved, hóhér! úgy hozta magával,
Hogy ronts, ölj; mért nem vettettél mérget előre?
Így csupa holttestek halmán lett volna királyi
Széked emelve, pogány uraságod tiszteletére.
*Oh ti földi nagyok! koronás fejedelmi személyek!
Nemzetek, országok felséges gondviselői!*
*Kik vagyonunk s éltünk bátorságának örülvén,
A gonosz emberölőt, s ragadó tolvajt sanyarúan
Büntetitek: mikor érhetjük, s érhetjük-e valljon
A vérontások szünetét? — A fényes igazság
S emberiség könyörög: Hozzátok vissza közinkbe
A békességet! — Mert nincsen igaz gyönyörűség,
Nincs haszon e nélkül; bármely jó legyen egyébként
A polgári kötés. — Szent béke! az Égbe kiáltunk
Hozzád: Szálj le megint nyomorult földünkre, s maradj itt!*

Utazása közben barátain kívül többször írt az öreg Festetics grófnak is; részint jelentéseket küldvén utazásuk eseményeiről, részint üdvözlő verseket.²⁸ A *keszthelyi Festetics* könyvtárban több

²⁸ A keszthelyi Festetics-féle levéltárban vannak ezek.

oly költemény is van, melyeket Takáts *Saller Judit* grófné számára írt s melyek közül nyomtatásban csak egy jelent meg.²⁹

A tél közeledtével abbahagyta az utazást, s tanítványával együtt visszatért Bécsbe, hogy már is szép eredményekkel kecsegtető nevelői munkásságát ott folytathassa.

Idejének nagyrészt ezentúl tanítványának a magasabb ismeretek körébe vezetésével töltötte, egyuttal hozzáfogott *Erkölcsei Oktatások* című bölcsészeti művének kidolgozásához is.

A ki ismeri e munkát — mely a legkitűnőbb olasz, francia, angol és német források felhasználásával készült — annak felesleges bizonyítgatnunk, mily magas színvonalon állott Takáts nevelői munkássága; sajnos, e kitűnő könyv, szerzőjének nevével együtt rég feledésbe ment már, s így mégis helyén való lesz néhány szót szólnunk nevelési rendszeréről.

Nem új dolog ugyan, de mégis a ritkább esetek közé tartozik, hogy valaki annyi szeretettel és lelkesedéssel végezze feladatát, a mint ezt Takáts tette. „*A bennem helyezett bizalom — írja tanítványának — ösztönül szolgált nekem arra, hogy magamat egészen feláldozzam javadra, és hogy szüleiden kívül, kiknek életedet, s jószáguk után könnyű életedet köszönheted, nekem köszönhesd jövődöben boldog életedet.*“ Tíz esztendeig fáradozott hogy e nemes elhatározását megvalósíthassa; a legzajosabb városban, de — mint ő maga írja — a legcsendesebb magánosságban mindent elkövetett, hogy bölcs oktatásai és buzgón serkentő eszközei növendékének hasznára váljanak. Hogy ez annál könnyebben sikerüljön, egész tanítási rendszerét erkölcsi alapra fektette. Nagyon jól tudta, hogy a tudomány jó erkölcs nélkül csak olyan, mint a délczeg paripa kötőfék nélkül; mind magában, mind másban kárt teszen. Ám az erkölcsösség és jámborság sem sokat ér észbeli kiképzés nélkül; — mondja ő — mert nem alapszik a meggyőződésen s csak a vak sors játéka; nem is lehet érdeme vagy állandósága. Az ilyen egyoldalú képzés olyan, mint a süppedékes vidék, melyben a csergedező patak helyett álló víz poshad. „*A szelíd erkölccsel*

²⁹ Szökni szoktam örömömben

Ha tavasszal a kertemben

Kies hársfám zöldelik stb.

mindég kezet kell fognia, ha tükörpéldául akar szolgálni, a tisztes tudománynak.“

Doctrina — vim promovet insitam,
Rectique cultus pectora roborant.

Hor.

Arra oktatta tehát tanítványát, hogy mindent határozott principiumból tegyen, s az ész világának segítségével meggyőződésből cselekedje a jót s kerülje a rosszat. Ha így foy cselekedni, bármikor kérdezzék, okát is tudja adni cselekvésének.

A kitűzött czélnek megfelelőleg megismertette növendékével azokat a világra szóló eszméket, melyeket az emberi felvilágosodásra és az értelem szabadságára vonatkozólag hirdettek a mult század nagy philosophusai. Előadta *Mandeville* és *Helvetius* tanát a polgári törvényekről, *Chafesbury*, *Hutcheson* és *Hum* magyarázatait az erkölcsi érzésről, mint az erkölcsösség kútfejéről; megismertette *Wolf*nak az öntökélyetesítésről, s *Crusius*nak az Isten akarataról, mint legfőbb erkölcsi törvényről szóló munkáival.³⁰ Mindezeket talpraesett és könnyen megérthető példákkal világosította meg.

Az erkölcsös élet szükséges voltát tehát észkokokkal is bebizonyította növendékének s így elérte azt, hogy tanítványa többé nem a tekintély szavára hallgatva, hanem értelmi meggyőződésének engedve cselekedte a jót, s kerülte a rosszat.

Minő helyes fogalmai voltak Takátsnak az erkölcsi oktatás módszeréről, eléggé kiviláglik jegyzeteiből s tanítványa számára készült előadásaiból.

A moralist — úgymond — nem fejtörve kell tanulnunk, hanem követnünk. „Nem vesződik az elrejtett mélységes titkok fejtegetésével; nem festeget oly tündér képeket, melyeknek nincs másuk a valóságban; nem az angyal, hanem az agyag ember tökélyesítésen munkálódik; nem kötelez szertelen dolgokra, melyek bámulást keltenek: hanem az egyes ember s az egész társaság boldogságának kellemetes útját mutatja, szem elé állítván a kötelességeket, melyek nem a szerencsére vetett kemény adók, hanem a szófogadót s hív követőt előbb-utóbb jutalmazó eszközök.“

³⁰ Lásd Erkölcsi Oktatásait, melyeket tanítványának tartott. Bécs 1799.

Az erkölcsi kötelességeknek szunyadozása vagy elmellőzése ébreszti fel életünknek ezer és ezer ellenségét. Tengernyi a tör, a csel és a kelepce. Figyelmeztetnünk kell tehát ezekre mindenkit. De ne gondoljuk, hogy az indokolatlan parancsok, vagy a büntetések félelme valakit visszatérít a helyes útra! *Erkölcösséget csak szelídséggel és meggyőzéssel lehet alapítanunk*; de szükséges, hogy ezeknek helyes példaadással erőt és vonzó szépséget kölcsönözzünk.³¹

Az életnek ezer és ezer oly sok esélye van, mely lesújtja a könnyelműt, de ártalmatlanul siklik el a szilárd erkölcsű férfi fölött.

„Igy vagyon a világ dolga. *Édesem! Hihetsz szavaimnak. Tudod, hogy idétlen mesékkal soha nem akartalak szédíteni, hanem minden himezés nélkül a tiszta igazságot adtam — a mennyire elbírhatta elméd — mindenkor elődbe.* De ugyanazért fel is érheted, mely igen szükséges jókor beleszokni a vigyázó szemességbe, hogy a fehért a feketétől, a mosolygást a vigyorgástól, a mázas álorczát a természeti szépségtől meg tudjad különböztetni. *Még most ugyan lesznek híven kísérő barátid, kik hátratartóztatnak a kísértő veszedelmektől; de eljön az idő, melyben szabad szárnyaidra kell bocsátkoznod. Akkor! akkor lesz helye megmutatni, hogy ember vagy!*”

Ez az idő nemsokára el is érkezett; Takáts ugyanis kilencz évi nevelősködése után elérkezettnek látta az időt a nevelői állással való szakításra. Nagyon jól tudta ő, hogy a szeme elé tűzött célokat jelen körülményei között meg nem valósíthatja; családi boldogságának megalapítása és anyagi helyzetének javítása önállóbb és biztosabb állás keresésére készítették őt; különben sem akart mindég nevelő maradni, oly foglalatosság után nézett tehát, melylyel magának is, meg hazájának is használhasson. Már 1798-ban foglalkozott azzal a tervvel, hogy hazajön Magyarországra, s az ügyvédi pályára adja magát. Itthon tartozkodó barátai is igyekeztek őt erre rábeszélni, kik között különösen F. G. iskolatársának hívogatása hatott rá. E barátja irta neki e csinos levelet is, melyben ifjúkori emlékekkel igyekezett reá hatni:

Menj el levelecském, köszöntsé barátomat,
Azt kí Bécsben vagyon kedves *Takátsomat*.

³¹ Kisfaludy-Társ. levéltárában Takáts jegyzeti.

Ha kérdi honnét jössz vagy kitől? mit akarsz?
 Mondd: egy barátjától. sok az, a mit takarsz.
 Mondd, a *Balatonnak* kies vidékéről
 Újságokat hozol szülőtte földjéről
 Mondd, hogy a *Bakonynak* a tulsó szélében
 Egy barátja fetreng búknak örvényében.
 Mondd: hogy mégis annyi bajnak özönében
 Barátja írva van szíve közepében. stb.³²

De barátai hívogatása daczára sem hagyta volna el hön szeretett növendékét, ha véletlenül egy bántó esemény elhatározásra nem bírja.

1798-ban ugyanis Takáts egy könyvkiadó vállalatot létesített, melynek támogatására a gróf évi ezer forintot ígért; de alig jelent meg a vállalat kiadásában a második kötet, midőn Festetics minden előzetes értesítés nélkül egyszerre és végleg beszüntette az ezer forintnyi segélyt. Minthogy pedig Takáts ekkor már sok írónak kötelező ígéretet tett, a teher és részben a szégyen is ő reá háromlott. A grófnak e tette arra az elhatározásra birta, hogy otthagyja nevelői állását. *A lemondást be is adta, de Festetics György semmi szín alatt nem akarta elfogadni.* Végre a hosszú huzavonának az lett a vége, hogy Takáts elfogadta a grófnak ajánlatát, mely szerint az 1791-i szerződésben kikötött nyugdíjt biztosít számára, s mint eddig, úgy ezentúl is 500 frtnyi évdíjat fog húzni. *A család iránt eddig tanúsított jó indulatára hivatkozva kéri őt a gróf, hogy ápril haváig általa fizetendő külön lakásban, Bécsben maradjon s mint a grófi család házi barátja legyen segítségére az új nevelőnek Annibal Antalnak.* Ez évi fáradozásaiért 275 forint rendkívüli jutalmazást bocsát rendelkezésére.³³

Még egy hosszú évig kellett tehát Bécsben maradnia; de ez az idő sem veszett kárba; mert még ezen évben megszerezte az

³² Nemzeti Múzeum Kézirattára 1239. quart. Hung. — Ugyanitt van e kis üdvözlő vers is:

Egy névnapon Péteri Takáts Józsefnek.
 Boldogul élj s halj meg, erre alkottattál,
 Egy hív barátodtól ez, mit ma hallhattál.
 Gondolom ugyan, hogy más köszöntést vártál
 De ennél valóbbat hiába gondoltál.
 Meg kell halnod, tudod s mi leszel az után
 A metamorphosis megtanít igazán.

³³ A keszthelyi Festetics-levéltárban.

ügyvédi oklevelet, elhatározott szándéka lévén Pesten vagy Zalában letelepedni és prókátoroskodni.

Bécsből való távozása nagyon rosszul esett irótársainak, kik benne nemcsak jó barátjukat, hanem ügyeiknek szolgálatkész támogatóját is elveszítették. Különösen a *Magyar Hírmondó*ra volt nagy csapás távozása; mert Kerekes halála után egészen az ő vállára nehezedett a szerkesztés legterheesebb része; s tőle várta Görög lapjának felvirágzását. Távozása után dr. *Sándorffy* foglalta el helyét; de a Hírmondó hanyatlását nem tudta megakadályozni.³⁴

Legnehezebben esett neki mégis a kedves tanítványtól való megválás. A hosszú együttlét megszilárdította, a kölcsönös szeretet megédesítette, a szilárd bizalom pedig őszintévé és bensővé tette viszonyukat. Nehéz, nagyon nehéz volt tehát a válás; de hiába! meg kellett annak történnie.

Kölcsönös viszonyukra igen érdekes és jelentős világot vet az a néhány sor, melyben Takáts búcsút vesz növendékétől.

„Tudod-e kedves tanítványom — ugymond — miért kettőztetem én most különösen eddig is oly gyakran hallott kérésemet? — Nem tartom tovább titokban előtted, ami nehezen fekszik szívemen, és a mi neked is, tudom bizonyosan, nehezen fog esni: ámde tudom azt is, hogy már sokkal több észszel bírsz, hogy sem az ellen tusakodjál, a mit meg nem lehet változtatni. Vehetted eddig is észre beszédimből, hogy nem igen sokára elválunk egymástól, már most egyenesen és világosan kimondom, hogy az iskola esztendő végével búcsút veszek tőled. Hogy ezt te is jókor tudjad, annál szükségesebbnek ítélem, mennél bizonyosabban remélhetem, hogy régi igaz barátodnak szavait ezentúl még vigyázóbb figyelemmel fogod hallgatni, s még mélyebben szívedbe bocsátani. *Elgondolhatod, mely félve veszem ki kezedből kezemet, melynek segítségével lépegettél eddig a szépséges erkölcsöknek, a boldogságnak keskeny és fájdalm, gyöppös csapásán.* — Mindazonáltal azzal vigasztalom magamat, hogy ismét oly biztos kéz alá jutsz, mely ki nem hágy tért az elkezdett igaz útról; vagy is inkább azon

³⁴ Légrády udvari agens feljegyzései Toldy jegyzetei között a Magyar Tud Akad Kézirattárában.

reménységgel táplálódok, hogy oly mély s erős gyökeret vertek szívedbe intéseim, hogy magad is irtóznál azon bátorságos ösvényt, melyen mindenkor nyugodt vidám lélekkel jártam és mellette még szép dicséretekre is érdemessé tetted magadat
Jónak tartalak ugyan téged ; bizom is, hogy jó fogsz maradni :
 de ezen vigasztalás őrvével sem nyughatik meg egészen szívem ;
még egy dologra készit éretted aggódó szíves indulatom. Halljad azt is. Hogy azon üdvösséges tanácsok, melyek a félrecesaló sűrű alkalmatosságok között az embert emberséges, jó s boldog emberré tehetik, annál elevenebben forogjanak mindenkor elmédben, időnkint erkölcsi vagyis az élet boldogságát tárgyazó oktatásokat fogok számodra tartani. Sőt papírosra is följegyezni azokat és bucsuvételemkor örökös zálog gyanánt kezvedbe adom.“

IV.

Takáts Költeményes Munkái és Erkölcsi Oktatásai.

Az eddig közölt életrajzi adatok folyamában Takátsnak már több költeményével megismerkedtünk ; ezek azonban nem mind abból a gyűjteményből valók, melyet *Költeményes Munkái* cím alatt 1796-ban adott ki, hanem jobbára csak kéziratban maradt versek. S bár ezek is élénk világot vetnek Takáts írói egyéniségére, eszméinek s felfogásának irányára ; mégis inkább csak az életrajz kiegészítése céljából közöltük azokat.

Összes költeményeit Festetics György grófnak ajánlva 1796-ban adta ki ; tehát azon időben, midőn a magyar énekesek sora a nyomasztó politikai viszonyok miatt nagyon is megritkult, s így irodalmunk akkori viszonyai között e szerény igényekkel fellépő gyűjtemény is nyereségnek volt tekinthető.

Említettük, hogy Takáts költeményeit barátai rég ismerték már s csak a nagy közönség nem tudott róluk még. Hogy ez is megtörténjék, nem szüntek meg őt buzdítani költeményei kiadására. A jóakarató biztatásban előljárt Festetics György, valamint Révai, ki már 1794-ben egy jelentős költeményben adja tudtára a közönségnek, hogy czentúl több verset nem ír ; mert van a ki nála szebbeket is tud énekelni.

O! ki csak nemrég dalomat szeretted,
Már ezért szépet ne rebegj felőlem :
A mi volt bennem, szomorú szerencsém
Fogytig előlte.

A mit itt várnál, leled azt *Takátsban*,
Ott telik kényed, bizony oly csodásra :
Károdát bennem, hogy igen csekélynek
Tartod ezentúl.

Csak te már jobban mosolyogj reája,
Szép hazám! szebben gyógyögess fiadnak :
Nem terem minden kikelettel ilyen
Ritka virágod !

Barátainak jóakarató biztatásait különben maga is bevallja.
„Ha mindenütt — úgymond — oly kedvező szemet vetnének
verseimre, a milyen kegyes volt irántok több jó barátaimnak
ítéletjök: már úgy soha nem bánnám meg, hogy a gyakor ösz-
tönzésre másokkal is megismertettem azokat. *De szíves barátok
kivánságának engedni édes kötelesség; minden ember helybehagyá-
sára számot tartani elbizott vakmerőség*“. Szárnyaira bocsátja
tehát kisdéd könyvét; bízik a hazafiak jóakarátában, s reményli,
hogy a gáncskeresők sem fogják egy-két fogyatkozásért az egész
könyvet elítélni.

E versgyűjteménnyel mutatja be magát először a közön-
ségnek, s minthogy e kötet kiadása után szakított a költészettel,
ebből kell megítélnünk írói egyéniségét, költészetének irányát
és értékét.

Említettük már, hogy Takáts ifjúkora óta folyton erősbülő
lelkesedéssel és kitartással foglalkozott a mély jelentőségű bölcsé-
szeti és erkölcsi kérdésekkel; ki csodálkozik tehát azon, hogy
ideális gondolkozása és költői lelkülete daczára is szigorú mora-
lista lett belőle, kinek lantján csak nemes érzelmek és eszményi
életelvek nyertek hangot. Igen ő moralista, vagyis inkább a szó
legnemesebb értelmében vett tanköltő lett.

Bár mint ilyen alig írt mást, alig hangoztatott egyebet,
mint erkölcsi jóságot és tökélyetességet, mégsem tartozott azok
közé, kik miután az élet minden gyönyörét megutálták, vagy mi-
után mindennel meghasonlottak, komorságukban végre a vallási
vagy erkölcsi igazságokban kerestek vigasztalást; ő hivatást és

kedvet érzett magában s kora ifjúságától kezdve erős akarattal és elhatározással képezte magát ez irányra, mely szívének szelid érzelmeivel, s elméjének igaz meggyőződésével egyedül egyezett meg.

Nem oly moralista volt tehát ő, ki a szigorú és rideg erkölcsi elveket száraz objectivitással tárta volna az olvasók elé. Szelid, örömteljes, víg, de mégis mindig erkölcsös hang szólal meg az ő lantján szívének érzelmeibe burkolva. Jól tudta, hogy a rideg szigorúság érzéketlenül hagyja a szíveket; *nem elég az elveket hirdetni, nem elég érzéseket emelkedett színekkel festeni, hatása mindkettőnek csak úgy lehet, ha maga az író is emelkedetten tud érezni. Érzés nélkül hitvány szer a költő!* Ő, ki inkább a szív, mint az ész embere volt, nem tagadta tehát meg költészetében sem subjectiv természetét. *A didaktikai irány nála elveszíti tisztán objectiv természetét az által, hogy szabad tért enged subjectiv érzéseinek és gondolkodásának. Erkölcsi eszmékbe szerinte csak úgy önthetünk életet és vonzó erőt, ha érzéseket lehelünk beléjük, s ha még legmagasabb gondolataink is érzékieleg felfogható alakban jelennek meg.*

E cél elérésére felhasználja saját érzéseit, fel a természet szépségeit és fenséges jelenségeit s vonatkoztatja azokat az emberi kedélyre; ügyesen egyesíti az elbeszélést a költői leirással, sőt tért enged még a drámai jeleneteknek is. *S mindezt csak azért teszi, hogy erőt és életet leheljen a cselekvények allegoriájába rejtett erkölcsi eszmékbe.*

E tekintetben Takáts költészete lényegesen elüt didaktikai íróink irányától, kik különösen az előző századokban mindvégig megtartották a szigorú tárgyilagosságot. *De épen e változtatásokkal nyert iránya bizonyos önállóságot és eredetiséget; a subjectivitás érvényre emelésével érte el, hogy költészete egyenlően hat az észre, a szívre és a képzeletre.*

A diaktikának az alanyisággal való egyesülése — írja *Esztegar* — 'először Takáts József költeményeiben észlelhető. Ez az, a mi őt érdekessé, önállóvá s útegyengetővé tette. Lírai lélek

¹ Fővárosi Lapok 316. számában 1888. Esztegar László közölt egy kitűnő cikket az elfeledett tanköltőről.

volt ugyan, de e mellett kiváló képességgel bírt a didaktikára, s e két elem egyesítésével érte el, hogy *tanít akkor is, midőn érzelmeit éneкли, s érez és érzelmeket kelt, midőn tanítás a célja.*

Értéküket soha el nem veszítő eszméket hirdetni mindig célszerű dolog ugyan; de ha valaki egész életét ily eszmék terjesztésére szenteli, mégis joggal kérdezhetjük, mi indította őt ez egyirányú kitartó munkásságra? Méltán vethetjük fel a kérdést, miért tartotta Takáts élte feladatának a magasztos erkölcsi eszmék hirdetését?

Kiki természetesnek találja, hogy midőn a vallási és erkölcsi érzület erős, sok ember keres abban vigasztalást és megnyugvást; sokan keresik és találják fel abban a hangot, mely által embertársaikra a legkönnyebben hathatnak.

Ámde a mult század végén a vallásos érzület, mely egykor annyi tollat hozott mozgásba, már kihült, s a mult emlékeinek felidézésével nem lehet hatni a más eszmékért lelkesülő jelenre. Hogy ennek dacára Takáts egész életét erkölcsi eszmék hirdetésének szentelte, *tette ezt azért mivel éles elméjével belátta, mennyi kárt okoz és fog okozni, hogy a nemzet régi erkölceiből kivetkezett.*

Igaz ugyan, hogy szóvivői a haladást és művelődést írták jelszavukul zászlójukra, de lehetséges-e a haladás erkölcs nélkül? Avagy tán a mostani szomorú politikai állapotoknak — ugymond — nem az erkölcs és a nemzeti önérzet hiánya az oka? Előkelőink kivetköztek őseik erkölceiből, s megszűntek magyarok lenni, nem lelkesültek többé nagy eszmékért, nem törődtek a hazával.

E bajokon csak úgy segíthetünk, ha visszatérünk a tiszta erkölcsiségnék elhagyott útjára. *A népek boldogságának alapja, a nemzeti fejlődés csálhatatlan vezetője csak az erkölcs lehet!* Ezt óhajtotta ő népével elsajátíttatni; erre akarta őt megtanítani.

Az utánzások és fordítások korában íróink közül sokat tett a hazafiság költővé, de keveset a hivatás. *Takátsot a tanítás vágya ösztönözte az írásra.* A tiszta erkölcs magasztosságának hirdetése, erkölcsi eszmék terjesztése és érvényre emelése volt minden írásának főcélja. „A szelid erkölcs — írja ő maga — a

szép természettel való ártatlan mulatás, a józan gondolkodás, a haszonnal nyájaskodó gyönyörűség volt kiszegzett tárgya írásomnak.“ Ime ő maga jelenti ki költészetének alaptételét.

Költeményes munkáit öt részre osztja : I. r. Elegyes versek, II. r. Énekek, III. r. Ágnes történetet IV. r. Erkölcsi és más velős mondások, V. r. Mesék.

Az első rész 42 költeményt foglal magában, melyek tárgyát a hazaszeretet, barátság, természet, erkölcsi tévedések képezik ; előadásuk részint leíró, részint elbeszélő, részint elmélkedő ; de abban kivétel nélkül hasonlók egymáshoz, hogy a felvett történet, természeti kép, vagy morális elv fejtegetése csak eszközül szolgál bölcséleti tételek és erkölcsi életszabályok levezetésére. *Bátran hasonlíthatók e versek megannyi syllogismushoz, melyeknek zárótétele : a tanulság.* Az óklassikusok és a németek tanítványa ő, kik közül Horatius, Vergilius, Schiller és Kleist hatása érzik leginkább rajta ; imitt-amott azonban Pope, Fenelon, Rousseau, Metastasio tanulmányozása is feltűnik. De a mily kevésbé igyekszik elárulni ezeknek tanulmányozását, ép oly mértékben sikerült önálló költőnek maradnia.

Költői művei tehát nem utánzások, sokkal kevésbbé, mint egykorú lyrikusaink munkái, de kétségen kívül azokhoz az iskolákhoz tartozik, hová mintaképei.

Horatius irányát annyiban követi, a mennyiben hajlandó a sentenciázásra, éppen mint Tibur költője leveleiben és satiráiban. Sőt még módja is rokon. Horatius az emberi gyöngeségeket objective tárgyalja, pl. nevetségessé teszi a fecsegőt saját beszédje által ; így tesz többször Takáts is. A Fösvény című költeményében például, a vízbe esett fösvénytől a halász kezét kéri, hogy megmentse ; de a fösvény csak azt hallja, hogy *kér* tőle valamit, s „nem adhatok semmit,“ szól, s a vízbe hal.

Az előadás ezen módja bölcselő költeményeit igen tetszetősekké teszi. Az ágyában kínlódó beteg, (Vallástétel) ki baja okát Dorkára hárítja, kudarczot vall az orvossal szemben, kinek — ha ez igaz volna — legjobban kellene tudnia Dorka baját. A vadász elől a káposztás kertbe menekülő nyúl kikerülné a biztos halált, ha biztonsága érzetében zajt nem csinált volna a káposzták

között; de a zörej felhívja a vadász figyelmét, s elvérzik a nyúl.

Hasonló tárgyalásra akadunk „A méh és galamb“ című versében, melyben igen szépen példázza a hála jelentőségét.

Horatiustól vehette a párbeszédes alakot is „A fák“ című verséhez, melyben a fiú kérdéseire erkölcsi czélzásokkal fejti meg az atya, hogy a czövekekkel támogatott fa egyenesen nő; a mely fáról a henye ágakat lemetszik, édes gyümölcsöket terem, s hogy az oltás nemesíti a fát; s mindezt alkalmazza a társadalomra, melyben a haza a kert, az atya a jó kertész, ki fia gondozásával nemes fát nevel a hazának.

Harmadik rokon vonás közte és Horatius közt a sententiázás, mely legtöbb költeményében felelhető. Pl. mikor a hazaszeretetről elmélkedik s elmondja, hogy mennyire jól esik lelkének a nyugalom gyenge karjain pihenve múzsájával foglalkoznia. Nem kellene neki a világ hiú örömei.

Nem kér az én kedvem ilyen mulatságot,
Úgy nézi ezt, mint egy veszendő hívságot,
Mint egy futó patak tajtékzó habjait,
Melyek megszaggatják az árok gátjait.
Inkább gyönyörködik a fülemülében,
Ha zokog szobámnak mély csendességében;
Felébred bús lelkem ennek hallására,
S reá emlékezik édes Hazájára.

De haj távol van azon tájtól, melyet úgy óhajt, mely után érzékeny szíve úgy sóhajt s még azt sem tudja, viszontlátja-e hajdani örömeinek kies helyét; szinte irigyli azon szerencsések sorsát, kik hazájukban s hazájuknak élhetnek.

Boldog, ki elhagyván a tenger habjait
Honában felleli hív atyafiai.
Örökös búcsút mond a csalárd vizeknek,
S tömjént gyújt a kegyes házi isteneknek.
De boldogabb, a ki saját örökében
Megmarad, és eljár jó polgár tisztében;
Vigan él, s bátran néz a halál szemébe,
A ki elvezeti ősei ölébe.

Mintha csak a „procul negotiis“ végakkordja volna! Hasonló helyeket találhatunk a Barátságáról szóló költeményében is:

A barátság nem más, mint szív ösztönéből
Hív társsal osztolni szívünk öröméből.

vagy: Ha egymáshoz hajtó virágokat látok,
Előttem teremnek az igaz barátok;
Amint azok önkényt illattal szolgálnak
Úgy a szivességre ezek készen állnak.

Barátság! te első ember hagyománya,
Az égnek lelkünkbe öntött adománya,
Édes vagy, mint midőn a beteg ágyában
Már ép egészségét megnyerte álmában.

vagy: Egyetlen örömköny hív barát szemében
Többet mond, mint a nyelv ezer igéjében.
(Névnapra.)

vagy: Ha megtenne mindent az Isten szavunkra,
Meglátnánk, mi sokat kívánunk kárunkra.
(A fergeteg.)

vagy: Nem juthatunk mindjárt a dolog tövére
Idő s munka szükség felkeresésére.
(Nem lehet mindent tagadni.)

vagy: Ha ifjú korodnak leveli lehulnak
Nyújasabb örömi magoktól elmulnak.
(Örömré ébresztés.)

Sajátságos jelenség, hogy míg ezekben ő maga is bizonyos tekintetben a klaszikus írók követőjének mutatja magát: addig a költőkhöz czimű versében a leghatározottabban kikel a görög és római írók szolgálai utánzása ellen, s kéri költőinket, hogy saját hazájukra fordítsák figyelmüket; találhatnak ott is elég énekelni valót.

Vagyon hazánknak is törvénye, vallása,
Vagyon őstől maradt sok jeles szokása
*Mi szükség hát Görögországba költözni,
Balgatag képeket tőlük kölcsönözni?*
Mért hívjuk Apollót, Mársot segítségnek?
Hiszen mi nem tartjuk őket istenségnek?
Hogy lehet Helikon vidékét dicsérni?
A hová szemünkkel el nem tudunk érni!

A bajnok tulajdon csatáját hirdeti,
A víg pásztor saját nyáját legelteti:
*Mért menne a magyar más nemzet földére
Hogy virágol szedjen s tűzzön énekére?*
*Igaz oka ezen rút rendtelenségnek
Hogy rabjai vagyunk a vak régiségnek.*

*Már azt nem is tesszük a költők számokba.
Ki a régieknek nem hág a nyomába.
Olyanok előttünk a tudós pogányok,
Valamint ő nálok voltak a bálványok
Mintha az ő furcsa eszök találmányi
Volnának egyedül a vers ragyogványi!*

Szinte meglepi az embert e különös hang, melylyel Takáts jóval megelőzte saját korát. Irodalmi viszonyainkat tekintve nem is volt helytelen dolog íróink figyelmét saját hazájukra vonni, úgy is az unalomig el volt lépve irodalmunk a klaszikus kor szereplőinek magasztalásával; a magyar történet nagy alakjai pedig csak nagy ritkán juthattak ahhoz a szerencséhez, hogy egyik-másik költő megénekelje dicső tetteiket.

Schiller és Kleist tanulmányozása nála egybeolvad; rajong a természet szépségeiért; gondolatainak kifejezésére a természetben keresi, s találja meg a leghelyesebb képeket; s mint Schiller, úgy ő is rászabja idealismusát a lyrára is. Valószínűleg hatása alatt állt Takáts a mult századbéli német idyllköltészetnek, mely nem maradt hatás nélkül más magyar költőkre sem, s mely ellen Lessing Laokonjában oly helyesen kikelt. Csakhogy míg a német természetköltők a természet szépségeit — Bürger kivételével — csak igen ritkán hozták vonatkozásba az ember belvilágával: addig Takáts, mint igazi tanköltő, csak azért fordul a külvilág jelenségeihez, hogy moralis bölceletét annál szivhezszólóbbá tehesse. Irin történetét Kleist után dolgozta; a Tavasz kezdete és a Tavaszi reggel leírásait Kleist Tavasza sugalmazta. Az Őszi sétálás-nak, ha nem is képei, de eszmenete bizonyára rokon Schiller Sétájával. S valamint ezek, úgy többi költeményei is, minők: A reggel, a Holdhoz, A rózsza, A fergeteg, Az estve stb. megannyi alapeszmének: a kötelesség betöltésének, az ártatlanságnak, az isteni bölcsességnek, a megsemmisülésnek példázására vannak alkotva, úgy — mint a Tél című költeménye — annak kifejezésére, hogy a természet kevésbbé tetszetős jelenségeiben is gyönyörködhetik az, kinek ép érzékei és ép lelke van.

Igaz ugyan, — írja ez utóbbi költeményében — hogy télen a virágok elhervadnak, a szellő nem legyez, a víz nem csörgedez

s a fürge madár dala sem hallik, de azért találhatunk a természetben elég sok szépet:

Nincs virág! Nézz, kérlek fagyos ablakodra
Szebbnél szebb virágot látsz bámulásodra.
Nincs zöldfa! De hótól fodrosak ágai,
Rajtok csillámlanak a nap sugárai.
Bűsong a szárnyas nép! de megemlékeztet,
Hogy az öröm után bánat következhet, stb.

Elegyes versei között van még néhány, melyek tartalmuknál fogva nem sorolhatók az eddig említettekhez. Ilyen az *Olvasásról* című költemény, melyben azt fejtegeti, hogy bár hazánknak nincs szüksége tudós asszonyokra, mégis nagyon elkelne, ha a magyar szépnem többet forgatná a hazai literatura termékeit. A költemény utolsó soraiban — mintegy buzdításul — egyik előkelő hölgy ismerését magasztalja, (valószínűleg *Ürményi Pepit*) a ki a józan munkákat igen nagyra becsüli; s így megérdemli a költő eme sorait:

Élj! élj vérségednek édes örömére,
A magyar nemnek tündöklő díszére,
S ha majd a méltóság karján fogsz fényleni,
Ne átalj felém is alátekinteni,
Ki mély tisztelője vagyok személyednek
S hangos éneklője leszek érdemednek.

„Mi legkönnyebb“ című versében élesen kikel az emberek gonoszsága és irigysége ellen, mely nem engedi, hogy édes anyanyelvünk gyarapodásnak induljon.

Szégyen kimondani! Hazánk közepében
Bátor szent czélja volt igyekezetében:
Sok munkás társaság lábra nem állhatott
Hazug vádak által úgy elnyomattatott.
De szűnj meg ezekről lelkem elmélkedni,
Nemes harag készül véreben gerjedni.
Szent Isten! ne tñrd el e rendetlenséget,
Irtsd ki az emberből a rút irigységet.

Legutolsónak hagyta elegyes versei között Didó bucsuzását Eneastól; pedig ez egyik szebb darabja a gyűjteménynek. Igaz ugyan, hogy Ovid után készült átdolgozás; de azért vannak benne önálló részek is. Álljon itt belőle e kis bevezetés:

Fogadd el Eneás! Elisa levelét :
 Most hallod utolján életben lételét.
 Mint a fehér hattyú ha érzi bomlását,
 Meander zöld partján nyögi bucsuzását:
 Én is, bátor tudom, hogy meg nem indítlak,
 Balsors ösztönére még is megszólítlak.

A „Költeményes munkák“ második részét az énekek foglalják el. *Lyrái költemények ezek, de egy tanköltő lelkéből.* A didaktikai és a lyrai elem egyesítése volt czélja a költőnek, s így tulajdonkép ezekben is csak erkölcsi eszméket fejteget, de lyrai hangon s nem egyszer csattanós rövidséggel. Ha tehát az Elegyes versek és az Énekek közt párhuzamot akarnánk vonni, alighanem csak a külalakra kellene szorítkoznunk. Az elegyes versek formája a páros rímű alexandrin sor, az énekeké különféle sorú lyrai strófák.

A dalok változatosak, s hangjuk olykor kedélyes, de tartalmuk jobbára moralis. Ilyen az Elváltozás című költemény:

Szünj meg kérlek csodálkozni,
 Ha a hernyót elváltozni
 Hallod tarka pillévé!

Hiszen sok lesz a tükörnél,
 Bátor nem szebb a féregnél
 Nappal czifra lepkévé!

Ilyen erkölcsi célzásokon alapulnak pl. A nagy szívű gyermek, A hervadt rózsa, A pille és a méhe, A viola és a tulipán, Az árnyékának örülő gyermek, Az ártatlan ifjúság, A könnyörülő gyermek, Zsúzszi, Kerüld a pört, stb., melyeknek alapeszméi: a méltányosság, a szépség múlékonytsága, az ösökkal való kérkedés, a henye öröm és a kötelességérzet, az ártatlanság szerénysége és a hiúság tetszelgése, az igaz nagyság állandósága, az ifjúkori jámborság szépsége, a nagy városok romlottsága, a perlekedés káros hatása.

Inkább lyrai költemények: *A költéshez*, melyben magasztalja a költészetet, mértéken felül álló becsünek mondja, melylyel mást s magát is halhatatlanná teheti.

De nem czélom mást dicsérni
 Sem örök időket érni:
 Ha hivei közé tenne
 Hazám, munkámnak ez lenne
 Legkedvesebb jutalma.

„A nagy szívű jámbor,“ melyben a rossz és jó szív között tesz különbséget, s kijelenti, hogy az igazság mindig kiderül, mint a zápor után az ég. „Az örömré vált szomorúság,“ melyben az egymásra talált gerlepár öröme érzést kelt szívében. A tavasz, A nyár, Égi háború után megannyi szép képek a természetből, találó reflexiókkal összeszöve.

Meleg hangon szólítja fel a fecskét, hogy foglalja el újra kisedet fészket; mert

Öröm olyan jó vendéget
A házba befogadni,
Ki a közlött szívességet
El nem szokta tagadni.

Te üzöd el a bús telet
S annak zordon napjait,
Te veled jön a kikelet,
Hogy elhintse javait.

Szíve bensejéből sóhajt a béke után, mely visszaadja a barát-nak barátját, s a szerető anyának férjét, a bujdosónak honját:

Siess tehát szelíd madár!
Az olajta ágával:
Vigasztalj meg egyszer immár
A békesség javával.

A rózsza és a télizöld című költeményben leírja a rózsza szépségét s a télizöld egyszerűségét, s a következő sorokkal fejezi be a verset:

Rózsza képe a szépségnek,
Mely oly hamar elhervad:
A télizöld a nagy észnek,
Mely örökké fennmarad.

A Holdhoz című elegiája, bármennyire elüt is tartalmára nézve többi dalától, közvetlenül hat ránk, s természetes folyásával oly bús, érzelmes hangot üt meg, akár Ányos elegiája.

Ó! mily komor a természet,
Mely eddig oly ékes volt;
Minden öröm elenyészett,
Minden jó s szép már kiholt.
Mint egy néma temető hely
Egész vidék úgy látszik,
A hol a sírkeresztekkel
Csak a zúgó szél játszik.

Ereszkedj le édes álm !
 Fedd be fáradt szememet,
 Talán benned feltalálom,
 Ki megszánja ügyemet.
 Ah ! de ez is eltávozik,
 Mint egy hamis rossz barát,
 A ki tüstént megváltozik,
 Hogyha szerencsétlent lát !

Van ez énekek között egy-kettő, melyeknek alapeszméjét a klasszikus kor írói hatásának kell tulajdonítanunk. Ilyenek különösen azok, melyekben az egyszerű életnek vagy a pásztori idylleknek szépségeit hirdeti. Szinte fáj lelkének, midőn ama korról ír, melyekben az emberek mint egyszerű pásztorok éltek, nem ismervén a bűnt és gonosztságot, hanem csak az egymás iránt való szeretet és jóságot.

Boldog világ ! mely istenség
 Hozhat vissza földünkre,
 Hogy a csel, had, rendetlenség
 Vesszenek ki örökre.

Pásztorok vig állapotja,
 A szív gyönyörűsége !
 Távol vagy te, megmutatja
 A nemzetek insége.

Van ezen kívül még két szabad fordítás is, az egyik Horatius, a másik Blumauer után.

Az elsőben a közepszerűséget magasztalja, melynek nagyobb becse van még az aranyból is. A dühös szél is magas fenyő ágát töri ; de bántatlanul hagyja a középmagasságú fát. Ám a közepszerűség is megkívánja a küzdést és józan bátorságot.

Légy erős s bátor, ha veszélyek érnek ;
 Légy okos, s tégy jót, ha szerencse szolgál :
 Kedvező szélről lobogó vitorlád
 El ne ragadjon.

A másodikban (Festett Rózsa) a kendőzés ártalmasságát mutatja meg egy befestett s elhervadt rózsaszálon.

Leányok ! e mesét elértsétek,
 S a féjér rózsát ne fessétek !

E példákából is láthatjuk, hogy oktató hajlamától kevés dalában tud megszabadulni ; mégis igen sokszor oly csekély mértékre

olvad a didaktikai elem, hogy versei teljes lyrai költemények gyanánt élvezhetők. S ha mint ilyenek nem versenyeznek is Kisfaludy Sándor, Csokonay vagy Ányos sikerültebb dalaival, annyi leleményesség, őszinteség és könnyedség található bennök, hogy Takátsot bátran sorozhatjuk a múlt század dalnokainak jobbjai közé, s ha a hideg fogadtatás és más körülmények miatt nem szakít végleg a költészettel, tán jeles költő is válhatott volna belőle. Nehány későbbi, kéziratban maradt költeménye legalább erre enged következtetni.

Költeményes munkáinak harmadik részét *Ágnes története* képezi. *Verses novella ez tanítócélzattal.* A három énekre terjedő költemény tartalma igen rövid; eseménye nem ritka s nem nagy érdekű. De a költő előtt nem is az a cél lebegett, hogy mulattasson, hanem hogy szórakoztatva oktasson. S ez az oka, hogy a költeményt nem mint pusztán elbeszélő, hanem inkább mint tanító művet kell bírálnunk. Tárgya a következő: Egy fiatal leány, Ágnes, kit szülei igen jámborul nevelnek, pazarul van szépséggel megáldva. Történik, hogy egy gazdag úr névnapját üli, s sok úri piperés dáma megjelenik nála; eljött Ágnes is szerényen öltözve mint „az erdő ibolyája“. Károlynak, egy deli, gazdag ifjúnak megakadt rajta a szeme, s szerelmet vallott Ágnesnek; Ágnes igent mond, ha szülei kölcsönös beleegyezésével nőül veszi. De Károly atyja haragra gyúl, hogy fia a porból akar feleséget emelni magához, mit Ágnes szülei megtudván, Károlyt eltiltották házuktól. (II-én.) Ágnest nagyon lesújtotta e kemény parancs, semmi sem képes őt öröme deríteni. A szülők, — hogy bánatát eloszlassák, elküldik a leányt messze földre. Ágnes most levelet ír Károlynak, melyben tudatja hollétét, s még folyton égő szerelmét s egyszersmind elpanaszolja szomorú sorsát és szenvedéseit, melyek előbb-utóbb a sírba viszik:

Eltikkadok, mint egy fakadó virágszál,
Melyet idő előtt elfojtott az aszály;
Vagy mint egy fa, melynek leveli sárgulnak,
S az őszi csipős szél fúvására hullnak. —
Élj te szerencsére méltóbb drága lélek!
E kerek ég alatt én jót nem remélek.
Élj! s ha talán nyájas örömid engedik,
Gondold meg, hogy érted egy rab epekedik.

Károly vevén a levelet, paripára kap s Ágneshez siet; szerelmet esküszik a leánynak s megigéri neki, a mint örökségét kikapja, oltárhoz vezeti. Ágnes hisz az ifjú szavának s boldog perczeket élnek. De miként a szökőkút vize, miután elérte a legnagyobb magasságot, hirtelen visszaesik a föld színére: úgy Ágnes boldogsága is, elérvén legmagasabb fokát, megfordult s búra változott. Károly egy év lefolyta alatt meghal, s ő segély nélkül, szegyenben marad. Bánatnak adja magát, s nincs öröme semmiben; egyedül a vallás vigasztalásában talál némi enyhülést.

Ó! vallás! isteni, érzem, eredeted,
Te vagy, ki az embert boldoggá teheted.
Mind a szerencsének ragyogó napjában,
Mind a sanyarúság öldöklő markában.
Melyik nagy bölcs tudna ily környülfállásban
Szívemnek részt adni a vigasztalásban.
S ám te mégis biztatsz az ég kegyelmével:
Ha az érdemlett kint eltűröm békével.
Tehát ti kétségbeejtő gondolatok
Oly kiméletlenül már ne furdaljatok.

Hosszas szenvedés és sok megaláztatás után végre meghalt, azon biztató reménnyel, hogy a túlvilágon viszont látja Károlyt.

A cselekvényben nincs a magasabb inventionnak semmi nyoma; *köznapi esemény az eszményítés határozottabb nyoma nélkül.* A történet olyan, mintha a levegőben lógna; még a hely sincs megjelölve, a hol az esemény végbe megy; a „messze vidék“ nagyon üresen hagyja az olvasó fantáziáját. De van más baja is: Károly halálával a költő négy száraz sorban végez:

De egy esztendőnek sebes lefolytával,
Elragadta Károlyt a halál magával,
Virágit hullató élte tavaszában
Itt hagyván Ágnesét az inség torkában.

E szerencsétlenség meglehetősen szerencsétlenül van a költeménybe erőszakolva, melyért a költő lyrai sajnálkozása sem kárpótolja az olvasót. Legszerencsésebb leleménye a költőnek Károly jelleme. Ha Károly csalárdul rászedte volna Ágnest, a költemény még jobban köznapivá válnék, de Károly hűsége, ki házasságot ígér, s esküjét meg is akarja tartani, mindenesetre ideálisabbá teszi alakját, s Ágnes kétségbeesését halála miatt természetesebbé.

Nem oly sikerült Ágnes jelleme. Az ellen ugyan nem tehetni alapos kifogást, ha egy erényes leányt annyira elragad a szenvedély, hogy erényéről megfeledkezik; de már az visszás, ha egy forrón szerető leány kezét csak oly feltétel alatt igéri oda, ha a frigybe a szülők is beleegyeznek, s mikor megtudja, hogy Károly atyja ellenzi a házasságot, végtelen bűnnek adja magát s eddigi szerepéből egészen kiesik. Ágnest mindenesetre sokkal szenvedélyesebbnek kellett volna festeni már Károlylyal való első beszéde alkalmával; mert az ekkor nyilvánuló józanság és a feltétel sikertelensége után nyilatkozó hév nem alkotnak egy jellemet.

De, mint már említettük, nem eseményt, nem is rendszeresen kidolgozott jellemeket akart a költő adni, hanem erkölcsi oktatást; ezt mutatja az is, hogy a hol csak teheti, morális fejtegetéseket sző az elbeszélésbe, melyek pedig éppen nem siettetik a történet folyását, s hogy így a költemény nagy része elmélkedés. A költő minden mozzanatból tanulságot von, folytonos intelmekkel törekszik kiemelni az elbeszélés tanító célzatát, s magát igazmondónak állítja,

A ki felfedezi a rossznak kútfejét
Hogy rontsa, ha lehet, ragadó erejét.

Már a költemény első soraiban kijelenti, hogy azért írta e darabot, hogy

Tudjad, hogy nem tartós az olyan boldogság,
Melyvel kezet nem fog a szelid jámborság,
Hogy az élet be van hintve veszélyekkel
Mint a kék ég gyakran komoly fellegekkel.

S ezt az alapeszmét fejezi ki a költemény befejezése is, Ágnes síriratának végső két sorában:

Döbbenj meg érző szív! ez intő példára
Hogy ne juss Ágnesnek siralmas sorsára.

Vagyis a költő annak példázására írta e történetet s szötte belé erkölcsi elmélkedéseit, hogy nyilvánossá tegye, miszerint *az ifjú szenvedély kellő mérséklet híján megvesztegeti az alapjában jó erkölcsöt, s az önuralom hiányának, a féltelenségnek következménye* — még azok között is, kik őszintén együttérzenek: biztos bukás! Ágnes története után, mint könyvének negyedik része, az

„*Erkölcsei és más velős mondások*“ következnek. Tartalmukat a költő által adott cím eléggé jellemzően kifejezi. Két alexandrin párrimű sor egy, két, három, sőt négy erkölcsi mondást is foglal magában, melyek között sok van, mely a költő gondolata, de tulnyomó részben mégis közkeletű sentenciák ezek, Takáts által formulázva. *Mindenesetre érdekes jelenség egy tanköltőnél az is, ha elvontabb igazságokat ép úgy és ép oly világos szabályokká alakít, mint a mily válogatott kifejezésekbe öltöztet egyes népies közmondásokat.* A tiz parancsolat hangjából indul ki első erkölcsi mondása :

Imádjad az Istent, szeresd szüleidet,
Tiszteld az öreget, kiméld cselédidet,

s a természetből vett hasonlatok bő számával erősíti gnomikus elveit :

Okosság a síkos helyről elköltözni ;
Veszedelemes kétszer egy kőbe ütközni.

vagy : Örökös törvénye az a természetnek,
Hogy azok aratnak, a kik jókor vetnek.

vagy : Ne lépj addig vízbe, míg nem látod követét :
Se fára ne mássz, ha gyengéled tövét.

vagy : A hazugság, s a nagy dicséret szavai
Csaknem azon fának kicsapó ágai.

Elég világosak elvontabb sentenciái is :

Szegénységben élni, baj, de nem gyalázat,
Ha csak a restség vagy bűn meg nem alázott.

vagy : Ha bánod, hogy mások titkon beszélgetnek :
Jelét adod a rossz lelkiismeretnek.

vagy : Az életnek tenger baját megelőzi,
A ki indulatit ifjantan meggyőzi.

vagy : Hallgass, ha szép dolgot akarsz elkövetni
Mert hogyha el nem sül, ki fognak nevetni.

Soknak a hazája
Gyakran mostohája.

Tanuld ki okát
S meg tudod voltát.

A mondatok kerekdedsége és a kifejezések biztossága mindenestre legfőbb érdemét képezik a költőnek.

A körülbelül kétszáz erkölcsi mondást a „*találos mesék*“ követik ; ezek képezik könyvének ötödik részét. Változatos versformában 110 oly Találós mesét ad, melyet azon időben nem csak ő, hanem Kazinczy, Péczeli, Fazekas, Földi stb. is irtak. E rész is inkább gyűjtemény, mint a költő kizárólagos műve ; a hol a versalak már készen volt, változatlanul adja ; a hol pedig a zengzetes forma vagy a jó rím hiányzott, átdolgozza.

A kötetnek mind az öt része tehát egy cél érdekében iratott ; s úgyszólván a költemények minden sora annak bizonyossága, hogy Takáts testestől-lelkestől tanköltő, kinek azonban *nemcsak az volt célja, hogy az erkölcsöket nemesítse, s hogy helyes életelveket hirdessen : hanem az is, hogy tanításait élvezhető, kellemes alakban és változatos, gyönyörködtető formákban adja az olvasó elé. A szépnek, jónak és igaznak egyesítését tűzte maga elé cél-nak, s e célzt sikerült is több költeményében elérnie.*

Valóban nem is lehetne szebben jellemezni Takáts költészetét mint a hogy azt a nagy *Berzsenyi* tette, ki hozzá intézett szép költeményében oly találóan írja :

Édes énekő ! ligeten, virágon
Andalog Músád vegyes illatok közt ;
Ámde nem mint egy üresen csapongó
Lepke tavasszal.

Mézet és nektárt szedegetsz te, mint méh,
Minden elrejtett violán s kükörcsön ;
Halkva döngécselsz, de szelíd húrodról
Aetheri hang foly.

Szívet és elmét magasít Camenád,
Sokrates karján mosolyogva oktat,
A vidám erkölcs s vezető okosság
Kíneseit osztja.

A ki a széppel köti össze a jót,
Oh *Takáts* az bölcs, az igaz poéta.
Ez dicső érdem s ez az égi bélyeg
A remek elmén.

A mi nyelvezetét illeti, eléggé hajlékony és magyaros ; *fel-tűnően kerül* az idegen szókat, nem csap a szónokiasba, sőt néhol nem elég válogatott, de sem többet sem kevesebbet nem fejez ki, mint a mennyit akar. Verselése ügyes, diacresisei hibátlanok, rimeik gördülékenyek s néha mesteriek.

A nemes tartalom és a választékos forma egyaránt annak bizonyosságai, hogy költészete helyes uton járt s jól megszívlelte kedvelt Horatiusának mondását, melyet könyvének jeligéjévé is tett:

Aut prodesse volunt, aut delectore poetae,
Aut simul et incunda et idonea dicere vitae.

Sajátságos jelenség, hogy Takáts könyve — bár sok jeles tulajdonsággal bír — nem fogadtatott valami nagy lelkesedéssel; *s elismerést vagy hírnevet sem megjelenésekor, sem azután nem szerzett irójának.* Alig, hogy tudomásul vette a közönség. Pedig nála sokkal jelentéktelenebb költői tehetségek is ünnepléssel találkoztak. A mostoha idő volt-e ennek oka vagy pedig Takáts költészetének komoly, erkölcsi iránya, nehéz volna eldönteni; meg lehet, hogy mind a kettő. *Tény az, hogy a hideg fogadtatás annyira elidegenítette őt a költészettől, hogy többé verssel nem lépett a nyilvánosság elé!* Pedig ha egynéhány későbbi, kéziratban maradt költeményét olvassuk, mélyen sajnálnunk kell ez elhatározást; mert határozott haladást tapasztalhatunk azokban. Ki tudja, mivé válhatott volna még az ifjú költő, ha érzékenysége és szerénysége elhallgatásra nem bírja?

Azok, kik képesek voltak felfogni költészetének célját és jelentőségét nagyon kevesen — s jobbra *írók* voltak, kik nem is tagadják meg tőle elismerésüket. Berzsenyi, Szabó Dávid, Rajnis, Horváth Endre, Virág, Aranka, Kisfaludy stb. siettek őt körükbe vonni. Egyik-másik közülök még költeménynyel is megtisztelte őt.

A *Takáts-féle levéltárban* több ily elismerő vagy üdvözlő költemény van, melyek közül eredetiségére nézve kiválik a többi közül a következő névtelen vers:

Visszaküldöm Takáts Józsefnek munkáját,
Jó bordában szövött tizenhatos vásznát,
Egyenlő vékonyság van minden szálában,
Nem hiszem, hogy volna párja Sléziában.

Ami dicséretét felebb halmozítja
S ritka remekjének becsét nagyobbítja,
Az: *hogy nem rég állott Takátsok czéhébe,*
De verseket szövö gyülekezetébe.

Vannak, kiknek ebben aggott meg idejük.
Ebben lett fehérré s hószinú ősz fejük.
De mégis munkájuk nem látszik ily szépnék,
A Takáts uramnak nyomába sem lépnek.

Ha a kártékonyos ragya el nem veri,
S korán való halál földre nem teperi.
Magyar poetáknak ő lesz Homerusá,
Nasója is ő lesz, ő Ovidiusa.

Vajha! soká lássa a szép napvilágot,
Sok idők folytaig lakja a világot.
Azok elméjének jut'asson világot,
Kik éjjel versezvé, égetnek világot.

Három évvel költeményes munkáinak kiadása után egy új művet bocsátott közre a következő czím alatt: *Erkölcsei Oktatások, melyeket Tolnai gr. Festetics László kedves tanítványának szívére kötött Péteri Takáts József.*

E munkát bátran lehetne *boldogságtannak* is nevezni; mert jobbára azokkal az eszmékkel foglalkozik, melyeknek segítségével elérheti az ember rendeltetése czélját s boldoggá teheti rövid földi életét.

Tanítványa számára készült *életkönyv* ez, melyet bucsuzása alkalmával adott kezébe, hogy az élet rögös pályáján — melyen már nélkülözni kénytelen a jó tanító vezető kezét — e könyv legyen vezére és biztos útmutatója.

Bemutatta benne növendékének az életet; nem költői színekkel felékesítve, hanem a maga rideg valóságában; lefesté az ember jó és rossz tulajdonságait, szívhez szóló példákban mutatta be azoknak következményeit. Az élet minden jelenségére helyes leveket ajánl neki, hogy a kellő időben hasznukat vehesse. Megmutatja, miként találhat enyhülést a sors csapásai alatt nyögő szerencsétlen, miként szeresheti meg az ember lelkének nyugalalmát embertársainak becsülését. Adhat-e a bucsuzó tanító szebb emléket egy ily könyvnél növendékének?

Habár a könyv tulajdonkép csak növendéke számára készült, azért haszonnal és lelki gyönyörrel olvashatja bárki, különösen szülők és nevelők; kik az erkölcsi nevelésre vonatkozólag ennél tartalmasabb és világosabb magyar munkát alig találnak.

Műve elején — mintegy harmincz lapon — tanítványához

szól a szerző, s röviden előadja, mit akar oktatásával elérni. Azután hozzáfog annak kimutatásához, hogy a sok sóhajtásnak és panasznak, a boldogtalanságnak és szerencsétlenségnek az emberek jobbára maguk az okai; ők teszik a földet a siralom völgyévé, holott paradicsommá tehetnék.

Szükséges, hogy az emberiség megismerje azokat a tanokat, melyeknek követése képessé teszi őt a boldogságra. A komor stoikusok vagy a vigadozó epikureusok tanítása nem találta meg e tekintetben a helyes utat. *Az epikureusok által hirdetett boldogság csak „a képzelődésnek tündér fajzata“; a stoikusok elvei pedig erőltetettek; bármiként függetleníti ugyanis magát a külvilágtól az ember, ideig tartó boldogsága — még ha a lélekbe helyezi is azt — sokat függ a világ folyamatjától, az emberektől és a körülállásoktól.* E két szélsőség között egy helyes középutat kell törni, mely ment legyen a hibáktól s felölelje mindazt, a mi igaz és jó van bennök. A földi boldogságot Takáts ahhoz a három dologhoz köti, melyeket *Pope* az emberi boldogság elengedhetetlen követelményének tart. Ő is elfogadja tehát az angol író eme sorait:

Know, all the good that individuals find,
Or God and Nature meant to mere Mankind,
Reason's whole pleasure, all the joys of Sense,
Lie in three Words: *Health, Peace, and Competence.*

Az az: mindazt a jót, a mit az emberek szerezhhetnek, a mit nekik Isten, természet és emberi kormány adhat, a mi az észnek tetszhetik s a szívet gyönyörködtetheti, e három szóba lehet foglalni: *egészség, lelkibékesség és elegendőség!*

E három szó jelentőségét és jelentését hosszasan fejtegeti Takáts; azután áttér az *emberség* és *embertelenség* magyarázatára. Az emberség alatt a Cicero-féle *virtutes leniores*-t érti; ennek követelményeit ő a *becsületes* és *tetszetős viseletben* foglalja össze. „Szent igazság fog — úgymond — mindenkor maradni: hogy csak az lehet állandó, a mi igaz; és csak azt lehet igazán s okosan szeretni, a mi állandóan jó:

Rien n'est beau que le vrai: le vrai seul est aimable,
Il doit regner par tout, et même dans la fable.

Boileau.

„Látni való tehát, hogy semmire nem igyekezhetik nagyobb buzgósággal az ember, mint hogy magaviselete által oly hírt szerezzen magának erkölcsi tulajdonságaira nézve, hogy még a gyanú se férjen tiszta fedhetetlenségéhez. Nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti.“ (Cic.)

A tetszetős magaviselet elsajátítása czéljából jól meg kell választanunk a barátokat, s a mennyire lehet, keressük a művelt és bölcs emberek társaságát. *A világért sem szabad azonban ezt a szegényebb sorsú emberek megvetésére vagy kerülésére magyaráznunk.* „Nem mind arany, a mi fénylik; nem mind jó, a mi a tündöklő házakban történik; nem mind érdem, a mi annak látszik:

Molto spesso tra i fiori, e le fronde
Pur la serpe s' ascondè, s' aggira;
E talvolta nell' aria s' ammira
Una stella, che stella non è. —
Metastasio.

„Óh kerüld, utáld az éktelen oktalan társakat; mert különben későn veszed észre, hogy reád kenték gyalázatos fekölyüket. — *Malignus comes, quamvis candido et simplici, rubiginem suam affricat.*“ (Seneca.)

A cselekvés szabályozását, s a mások iránt való viselkedés főbb szabályait megismertetvén, áttér az ész művelésére.

Érdekes, a mit e fejezetben a magyar nyelv tanulásáról mond növendékének. „Az idegen nyelvbeli igéket, a mennyire lehetséges elkerüld. *Nincs rátabb az összezagyvult keveréknél, még a nyelv dolgában is, a mely egyszersmind vagy gyenge emlékezetre, vagy kevés olvasásra mutat!* De ez által nem azt akarom tanácsolni, hogy a nagy puritanismussal homályos vagy épen szokatlan legyen beszéded. *Minden idegen szót ki akarni tudni a nyelvből, mind szükségtelen, mind sikertelen iparkodás.* Ha minden tudós nemzetek elfogadhatták a tudományokat neveikkel együtt a görögöktől: miért kívánnánk mi különöseks lenni? *Kapjunk inkább a dolgon, mint sem a neve erőszakos faragásain!* *Stultum ac supinum*, ugymond *Scaliger*, *plumbeique delirii, rebus relictis consensescere in verbis.* A közbeszédben kivált fellengző újdön új

szavakat gonddal egybehalmozni, semmiképen nem tanácsos ; mert azonkívül, hogy az értelmességet akadályozzák, még tréfás czódor neveket is kenhetnének a különösséget vadászóra.

Fölötte érdekes a könyv azon része, melyben az ösztönökről és indulatokról szól. Az indulat vagy szenvedély az ész által kormányozva és mérsékelve — szerinte szükséges. „Tyrus és Karthago soha nem virágoztak volna úgy, soha nem haladtak volna meg a kereskedéssel egybekapcsolt veszedelmeket : ha a vagyonon nem kaptak volna, a mellyel aztán még inkább felnyílván eszük, s öregbedvén lelki-testi erejük, tökélyetességre vitték a mesterségeket s a nemzeti szorgalmat.

È troppo audace, è vero,
Chi prima il mar solcò,
E incogniti cercò
Lidi remoti
Ma senza quel nocchiero,
Si temerario allor,
Quanti tesori ancor
Sariano ignoti. Metast.

„Az indulatok mindannyi szelek, melyek az embert, s az egész társaságos élet hajóját mozgatják. *Szél nélkül a hajó egy helyben marad : de ellenben ha erős a szél, s magára hagyatik a gálya, addig hányódik vetődik a bús tengeren, míg valamely ormos kőszálhoz csapattván, el nem süllyed, vagy valamely tekergő örvény által el nem nyeletik.*“

Az ész mérsékelje és korlátozza tehát szenvedélyeinket minden körülmények között, s akkor boldogulni fogunk ; de ha az ész nem szab az indulatoknak illendő határt ; szabad csapdozásaik által oly erőre kapnak, mint a meredek hegyről a völgybe zuhanó kő, melyet fel nem lehet többé tartani.

Hosszasan fejtegeti ezután az erkölcsi érzés jelentőségét ; leírja szükséges kellékeit s magasztalja becsét. Majd áttér a lelkiismeret és a lelki jószág ismertetésére. Bebizonyítja, hogy az észnek fejlesztése és felvilágosítása felébreszti az erkölcsi érzést, érzékenyebbé teszi a lelkiismeretet s így könnyíti az erkölcs útját ! Ezért megismerteti tanítványával a nagy filozofusok ama véleményeit, melyekre ők az erkölcsi jószágot építették.

Először is *Montaigne* nevelésével foglalkozik, s világos példákkal igyekszik megcáfolni ama nézetét, hogy „*nincsen semmi igazi belső különbség a jó és rossz között, minden csak a nevelés s a bevett szokás által lesz jóvá vagy rosszszá; természeti törvények tehát nincsenek.*“ Éles elmével bírálgatja *Mandeville* és *Helvetius* tanítását, kik a polgári törvényről irván, azt állították, hogy az emberek a társas élet kedvéért gondolták ki a jó és rossz közti különbséget. Takáts ezzel szemben kimutatja, hogy vannak oly erkölcsi jóságok is, melyek semmi befolyással sincsenek a társas életre, s önmagokban véve még is jók. Nem lehet az önzés minden cselekedetünknek rugója. Ha elfogadjuk *Mandeville* és *Helvetius* principiumait, el kellene fogadnunk azt is, hogy a jó igyekezet, ha nem éri el a kívánt czélt, soha nem lenne erkölcsi!

Hume, *Chafesbury* és *Hutcheson* felekezetéről szólva megjegyzi, hogy nem lehet az erkölcsi érzést az erkölcsiségnek egyetlen forrásává tenni. *Hume* azt állítja, hogy a mit minden ember erénynek vagy bűnnek tart, annak bizonyára erkölcsi jónak vagy véteknél kell lenni. Am az erkölcsi érzés — mondja Takáts — a kultúrának különbséfe fokától függ; nincs oly nép és idő, hol valamely vétek szabadon ne uralkodott volna, a nélkül, hogy annak rütségéről vagy rosszságáról az emberek világosan meg lettek volna győződve! És miként lehetne megtudnunk, hogy valamely dolgot minden ember erkölcsi jónak vagy rosznak tart? Fejtegetésében számos példával igazolja, hogy *Hume* ezen principiuma mellett az igazságosság s vele az erkölcsiség elvesztené jelentőségét.

Wolfnak a tökélyetesítésről szóló tanát is bírálgatja. Sokan — úgymond abba helyezik a tökélyetessedést, a mi épen tökélyetlenség. Igen sok cselekedetből nem következik az a tökélyetesség, melyet az ember vár tőle. De ha nem következik; azért még nem lesz rossz a cselekedet. *Nincs oly ember, ki valamely cselekedetének minden lehető következt előre számba vegye.* Nem lehet tehát *Wolf* principiuma szerint csálhatlan ítéletet hoznunk a cselekedetek jóságáról és rosszságáról. Ha a cselekedet jóságát csak a belőle folyó tökélyetességből vagy haszonból ítelnék meg: nem fogjuk-e a zsidókat, kik a Megváltót felfeszítették, jó embereknek mondani, minthogy az ő halálából annyi sok jó áradt az emberi

nemre? A jó erkölcs magában hordozza jutalmát. *Sibi est pulcherrima merces*. A haszonkereső erkölcs nehezen fér meg a tiszta, nemes és jó erkölccsel.

Wolf principiuma szerint könnyen feláldoztatnék az erkölcs és a becsület a haszonnak; már pedig: *Si emolumentis, non sua sponte, virtus expetitur, una erit virtus, quae malitia rectissime dicitur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert, quaeque agit, ita minime est vir bonus!* (Cic.)

Crusius, ki Wolf egész filozófiájának ellensége volt, megtámadta annak erkölcsi principiumát, azt vélvén, hogy az által a hitetlenség erőre kap. Ő az Isten akaratját teszi legfőbb erkölcsi törvénynyé, s azt hiszi, hogy az erkölcsiségnak ennél nagyobb támasza nem lehet.

Azonban — mondja Takáts — szándéka jobb volt, mint tana. Ugyanis mindig fennmarad a kérdés: melyik az Isten akaratja? *Ha a parancsolat természeti jóságát tekintjük: akkor Isten akaratát a szembetűnő igazságból s erkölcsiségből mutathatjuk meg; nem pedig az erkölcsösséget Isten akaratjából.* A religiót vizsgálva is kitűnik, hogy *az ész hoz némiképen ítéletet az Isten akaratjáról, azért az észt kell az erkölcsiség első principiumának vennünk.* Mindazonáltal valóság marad az mégis, hogy *Isten tökélyetessége s akaratja mindég a leghathatósabb ösztöne s kötelező eszköze fog maradni a jó erkölcsű életnek.*

E kijelentés után áttér *Kant* *kathegoricus imperativusának* tárgyalására. Ez a principium — úgymond — megfelel az ember méltóságának, kemény zabolát vet az indulatokra, s megtisztítja az erkölcsöt az önhaszonkeresés szennyétől.

De minden nehézség alól még Kantnak principiuma sincs feloldva; mert még ennél is helye van e kérdésnek: *miért kell azt akarnom, hogy azon maxima, melyet követsz, közönséges törvényt nyé váljék? és miből lehet meghatároznom, hogy ez vagy ama maxima válhat-e közönséges törvényt nyé?* E kérdések megfajtására a cselekedet következtetését kell — kétség kívül — tekintetbe vennünk; vagyis el kell döntenünk: jobbá vagy rosszabbá teszi-e az embert? Árt-e vagy használ-e az embernek? Máskülönben

az ész könnyen csalogódhatnék valamely maximának közönséges törvénynyé tételében.

Hosszas okoskodásában — melylyel Kant principiumát kíséri — kijelenti többi között azt is, hogy a „nagyon felcsigázottt és erőltetett érzések csupán hevült fejű buzgókat csinálhatnak, a kik mindég képzelt világról álmodoznak, de oda soha el nem érhetnek“. — *„Miért ne kapcsolhatná magát a boldogság ösztöne az észnek törvényéhez, hogy így mind a kettő összefogott erővel igyekezzék a kötelesség teljesítésében“*. „Már csak azokból is, a miket eddig mondottunk, elég világosan kitetszik, hogy *az erkölcsi principiumnak olyannak kell lenni, mely az embernek kettős erejét, az észt és érzést közös mozgásba hozza*. Az ember cselekedete mindenkor a boldogságra czéloz, s arra is kell czéloznia; de úgy, hogy az út, melyen el akarja érni, az észtől helyben hagyattassék. Így lehet tehát a tiszta s természetes erkölcsi kűtfőt kiejteni: Úgy keresd boldogságodat, hogy cselekedetidnek serkentő oka minden eszes állattól helyben hagyassék. Az az: szeresd magadat, de mások rövidsége nélkül“.

Ez az úgynevezett *mérsékelt principium*, melyet Takáts követendő elvül ajánl s melynek alapján — több mint másfélszáz lapon — fejtegeti nézeteit az ember tisztéről, Istent és embereket illető kötelességéről.

A befejezésben még egyszer bucsút vesz tanítványától, melegen ajánlja neki könyvének olvasását és e szavakkal zárja be szívből jövő oktatásait: „Élj boldogúl! Élj, kívánom, nagy időt! De úgy élj, hogy kész lévén akármikor lefizetni a természet adóját, hímezetlen igazsággal koporsódra illhessen az a fölírás, melylyel az isteni Pope egy tökélyetes barátja hamvait a legfelségesebb módra így tisztelte meg:

Go! fair exemple of untainted Youth,
Of modest Wisdom, and pacific Truth:
Compos'd in suff'rings, and in joy sedate,
Good without noise, without pretension great.
Just of thy Word; in every Wish sincere;
Who knew no Wish but what the World might hear:
Of softest Manners, unaffected Mind,
Lover of peace, and Friend of human Kind:
Go live! For Heav'n's eternal Year is thine;
Go, and exalt thy Moral to Divine.“

Az az : menj ! gyönyörű példája a szeplőtelen ifjúságnak, a kiben a szerény okosság s a békeszerető igazság ragyogtak ; a ki türelmes voltál a szenvedésben, mértékletes az örömben ; jámborságodhoz nem fért a hivalkodás, nagyságodhoz a kérkedés ; igazak valának szavaid, tiszták kívánságid ; nem ismertél óhajt, melyet nem hallhatott a világ ; erkölcsöd oly szelíd volt, a mily egyenes lelked ; a ki a békét szeretted s barátja voltál az emberiségnek : Menj, élj ; mert tied a mennyben az örökélet. Menj és emeld fel az Istenig erkölcsödet !

Ha Takáts e munkájának örökké érvényes eszméit, eszméinek és előadásának szépségét és kerekedségét figyelembe vesszük ; ha a józan magyar gondolkodásnak ezen emelkedett érzésű és szívhez szóló tanításait odaadással olvassuk : el kell ismernünk, hogy e nagy úttörő munka kiváló helyet foglalhat el irodalmunkban. *Vannak philosophiai tételci, melyek ma is megállják helyüket; paedagogiai értékét pedig soha sem fogja a könyv elveszíteni.*

A szép alak, melybe egész tanítását öntötte, az emelkedett és világos előadás, egyes helyeknek valóban költői szépsége csak emelik művének értékét.

Ezeket annál inkább kell becsülnünk ; mert ő tulajdonkép kezdő volt e téren. Jelentek ugyan meg a mult században egyes erkölcstani művek, de ezek jobbára fordítások voltak s száraz előadásukkal semmi hatásra sem tudtak szert tenni. Ilyen *Öri Fülöp Gábor* prof. és superintendens *Erkölcsei tudománya*, *Bagyai Mihály* és *Döme Károly* fordításai, *Tóth Mihályé* Less után stb.

Önállóan és a kor színvonalán álló tudományos módszer szerint, ily természetű munkával Takáts lépett fel először s csak több évvel ő utána adta ki jeles munkáját *Sárvári Pál* ; Takáts inkább paedagogiai, az utóbbi pedig filozófiai szempontból tárgyalván az erkölcstant.

Takáts határozott célul tűzte ki oly erkölcstani munka írását melyet komoly tartalma mellett is gyönyörrel olvashasson felnőtt és ifjú egyaránt. Itt is valószínű akarta tehát azt a célt, melyet költeményeivel már sikerült elérnie, t. i. a szépek és jónak egyesítését. *Munkájának élvezetesebbé tételére felhasználta a legjobb magyar, latin, franczia, angol, olasz és német költők műveit, hogy*

a szebbnél szebb idézetekkel előadásának szépségét még inkább emelje. Erkölcsi oktatásainak stilusa általában véve felülmúlja költeményeinek nyelvezetét. Maga a mű oly természetű, hogy a szerzőtől nem lehetett volna rossz néven venni az idegen szóknek nagyobb számban való használatát; ennek daczára *egyáltalán nem találunk benne idegen szókat és kifejezéseket; a mi filozófiai munkában bizony a legnagyobb ritkaságok közé tartozik.*

Az erkölcsi oktatások jeles magyarságát az egykorúak is elismerték. Pápay Sámuel a *Magyar Literatura Esmérete* czimű munkában így ír róla: „Pázmánnak és Faludynak erővel és velővel teljes munkái már jó régen elég esmeretesek a magyar világ előtt. *Most vegyünk elő újabbat. Takátsnak Erkölcsi oktatása ez előtt tíz esztendővel oly velős magyarsággal készült, mintha az egyenesen Faludytól került volna!*“

A munka értékére nézve is nem egy kitünő író nyilatkozott már akkép, hogy *multszázadi paedagogiai irodalmunk egyik gyöngye ez, mely nagy nemzetek íróinak hosszú és buzgó tanulmányozásán épült.* Ily nézetnek adtak kifejezést Pápay, Ruszek, Horváth Endre, Berzsenyi Dániel, Toldy, Szvorényi, Csaplár Benedek stb.

V.

Egy könyvkiadó vállalat a mult században.

Szomorú napokat élt a mult század második felében a magyar irodalom. Nyelvünk elhanyagolt és műveletlen volt, írói kevesen, olvasó közönsége meg éppen nem volt. Ki csodálkozik azon, hogy ily körülmények között maga a nemzeti érzés is meggyengült?

De támadtak íróink, s magukra vállalták a gigászi munkát: nyelvünknek és nemzetiségünknek megmentését. Nagy és fárasztó munka volt ez; hisz sem a kormány, sem előkelőink nem támogatták az üdvös mozgalmat. Hallgassuk csak meg íróinknak keserves panaszait, kétségbeesett sóhajtozásait, majd akkor megtudjuk, mennyit küzdöttek, mennyit fáradtak, míg sikerült egy kis olvasó közönséget teremteniök! *Nincs nemzet, melynek írói valaha ily kitartó és eredményeiben kiszámíthatlan fontosságú harczot vívtak*

volna — oly silány és oly kevés segédeszközzel! Sem fényes tehetség, sem dúsgazdag nem volt köztük, tehát anyagi és szellemi erő egyaránt hiányzott, de pótolni tudták a hiányt szorgalommal, kitartással és lelkesedéssel. Igen! ők hirdettek, ők láttak életető reményt ott is, hol a hátramaradás, a nemzeti eszme s a nemes átalakulás iránt való közönyösség már-már uralkodóvá vált. Ilyen dolgok miatt csak panaszkodtak, csak fájt ez érző keblüknek, de a küzdelemtől vissza nem riasztotta őket. A hidegséget nemzetük és nyelvük iránt való hév szeretettel, a reménytelenséget a múlt fényes példáival, a közel jövő kecsegtető reményeinek festésével, a tétlenséget kitartó fáradhatlan munkával, az eszközök hiányát saját vagyonuk és tehetségük feláldozásával ellensúlyozták. Baróthi öreg korában büszkén mondhatá magáról, hogy mindenét feláldozá hazája javára! Péczeli végleheletét is nemzete hasznára és boldogulására óhajtá fordítani. Révai, a nagy Révai így ír barátjának Takátsnak, egyik kiadatlan levelében: „Ha íróasztalomhoz ülök, elindulnak könnyeim, mint a zápor. Küszködöm a sok éktelen akadállyal, s a jövőről sem lehet valami vigasztaló reménységem. A pusztá jó hírért, névért öljem magamat? Éhen, szomszagosan, ronggyosan, kegyetlen szorongatások között, betegeskedéssel és fogyó erőmmel, bőrömnek csontomra aszalásával, mint a halálképe a tobzódó gazdag henyélők között én legyek a szerencsétlen magyarságnak áldozatja?“¹ Horvát István később megvakulni az éjjeli munka mellett, mint lemondani a haza javára tett kutatásairól. „Hatvan, mond hatvanezer forintot költöttem (— írja Kazinczynak —) én e munkára. Az utóbbi öt esztendő alatt később valék, éhséget szomjúságot és ruhaszükét szenvedni, mint benne odább meg odább nem menni!“²

Takáts nevelői fizetését rakosgatja össze s azon adja ki a magyar munkákat. *Réa szánom időmet — írja Arankának — fáradságomat, csekély mindenemet, a míg csak győzöm; de . . . úgy tetszik, mintya átok feküdnék a legszebb igyekezeteken hazánkban; . . . eltűnik minden reménységem, hogy — bátor eleget iparkodtam — jobbra változzanak a szomorú környülállások.“*³

¹ A *pannonhalmi* sz. benedekrendi levéltárban.

² Magy. Tud. Akad. Kéziraltára. Horvát és Kazinczy levelezése.

³ A *kolozsvári* liczeum levéltárában.

De ki tudná mindazon áldozatokat felsorolni, miket derék íróink hoztak a haza javára? Ki tudná nemes fáradozásaik közt ért szenvedéseiket, a közönség részvétlensége miatt való fájdalomkat elég híven leírni? Nagy munkájuknak és örök hálát érdemlő küzdelmeiknek meg van az eredménye: *a haldokló nemzetiség, az édes anyai nyelv megmentése, a virágzó irodalom, a nem remélt szabadság és az életerős, nemzeti műveltség megteremtése.* De vajjon az annyszor emlegetett hála, a boldogabb utókor hálája érezhető-e, látható-e valamilyen elismerés alakjában; vajjon disziti-e az elhunytak sírját a hála és elismerés virágaiból font hervadatlan koszorú? . . . A bajnokok, irodalmunk feledhetetlen munkásai, újjászületésünk eszközlői pihennek már — némelyik a háládatlan utódoktól tiport, jeltelen sírban. Elhunytak a nélkül, hogy győzelmüket, munkájuknak eredményét láthatták volna; csak a biztató remény édes érzete, a jövő nemzedék bizonytalan hálája volt összes jutalmuk. Nyomdokaikon új írók, nagy költők, nagy államférfiak támadtak, kik elragadták tőlük a babért, nevük fényével elhomályosíták azoknak szerény emlékét s ma már soknak neve sem ismeretes. De a mélyebben gondolkozó nem ad a tömeg véleményére, őt nem ingatják meg egyeseknek a tényekkel ellenkező állításai, tisztán lát, s *képes megítélni a nagyoknak érdemét, a nélkül, hogy leszedné az úttörők emlékérol a babérokat és megtagadná tőlük az elismerés megérdemelt jeleit.*

Az alább közlendő adatok igazolni fogjuk, hogy nagyon is szükséges ezt hangoztatnunk, mert egészen bevett szokássá válik már nálunk, hogy felkapnak egy író, s annak működéséhez annyi eredményt, annyi hatást fűznek, a mennyit az soha sem mutatott fel. Egy névhez nem lehet oly eredmények dicsőségét fűznünk, melyeknek eléréséhez sokoldalú, sok irányú működés, többektől megindított és egyesült erővel folytatott, hosszú munka és lelkesítés kellett.

Tagadhatlan tény, hogy a mult század utolsó évtizedeiben, midőn íróink száma már szépen megsaporodott, irodalmunk fejlődésének egyik legnagyobb akadálya az anyagi dolgokban való hiány volt. Szebbenél szebb terveket készíttetnek a nyelv ügyének előmozdítására; tudományos társaságot, folyóiratokat, magyar szín-

házat stb. akarnak alapítani; de a legszebb szándék is füstbe ment a pénzhiány miatt.

Iróink temérdek nehézségekkel küzdöttek, míg munkáikat kiadhatták. Szegények lévén, maguk nem sokat áldozhattak, a közönség jóakarátára pedig hiába számítottak. „Szomorú állapot — írja Takáts Somogyi Gedeonnak — szinte átok rajtunk ez a régi s méltó panasz, hogy igen csekély számú a magyar olvasó fél, és hogy a kik meghunyorodás nélkül hiábavalóságokra ezreket készek elfecsérelni, a századik részt is kimélik a nemzeti dicsőségtől.“⁴ Valóban bámulnunk kell ama részvétlenségen, melyet a közönség íróink irányában tanusított. E tekintetben viszonyaink még jelen századunk elején sem változtak meg. Kazinczy nem képes annyi előfizetőt gyűjteni, hogy munkáit áldozat nélkül kiadhatta volna. Az agg Rajnis hiába gyűjtötte össze műveit, nem volt képes kiadni. Így volt Berzsenyi, így Virág és Kiss János s velük együtt majd minden magyar író.

E nagy bajon akart Takáts segíteni, midőn elhatározta, hogy *egy magyar könyvkiadó és könyvterjesztő társaságot fog szervezni*. Nagy összeköttetéseinél fogva bizton hitte, hogy sikerülni fog neki egy oly vállalat létrehozása, mely míg egyrészt megkönnyítené a magyar munkák kiadását, másrészt meg némi anyagi hasznot is nyújtana az íróknak.

Az 1788. évben a vállalat tervét kidolgozván, benyújtotta azt Festetics György grófnak, ki megígérte, hogy a magyar írók munkáinak könnyebb kiadására évenként ezer forintot bocsát Takáts rendelkezésére. Csupán azt kötötte ki feltételül, hogy ő dönthesse el, mely munkákat bocsássanak sajtó alá.

Hosszas tanakodás után azt is elhatározták, hogy a vállalat által kibocsátandó munkák *Magyar Minerva* közös név alatt jelenjenek meg.

Ez tehát a vállalat, melyet *Toldy Ferencz, Bayer Ferencz*, és utánuk több író *Bacsányinak* tulajdonítanak, s buzgóságának dicséretére sietnek felsorolni még a kiadott kötetek számát is. Virág Benedek életirója, Toldy állítását tartván szem előtt, még tovább

⁴ *Aigner Lajos* úr birtokában.

megy s még azt is leírja, *mint vitte Virág költeményeit Bacsányi-hoz Bécsbe, hogy a Magyar Minerva védelme alatt megjelenheszenek! Pedig egy kis utánnézéssel milyen könnyen ki lehet mutatni Toldy és Bayer tévedéseit; milyen szépen be lehet bizonyítani, hogy Virág költeményeit postaszekéren küldötte fel Takátsnak, s eszébe sem jutott, hogy maga vigye azokat Bécsbe Bacsányinak!*

Különben, hogy az egész vállalatról tiszta fogalmaink legyenek, s hogy kitűnjék mennyi része van a Magyar Minerva kiadásában Bacsányinak, álljon itt Takáts eredeti tervezete, melyet Festetits is helyben hagyott.

A magyarországi írók munkáinak könnyebb kinyomtatását tárgyazó gondolatok.

I. Bizonyos summa pénz fog meghatároztatni, hogy abból esztendőnként némely könyvek, — a magyar líratorok szüleményei, — könnyebben jöhessenek a világ elébe, oly feltétellel mindazonáltal,

II. Hogy a kiadandó munkák a censura által helybehagyattassanak.

III. Hogy előbb némely tudós uraknak vélekedéseik irántok kikérettessenek. A végre vagy elküldetnek a vizsgáló uraknak biztos alkalmatossággal a munkák, és eleintén csak ez fog megcsni; vagy utóbb a kirendelendő helyre a közellévő urak közül, kiknek kedve fogja tartani, összejöhetnek és olyankor az utiköltés is megtérítettik.

IV. De hogy a beküldött munkáról annál egyenesebb ítélet hozattassék, a vizsgálónak ne legyen tudtára, ki az író, sőt még a társaság előtt is titokban maradhat, ha akarja a szerző; és olyankor csak egy választott mondás által jegyezze meg neve helyett maga munkáját.

V. A könyvek tárgyai a literaturának minden ága. Kivévén, a melyek vagy személyes sértéseket, vagy czivódásra szolgáló alkalmatosságot foglalnának magukban.

VI Hasznos lenne, ha az akadémiákban és gymnasiumokban, akármely religióbeliek legyenek is azok, a nevezetesebb tanítók

számba vevődnének és azokból jótévő s munkás urak kikeresésére némelyek kiválasztatnának.

VII. Ezen kiválasztott urak segítségével egy olyan lajstrom készíttessék, a melyből ki lehessen venni, kik és miben dolgoznak most a literatúrában, vagy milyen munkáik vagynak már készen kézírásokban. Jó leszzen annak is végére jánni, kiknél találtatnak régtől fogva nyomtatást érdemlő kézimunkák.

VIII. Bizonyos időtájban p. o. október elején meg lehetne a beküldött munkákat részint olvasgatni, részint a már általolvasott kézi iratokról hozott ítéleteket előadni s okkal támogatni, a kiadandókat meghatározni ; a többieket pedig, ha a szerző kívánja, visszaküldeni.

IX. A helybehagyott munkáért az író jutalom nélkül nem fog maradni. A legnagyobb jutalom 500 exemplárokban, a legkisebb 150-ben állhat. Ha pedig talán inkább készpénzt kívánna a szerző, jókor jelentse meg szándékát, és úgy fog azután közmegegyezéssel a jutalom meghatároztatni. Tudni való, hogy az eredeti munkák mindig nagyobb becsben tartatnak, mint a fordítások ; mindazonáltal a jelesebb könyvek fordítóira is illendő tekintet fog lenni.

X. *A nyomtatott könyvek eladásából bejött pénz, több és több munkák kiadására, a szükségesebb tárgyak kidolgoztatására, a szükölködőbb tudósok segélésére fog fordittatni.*

XI. A kijött munkák eladására a VI. cikkelyben megnevezett férfiak közül egynehány levelező barátok kérettesenek meg, hogy a könyvárusok mértékletlen nyerekedésének gát vettessék, és a bevett pénz annál bizonyosabban kézhez kerüljön.

XII. Miképen kellessék a számvételt rendbehozni, jó leszzen arról egy projectumot kidolgozni.

XIII. Egy állandó levelezőnek kell lenni, a kinél minden barátok írásai egybegyűljenek és a tárgyat illető tudósítások följegyeztessenek.

XIV. Egy olyan férfit is kelleik választani, a ki a helybehagyott munkák csinos s a nyomtatásbeli hibáktól ment közrebocsátására figyelmezzon, a nélkül, hogy a szerző megegyezése ellen valamit megváltoztatni merészeljen.

XV. Hasznos volna, ha a gyülekezetnek megegyezéséből az orthographia megállapíttatnék. Ezáltal a nagy különbség a magyar írásra nézve legalább jövődre alkalmasint megszűnnék.

XVI. Nem ártana talántán a jobb elkelés és a gyűjteménynek egysége s összekapcsolása végett egy közönséges nevet ragasztani mindenik munkának elébe, a mely, mivel semmi hasznos tudomány nem lenne kirekesztve, ez lehetne: „Tudományok Tárháza.“

XVII. Azonban nem csupán a magyar nyelven írt munkák fogadtatnának el kiadás végett.

XVIII. Mindezeknek elkezdésére 1000 forint ajánltatik esztendőnként. De mivel sok mellékes költségek, s netalán több előadandó tárgyak miatt ez nem lenne elegendő, ezen jámbor szándéknak állandóságára nézve is köztanácskozással oly módok talál-tassanak ki, hogy minden erőltetés nélkül más jötevők is szereztessenek.

Hogy ezen közhasznú szándék a nevezetesebb írók tudtára essék, különös levelekben megirattatott: *Szabó Dávid, gr. Gvadányi, Molnár Borbála, Kultsár István, Virág Benedek, Révay Miklós, Veszprémi István, Keszthelyi László, Dugonics András, Szatmári Pap Mihály* uraknak, hogyha vagy maguknak kiadandó kész munkáik volnának, vagy másoknál nyomtatást érdemlő kéziratokat tudnának heverni, adják *Takáts Józsefnek* értésére, a ki mind a *revisiónak*, mind a *közrebocsátásnak* előmozdításában egész hűséggel el fog járni és bizonyossá teszi őket a IX. szám alatt megígért jutalomnak megnyeréséről.

E felszólításra Takáts száz két levelet kapott a magyar íróktól, kik siettek neki bejelenteni kész vagy készülő munkáikat. Természetes, hogy válasz nélkül egyiket sem hagyta; s így rövid két év alatt oly nagy számmal írta a legkülönfélébb tartalmú leveleket, hogy e tekintetben kiállja a versenyt bármely írónkkal.

E levelek irodalmi tekintetben is igen fontosak; mert számos oly magyar munkáról adnak felvilágosítást, melyek napvilágot sohasem láttak; azonkívül hű képét nyújtják ama lánglelkű férfiak lankadatlan buzgalmának, kik nyelvünk előmozdítására minden kitelhető módon törekedtek.

A legelső, ki a felszólításra felelt, *Baróti Szabó Dávid* volt.

Örömmel jelenti, hogy Takáts biztatása mellett újra hozzálátott költeményes munkáinak simogatásához, melyeket már második éve rostálgat. „A magyar orthografiát és a prosodiát is — ugymond — örömet felvállalom, csak egészségem legyen kidolgozásokhoz.“ (1797.)⁵

Takáts jó barátja: *Kulcsár István* is sietett a válasszal és tudtul adja, hogy *Varga Márton komáromi tanító* tökéletes arithmeticát és a természet közönséges históriáját készítette el magyarul. *Piber Benedek* Seneca philosophiai munkáit fordítja; *Barkóczi Rosti Antal* énekeit és fontosabb elmélkedéseit szedi össze. „Az én szándékom: három részre osztandó munkát deák nyelven készíteni, melynek első része ezt a kérdés vizsgálja: *Quis gaudet jure curandi educationem*; a második: *Per quos hoc jus exercendum sit?* a harmadik *Quomodo administrandum sit?*“⁶

E levél keltekor *Gvadányi József* generális is írt Takátsnak s elküldé neki *Molnár Borbálának Szerencsétlen szerelem* című munkáját. A munkát megrostálás végett Takáts *Báróczi Sándornak* adta át, hogy a kényesebb helyeket jelölje ki.⁷

A kihagyásokba *Molnár Borbála* is beleegyezik, s felhatalmazza Takátsot a változtatásokra.⁸

Festetits György a Takáts által beküldött munkák közül a következőket fogadta el a kiadásra: I. *Ányos Pálnak* verseit, II. *Gr. Teleki Domokosnak* deák munkáját *De administratione legati Comitatum* etc. III. *Molnár Borbálának* költeményes munkáit. *Bacsányi Ányos költeményeinek összegyűjtéseért száz forintnyi jutalmat kap.* *Molnár Borbála* pedig tizenkét aranyat.⁹

Révai Miklós a bécsi császári könyvtárban talált magyar szentírás szövegének magyarázatát ajánlja fel kiadásra; „*ebben fogja a régi magyarság gáncsait és érdemeit felfedni.*“¹⁰

Kulcsár István 1798-ban jelenti, hogy *Dugonits Andrásnak* vannak kész munkái: de *Landerer* minden árkusért egy aranyat

⁵ Kisfaludy-Társaság levéltárában.

⁶ Kisf. Társ. lev. Takáts naplójában 2. sz.

⁷ Kisf. Társ. lev.

⁸ Kisf. Társ. lev.

⁹ Kisf. Társ. lev.

¹⁰ Kisf. Társ. lev.

és ezenkívül még 50 drb. aranyat fizet neki. A magyar dietára Vályi András készít egy munkát. Neve: *Az árva magyar nyelv!* Egy nagyváradi pap, Káts István oly munkát írt, mint Révai, de a kézi mesterségekre alkalmazta. Ezenkívül *De calculo hexapedali* czím alatt is írt egy művet; végre egy munkát *A palatinusról!* „Én — írja Kulcsár — szolgálhatnék egy kellemetes történettel ily név alatt: *Zoroaster*. Ebben mind a magusokról, mind pedig az emberi érzékeny történetekből olyan példák vannak, hogy az egész história csupa kellemetesség! *Az egész gyűjteménynek talán legjobb volna Könyvtár, vagy Bibliotheca nevet adni!*“¹¹

Nagy János, szanyi plébános Richter nevezetű költőnek satiráit fordította magyarra s azokat ajánlja fel a Minerva számára. Virág Benedek szeretné, ha a Minerva egy kottákkal ellátott magyar énekes könyvet adna ki; költeményei még nincsenek rendezve!¹² Kósa György petendi plébános Az igaz szeretetnek példákban való megmutatása czimű kézirati művét ajánlja.¹³

Veszprémi István debreczeni orvos két hasznos munkát ajánl a kinyomtatásra; az egyik Földi Jánosnak Historia naturalisa, a másik Szikszai gyulai ref. prédikátor fordítása Bonnetnak Contemplation de la nature czímű munkája után. Szikszai — úgy mond — Genuában létekor Bonnet jószágán sokáig lakott s vele sokat társalkodott.¹⁴

Hegyi József pesti professor Gebhardi Lajosnak Magyarországi Historiáját szeretné közrebocsátani; az ő fordításában a munka harmadfél száz árkust tesz ki. Csizi István Fábián Julianával folytatott verses levelezését, Bessenyei kapitány pedig Marcus Aurelius, Julianus Apostata, Stanislaus lengyel király és II. Fridrich magyarra fordított jeles mondásait ajánlja a Magyar Minerva számára. Ugyanő később még két munkát terjeszt be, u. m. *L'Esprit des Monarques Philosophes* és *Essay sur l'homme par Pope* fordítását.¹⁵

¹¹ Kisf. Társ. lev.

¹² Kisf. Társ. lev.

¹³ Kisf. Társ. lev.

¹⁴ Kisf. Társ. lev.

¹⁵ Takáts naplójában 20. és 21. sz. Kisf. Társ. Levélt.

Időközben *Virág Benedek* is megírja Takátsnak, hogy munkáit nemsokára fel fogja küldeni. Igéretét 1799. január 16-án be is váltotta s egyszersmind tudósította Takátsot, hogy Catonak De senectute munkáját már tisztázza s nemsokára elküldi.¹⁶

Ugyane hóban *Szatmári Pap Mihály* arról értesíti Takátsot, hogy „tiszteletes prédikátor *Viski Pál* uramnak“ magyarra fordított Ovidius Metamorphosisa elkészült s ha tetszik, elküldi.

„Julius 15-én — írja Takáts — a méltóságos gróf kívánsága szerint felkerestem *Dr. Nagy Sámuel* urat és bizonyossá tettem, hogy Huffeland: Guter Rath an Mütter etc. nevű munkájának magyar fordítása ki fog nyomtattatni, hogy ha ő nagysága neve alatt a M. Minervába akarja azt iktattatni. A melyre Nagy Sámuel ur örömmel s köszönettel reáállott és meg is ígérte fordításának kezemhez adását.“¹⁷

Természetes dolog, hogy sem Takáts, sem a Magyar Minerva nem rendelkezett oly nagy összegekkel, hogy ennyi munkát egyszerre kiadhasson. A rendelkezésre álló pénzből először Ányos munkáinak kiadását határozták el. Az összegyűjtéssel és kiadással Takáts jó barátja Bacsányi bizatott meg.

A következő évben az Erkölcsei Oktatások jelentek meg s a megállapított terv szerint Virág költeményeinek kellett volna megjelenniök, midőn hirtelen majdnem a bukás szélére jutott a Minerva. A gróf ugyanis minden előzetes értesítés nélkül hirtelen megvonta az ezer forintnyi segélyt s hasztalan volt minden kérés, szándékát nem másította meg.

Érdekes, miként írja le Takáts Földi Jánoshoz intézett levelében e váratlan csapást.

Nagyérdemű tudós hazafi !

„A váratlan viszontagságok okozák, hogy kedves úrnak igen becses levelére oly nagyon elkésett köteles válaszem ; mindegyre reménylettem a jobbra fordulást, de haszontalanul. Most tehát már kifejtem az egész dolgot. Tudni való több ujságokból, hogy M. F. Gy. úr esztendőnkint 1000 forintot ígért a magyar litera-

¹ Kisf. Társ. lev. 1.

¹⁷ u. o.

tura gyarapodására ; *de a Minervának még második kötetje sem látott napvilágot, midőn egyszerre tudósít, hogy szándékát megváltoztatja és a meghatározott summát inkább másra fordítja.* Ennek okát fel nem érhetvén, több ízben egész illendőséggel és fontossággal kértem, hogy ezen hazafiúi hasznos igyekezetet ne hagyja kihalni. De semmire nem mehettem. *Fájt szívemnek ezen állhatatlanság, annyival is inkább, mert a reám bízott hivatal szerint több tudósokat buzdítottam munkáiknak beküldésére.* Ilyen körülményekben lévén, közlöttem a dolgot Görög Demeter kedves barátommal — *szíveinkben hordozván a tudományokat és a hazai nyelvet* — arra határoztuk magunkat, hogy a Minervát továbbra is akarjuk folytatni, legalább is két kötetet adván ki esztendőnként . . . A harmadik kötet Virág Benedek költeményes munkáit fogja tenni, mivel örömet a folyó beszédű munkát a kötöttel váltanánk fel. A negyedik kötet, édes úr Természeti históriájának első darabjából állhatna, szavunkat adván, hogy a folytatást is ily renddel, a kívánt különböző betűkkel kinyomattatnánk.¹⁸

Takátsón kívül az érdekelt írók közül is többen kérték a grófot, maradna m g első határozata mellett. Természetesen eredmény nélkül. „Alig kezde — írja Szabó Dávid — a Minerva a magyarok tapsolásai közt napvilágra jönni, már is sírban fekszik. *Mely számos írókat támasztott volna nyelvünk előmozdítására!* nem vizsgálom a dicsőséges szándék megmásolásának okait. Szabadságában állott méltóságodnak . . . *Most már Bécsből visszavárom minden nap az odaküldött munkáimat. Velem együtt ezek is elenyészhetnek.*“¹⁹

Irt is azonnal Takátsnak s kérte őt küldje vissza költeményeit ; úgy is hiába fáradott összegyűjtésükkel. „Szívemből sajnállak, — úgymond — sajnálom azokat is, a kik reménységekben megcsalatkoztak s megszomorodva elvetik írótolleikat. Legfőképen anyai nyelvünkön sajnálkodom. Jobb lett volna az ígéretet meg sem tenni, hogy sem oly hevenyében tőle elállni“²⁰

Szabóhoz hasonlóan jártak azon erdélyi írók is, kik munkáikat

¹⁸ Takáts-féle levéltárból.

¹⁹ Festetits grófhoz intézett levél.

²⁰ Kisf. Társ. levéltárában.

a kiadásra felajánlották, vagy az Erdélyi Nyelvnevelő Társaság közvetítésével beterjesztették. Takáts ugyanis a Minerva alapításakor azonnal összeköttetésbe lépett Arankával s kérte őt, terjesztené be hozzá azon munkák lajstromát, melyek hozzá érkeztek; a két társaság ugyanis rokon ezélt tűzött maga elé s ezt egyesült erővel könnyebben elérhetik.

Aranka örömmel üdvözölte a szövetkezést s Takáts-hoz intézett leveleiben megköszönte a Minerva megígért támogatását s beküldte úgy saját, mint más erdélyi írók munkáit. S hogy a Minerva Erdélyben is ismeretessé legyen, *Telcki Domokos* gróffal együtt terjesztgették és árulgatták annak már megjelent köteteit.²¹

Természetes dolog, hogy ily körülmények között Arankát is fájdalmasan érinté, hogy Festetics hirtelen megvonta a Minervától a megígért évi segélyt.

Fölötte érdekes az a levél, melyet ez alkalommal Takáts írt Arankának. Részletesen kifejti benne, minő tervei vannak a Minervával, jellemző világot vet az akkori nyomdai viszonyokra s élénken vázolja ama nehézségeket, melyekkel a magyar íróknak kellett küzdeniök. Az ismeretlen s eddig sehol nem közölt levél ekkép hangzik:

Bécsben, ápr. 29-én, 1799.

Méltóságos Úr,

Drága Jóakaró Uram!

Magam is sokalom, hogy Nagyságodnak febr. 8-án írt úri levelére oly igen elkésett a válasz. *Fájdalommal mondom, hogy Nagyságodnak ismérletes buzgóságú hazafi szívért akartam megkömelleni — azért nem írtam.* De már kifakasztom; mivel eltűnik minden reménységem, hogy, bátor eleget iparkodtam, jobbra változzanak a szomorú környülállások. Ugy tetszik, mintha átok feküdne a legszebb igyekezeteken hazánkban. *Alig kezd a jó remény csillámlani; mindjárt megint komor fellegek borítják a tiszta eget.* — *Ime Minervánk is közelit a sírhoz!* Midőn én tehetségem szerint dolgozom gyarapodásán, egyszersmind oly értelmű levelet veszek Keszthelyről, hogy Maecenasunk *Lipszky*

²¹ Kolozsvári liceum levéltárában s Takáts naplójában.

hadnagy magyarországi mappáira 2000 forintot szánván, nem segítheti a M. Minerva folytatását. *Szörnyű csapás volt ez az én jó szándékomnak; annyiival is inkább, hogy én általam estek meg az ígéretek néhány munkás férfiaknak írásaik kinyomatása iránt. Mely hirtelen, mely csúfos változások ezek! Oda néki. Én ugyan még minden erőmet megvetem, hogy fordulást tegyek a rossz dolgon; nem kímélem a szép, a nyomos kérést; de ha ez nem használna is, mégsem hagyom oly hamar kihalni a Minervát. Reá szánom időmet, fáradságomat, csekély mindenemet, a míg csak győzöm. Ha kevesebbet is, de csak fog esztendőnként valamit látni édes hazám. Bécsben kívánván tölteni életem napjait, eshetik módom, hogy pártfogókat szerezhettek a jámbor és hasznos igyekezetnek. Lehetetlen, hogy az olyan munkálkodásnak ellenségi támadjanak, a melyhez, ígérem, soha még csak a gyanú sem fog férhetni. A mi a 2. kötetből bájövend, nekem méltóztatott ajándékozni a mélt. gróf. Ezt én a III. kötet, Virág Benedek felséges költeményei kiadására fordítom; és így teszek a többi részekkel is. Mely könnyű dolog volna minden akadályokon győzedelmeskedni, ha a könyvbéli kereskedés jobb lábon állana hazánkban. Mind tiszta, de szomorú igazság, a mit ezen tárgyról méltóztatott utolsó levelében írni Nagyságod. Vajha foganatos eszköz volna a fogyatkozás megjavítására a könyvtárusokkal való szövetség! De tapasztalásból szólok, így sem orvosolhatjuk, meg a nyavalyát. Ezen zsugori emberek sokkal drágábban árulják a könyveket, hogysem keletők lehetne; vagy, ha van, részint megcsalódik s így elkedvetlenedik az olvasó fél; részint nem adnak annak idejében számot, föl nem küldik a bevett pénzt, epesztő bizonytalanságban hagyják, számtalan leveleire is, a kiadót. Veber, pozsonyi könyvnyamtatónak, még tavalyiban 50 exemplárokat küldöttem Ányosból az eladás végett és még csak két hét előtt tudhattam meg gyakor értekezéseim után tőle, hogy csak egyetlen-egyet sem adott el belőle. Még eddig csak jó barátim segítségével kelt el Minervából, a mi elkelt. Reménylem, hogy a gr. Teleki Domokoshoz küldött 100 nyomtatványokból is megtér nemsokára valamelyes. Azt tudom, hogy 25 exemplárok T. Benke tudós professor úrnál tevődtek le belőlök N.-Enyeden; a ki is hazafiú buzgóságához képest ígerte továbbra is kész*

szolgálatját. Nem kétlem, hogy T. *Antal* érdemes professor úr sem fogja tiltani szíves fáradságát a literatura virágzása kedvéért. Kérem alázatosan Nagyságodat, méltóztassék ezen drága urat tisztelni nevemben, ismeretlen létemre is. Ha valamiben viszon-
tagolhatom szívességét, én is édes-örömet megteszem részemről. A II. kötetből is bátorkodtam 24 exemplárokat utasítani hozzája. Valamint ebből, úgy az első részből is méltóztassék számára, vagy exemplárt, vagy ha tetszik, pénzt is megtartani. Csak arra bátorkodom kérni, hogy ne terheltezzék tudósítani az elkelt könyvek számáról és a bevett pénz átküldhetése módjáról; hogy tudjam magamat mihez tartani. A mélt. gr. Festetits még nem nyilatkoztatta ki parancsolatját az Erdélyi Nyelv-mívelő Társaságnak küldendő csínosabb exemplár iránt. Én tehát ezuttal csak Nagyságodnak kedveskedem munkámmal. — Szerencsésnek állítanám magamat, ha megérdemelhetném vele Nagyságod helybenhagyását.

Hát a Társaság munkáinak II. drbja elhagyta-e már a sajtót? Igen óhajtvá várom. Mint folynak a dolgok? *Talán ott is érte az igyekezetet?* — Az ifjú grófom tiszteletét izeni; én a legigazabb tisztelettel szünet nélkül vagyok²²

Nagyságodnak alázatos szolgálja

Takáts József m. p.

A mit Takáts e levélben ígért, csakugyan teljesítette, s kiadta Virág költeményeit. De ennek megjelenése után egész 1808-ig nem jelent meg a Minervából semmi; ekkor látott napvilágot *Pápai Sámuelnek* „A magyar literatura esmérete“ című nagy munkája két részben.

A munka előszavában elmondja a szerző, hogy régen készen állt ugyan már könyve, de nem adta ki, mivel hallomása szerint Révai hasonló tárgyú munkán dolgozott. A megjelenést azonban hiába várta. „Ily körülállásokban — úgymond — *neki biztatott ama literatúránknak csuda buzgóságú előmozdítója, Takáts József nagyszívű barátom*, hogy munkámat venném elő, nézném által s adnám kezére, ő azt a Magyar Minerva oltalma alatt ki fogná bocsátani; általadtam fenntisztelt barátomnak, a kinek

²² Kolozsvári liceum levéltárából.

keresztatyasága alatt az ime a magyar világ előtt meg is jelenik.“

E világos kijelentés daczára a hálai tudományos újságban Pápay egyik magyar kritikusa Festetits György áldozatkészségének tulajdonította az első magyar irodalomtörténet kinyomatását; de a munka írója Pápay megczáfolta e hamis hírt. „*A hálai recensensem — írja Kazinczynak — hibásan teszi fel, mintha a magyar Minerva Festetits költségén nyomtattatnék. Az eleje úgy volt, de most annak terhe egyedül Takáts erszényét nyomja . . . A munka első tökélyetlenségében hevert, még Takáts, kinek hazafiúi s literatúrai buzgósága határt nem ismer, fel nem biztatott; . . . sokra terjed a munka; de a jószívű Takáts nem sajnálja; két lovas insurgense is elvitte 1300 forintját.*“ stb.²³

Pápay munkáján kívül a Minervának még egy vaskos kötete jelent meg, Dréta Antal anyagi támogatása mellett. Ez *Ruszek József* magyar filozófiája volt. Tervezte ugyan Takáts *Kiss János* költeményeinek kiadását is, de más kötelezettsége miatt, ezeket nem adhatta ki.²⁴ *Köszegi Rajnis* magyar parnassusának kiadása is elmaradt s az öreg „nagy morgolódások között“ kérte vissza Takátstól munkáját.²⁵

Hogy a Minervából ily kevés kötet jelent meg, annak oka abban rejlik, hogy Takáts pénzét időközben más munkák kiadására fordította.

Említettük már, hogy Kisfaludy Himfyjét ő adta ki először. Midőn a Boldog Szerelem és a Regék elkészültek, ismét ő vállalkozott kiadásukra; s ha e vállalatok igen sok pénzébe nem kerültek volna, még Kiss János verseit is kiadta volna. Ezt bizonyítják sorai, melyeket 1806-ban Kazinczyhoz intézett:

Kazinczy Ferencznek Takáts József minden boldogságot!

Junius 2-án költ szives leveledet csak a napokban vehettem. *Négy esztendő szerettem leánykámnak halála után mindjárt hitvesem is, fiam is Győr vármegyében az ispánnál ágyrak esvén, ott időztem; onnét pedig Récsbe kellettén utaznom, kevés napok előtt*

²³ Kazinczy Glottomachusai Akad. kéziratár.

²⁴ A Festetits-féle keszthelyi könyvtárban vannak Kiss költeményei letéve.

²⁵ A Nemzeti Muzeumban van Rajnis levele, meg a visszaküldött munka is.

tértem vissza szomorú házamba. Ennek tulajdonítsd, hogy kedves írásodra ennyire elkésett a válasz.

Kiss Jánost én is különösen becsülöm és szeretem. Jeles munkái valóban méltók, hogy mennél díszesebb készüléttel közöltessenek. Vajha igaz volna, hogy gr. Festetics (?) forintot adott a magyar munkák kiadására. De különben is egész készséggel és örömmel magamra vállalnám ama derék férfi és barátom verseinek kinyomat-tatását, ha szerfelett nagy költséget nem kívánnának a tudvalevő mostani drágaságban Kisfaludy Sándor barátomnak Regéi, Kesergő és Boldog Szerelmei, melyeket három darabokban fogok Falkának újdön-új betűivel közrebocsátani. A melléje járuló öt képek most készülnek Bécsben és az írópapirost is most szállítják onnét Budára. Tudhatod, hogy ezrekbe kerül ezen szándék végrehajtása; idejéről, hogy Rajnisnak is megigértém M. Parnassusának kinyo-mattatását." ²⁶

Alig hogy a fentjelzett terhektől megszabadult, már is új munkák kiadásán fáradozott. 1813-ban kiadta *Hovváth Endrének Zircz Emlékezete* című ismeretes költői művét, melynek tiszta, gazdag és hajlékony nyelve, költői szépségei, fellengző gondolatai, elmés és közben-közben csípős mondásai valóban méltók voltak arra, hogy a nagy közönség tudomására jussanak.

Zircz emlékezetének e jeles tulajdonságain kívül még más ok is volt, a miért Takáts kiadta. Szerette Pázmándi Horváth Endrét s a leghívebb barátság kötötte őt *Dréta Antalhoz*, kinek érdemeivel s hazafiságával bőven foglalkozik e sajátságos költői mű.

Ha Takátsnak e sokoldalú munkásságát, szerény anyagi viszonyaihoz képest szinte mértéken felüli áldozatkészségét és lankadatlan buzgalmát figyelembe vesszük, lehetetlen emlékének elismeréssel nem áldoznunk, lehetetlen őt legjobbaink közé nem sorolnunk!

Valóban ha valaki, úgy ő méltán megérdemelte kortársainak fellengző dicséreteit, méltán ama szeretettet, melylyel barátai oly annyira kitüntették!

²⁶ Akadémiai kéziratár.

VI.

Takáts és az ypsilon-háború.

Takáts 1800-ban elhagyván Bécsot, nem tudta magát elhatározni, hol telepedjék le. Először szülőföldén, a kies Zalában akarta otthonát megalapítani; majd Pesten próbált szerencsét, végre pedig Veszprémben telepedett meg állandóan, hol a káptalan megtette őt ügyészének.

Jobb szeretett volna ugyan valamelyik megyének szolgálatába lépni, de Kisfaludy rábeszélésére előbb mégis prókátoroskodni kezdett, hogy később annál könnyebben nyerhessen megyei hivatalt.

Úgy látszik Takátsnak eleinte az is szándéka volt, hogy életét egészen az irodalomnak szenteli. Remélte ugyanis, hogy nagy befolyású pártfogóinak segítségével sikerül *egyetemi tanárságot*, vagy valami más hasonló állást nyernie. A körülmények azonban nem voltak kedvezők szándéka kivitelére, várakozni pedig nem akart.

Erre a tervre vonatkoznak Kisfaludy levelének következő sorai is: „*Ami literatori kívánságod illeti, — quod differtur non auffertur. Úgy fordulhat, hogy még hivatalod léssen a literatura; — ez pedig a consiliumnak a gondja — a consilium pedig Budán van, a ki pedig közelebb a tűzhöz, az hamarabb megégphet. Ha megölnél se tudnék jobbat.*“¹

Természetes, hogy Pestről való távozásával utját vágta eme reményeknek. De még sem bánta meg; mert a veszprémi káptalan ügyészi érdemeinek jutalmául nemsokára *összes javainak kormányzójává tette*. Ez az állás pedig mindég fölért egy egyetemi tanársággal; a búsás jövedelmet illetőleg pedig messze felülmulta azt.

Hogy miként viselte a jószágkormányzói tisztet, arra nézve semmi adatot sem sikerült találnunk; *sem a jószágigazgatósági, sem a veszprémi káptalani levéltárban nincsenek rá vonatkozó, vagy tőle származó iratok*. A magyar írókkal folytatott levelezése azonban bőven kárpótol ez elveszett adatokért.

¹ Kisfaludy levele Takátshoz. Ak. kézírattár.

A lázas munkásságot, melyet a magyar írók műveinek kiadása érdekében kifejtett, itt sem hagyta abba. Majd Rajnis², majd Kisfaludy munkáinak kiadását tervezgette; közbe-közbe pedig Révai nagy grammatikájának kiadására is gyűjtögette a pénzt.

Munkálkodásai közben nem feledkezett meg barátairól sem. Sokat levelezett *Baróti Szabó Dáviddal*, *Kulcsárral*, *Göröggel*, *Révaival* stb.

Az öreg Szabó Dávid már bécsi tartózkodása alkalmával is felkereste leveleivel jó barátját. Hűségesen küldözgette neki sorait és verseit Kassáról, Komáromból és Virtről, s nem feledkezett meg Takátsról akkor sem, mikor elhagyva Bécset, Veszprém-ben telepedett le.

Igazi szeretettel és benső ragaszkodással vonzódott hozzá mindég, s barátsága nem csökkent akkor sem, midőn Takáts a Minerva bukása után kiadatlanul kényszerült visszaküldení az öreg költeményeit. Nagyon jól tudta Szabó, hogy ennek nem Takáts az oka, s a kitörő öröm, melyet az öreg Takátsnak virti látogatásakor tanusított, eléggé jelezte, hogy barátságukat nem képes semmi sem megingatni.

Alig lehetne őszinte barátságukra jellemzőbb bizonyítékot felhoznunk eme szép költeménynél, melyet a jó Szabó Dávid 1799. máj. hó 10-én írt Virtről:

Péteri Takáts Józsefnek.

A virti dombon énekelni Dávidot
Hallgasd barátom, és erőtlen vén korát
Sóhajtvá nézzed. — Hat keresztben átmegyen
S készül ama nagy útra, melyet nem szabad
Embernek elkerülni. Hallgasd végszavát.
Kifűtta mérgét a csikorgó tél, s haza —
Ment lakni fagyos éjszakra. Nyílik a tavasz;
Új színt vesz a természet. — Ah másoknak él;
Meghal egészen már nekem. — Viráginak
Midőn tekintem serkedezni táborát,
Ily gondolattal terhelem magam: közöm
Nincs veletek, óh szép csillagok! régen lefolyt
Az óra, melyben vigadoztam bennetek.
Hol vagytok ifjúságom édes napjai!?
Hol vagytok a múzsákkal telt esztendeim!

² „Rajnisii Parnassus curante Takátsio Veszprimii imprimatur.“ Nemz. Múzeum kéziratára. Paintner levele Révaihoz.

Elhunytak, és örökre! voltak, nincsenek!
 Nem bánom: eleget éltem. — Eljöhetsz halál;
 Nem gondolok mérgeddel. — A végső tavasz
 Megnyitja, melyet beszeg'sz sírhalmomat.
 S felkölti poraim, és megújít engem is.
De fel ne vonjad íjjad, óh haldí, Takáts
Fejére. Festetitsnek oly hív emberét,
 A nagyreményű kised úrfi mentorát
 Kiméld meg. *Élje énekelje verseit*
S fő hírt szerezzen a magyar műzsák között

A mélabús hangulat, mely a költeményen előmlik, jellemzi Szabó többi levelét is. Fájt, nagyon fájt az ősz költőnek, hogy oly igen kevesen méltatják figyelemre munkásságát és a haza oltárára helyezett áldozatait. Fájdalmán azonban erőt vesz néha biztató reménye s ilyenkor nem szűnik meg barátját is buzdítani. „Takáts barátom! — úgymond — menj szerencsés utadon s hazánk javára fáradozz helyettem is“!

Végtelen öröm fogja el akkor is, midőn Budáról hallja, hogy a jezsuita rendet nem sokára visszaállítják. „Óh egek! — írja Takátsnak — engedjétek meg, hogy ezt a boldog üdvöt elérhessem“!

Természetes dolog, hogy Takáts igyekezett az ősz költőt vigasztalni; majd az újabb magyar munkákat, majd saját műveit küldi meg neki, közbe-közbe dicséretekkel halmozza el az öreg újabb kiadású költeményeit.

Midőn a Himfy megjelent, azzal is kedveskedett jó barátjának; az ekkor hozzá intézett levélre írta Szabó Virtről Takátsnak emez érdekes sorokat:

Virt. Bőjt előhav. 9. napj. 1803-ikban.

Kedves Barátom!

Különféle foglalatosságaim miatt a levelezéstől magam is igen szüntem. Ha tágujni fognak dolgaim, talán sűrűbben fogok a távul-levőkkel beszélgetni. *Ha lengeteg ajándékom kedvet nyert Előtted, nagyon örvendek. Eleget voltam utána, hogy előbbi fogyasztását helyreüthessem. — Vajha virágzó esztendeimben mindjárt megpróbáltam volna a magyar lantot! — De már hanyatló életem többet nem ígér. — Himfy szerelmét maga hozta hozzánk Kultsár István úr. Különösen tetszettek. Szebben még senki sem*

írt ezen nemben a magyarok közül. Hogy későn köszönhetjük meg neked, hol-léted nem tudása okozta. — Éltessék az egek Görögöt! mi is kiáltottuk. Vajmi sokat ígérhet hazánk általa magának! Vajjon a magyar Hírmondótól nem szakadt-e el egészen a mostani szerencsés hivatal viselésével? Igaz, hogy a Magyarország virágainak tökéletes rendbeszedését *Ordódi Joakim* úrhoz intézett levelemben megígértem vala 1801. esztendőbeli kikeletre. De embere lehettem-e szavamnak? A többi között 1802-ben felőlők ily emlékezetet tevék *Kovács Sámuel*hez írván:

Mit mívelek, kérded? Nyelvünknek ritka virágít
Gyűjtögetem. Tágas tenger ez úgy-e Samu?
Az: de csak ált' úszom; nem adódhatik annyi nehézség,
Melyen a rádólt munka ne végyen erőt.
Meggyőztem nagyját, feles esztendőig utánok
Lévén; a könnyebb részét is üzni fogom.
S már írom. — De sok unakodás járul ide! — Mennyi
Vigyázást kíván e dolog, el nem hiszed.
Most netalán valamit kifelejtsek, faggatom elmém;
Nost netalán ugyan ez többször adódjon elő.
Egynek igen fáradságos. Nincs szaki segédem;
S hogy szaporán bánjak vele kiáltja kiki . .³

Ép ily meleg viszonyban volt Takáts Révaival is, kivel még bécsi tartózkodása alkalmával kötött barátságot.

Alig képzelhetni két ellentétesebb jellemet Takátsénál és Révaiénál; az egyik a szelídség és mérsékeltség igazi példaképe, ki még akkor sem tud haragudni, ha megbántják; a másik türelmetlen és izgékony fő, ki érezve szellemi felsőbbtségét, heves-ségében nem egyszer lépi át a józan higgadtság és mérsékeltség törvényeit.

Takáts tisztelettel viseltetett mindenki véleménye és meggyő-ződése iránt, Révai ellenben nem tűrt más nézetet a magáénál; s ha nyelvészeti nézeteit látta érintve, kész volt még barátait is megtámadni! Így tett Takáttal, így másokkal is. Beregszászi figyelmeztette is Révait e hibájára. „A különböző értelműekkel — úgymond — néhol ítéletem szerint keményen bánol. A türe-delem még az eféle dologban is szükséges ám a tévelygők iránt!“⁴ De bizony az eféle intelemnek nem igen volt eredménye.

³ Takáts-féle levéltárban. Kisf. Társ. levéltára.

⁴ Nemzeti Múzeum kéziratára. Miscellan. Comm.

Különben Takáts — bár egyszer, midőn Versegly nézetét védte a jottisták ellen, igen éles kifejezéseket használt ellene Révai — még sem neheztelt meg rá. Nagyon jól tudta, hogy az annyi keserőséggel, boszantással, nyomorral és szenvedéssel küzdő Révainak nem lehet hibául felróni, hogy izgatottságában és hevességében néha túlságosan kiméletlen hangon nyilatkozik irodalmi elleneseinek véleményéről.

Takátsnak ezen józan belátása és szelídsége azt eredményezte, hogy Révai igazi szeretettel vonzódott hozzá s barátságát nem vonta meg tőle soha. Szenvédeseit, küzdelmeit senkinek sem panaszolta el oly megható alakban mint Takátsnak; nyomorúsággal teljes életének minden mozzanatát közölte vele; *s még akkor is Takátsra gondol, midőn 1802-ben súlyos betegsége miatt már már halálát várta s Takátsot tette irományai örökösévé; őt bízta meg dolgozatainak halála után való kiadásával.*

Révainak e nagymértékű bizalmát Takáts minden tekintetben megérdemelte, mert hisz szerette őt szintén, becsülte munkásságát, s ismerte annak értékét. Épen ezért nem kimélt semmi fáradságot, hogy a nagy grammatika kiadására szükséges pénzt összegyűjtse.

Már 1802-ben — értesítvén Révait, hogy Vályi András helyébe egyetemi tanárrá fog kineveztetni — Hertelendi kanonok részéről 25 frtot küldött neki. „Ha házas létemre nem volnának annyi költségeim naponkint — úgymond — a mint valóban vannak, édes örömet pótoltam volna én is Tisztelendő Úrnak mostani többnél több költségeit. Mérey Sándor, fiatal prókátor, buzgó magyar jó barátomnál vannak tiz forintjaim. Ezeket méltóztassék tőle nevemben kérni s maga hasznára fordítani.“⁵

Következő levelében már arról értesíti Révait, hogy mihelyt hazajött Pestről, elment a kanonok urakhoz segédelmet kérni s négyen két-két száz forintot ígértek a grammatika kinyomtatására. „*Kiméletlenségnek tartottam volna — úgymond — a fákat, melyek magoktól is oly bőven hullottak, erőszakkal rázogatni.* El lehet gondolni, hogy az ilyen urakhoz több részről tódul a kérelem. Hamar megúnhatnák a sokat és így kárt vallana a gyakran meg-

⁵ U. o.

szoruló ügy . . . Ennyit írhatok a reám bízott dolog iránt. Ha kedved telik hív szolgálatomban, a mint reménylem, tiszta szívből fogok rajta örvesteni. Sajnálom, hogy elindulásunk előtt a sok aprólékos vásárlásaim miatt még egyszer meg nem látogathattalak. A régiségekből még küldhetsz hozzám vagy hat nyomtatványokat, hogy ha kedvelőjük talál akadni, mindjárt megkaphassa nálam . . . Isten hozzád kedves Barátom. Éljen frissen és boldogul. Írj mentől előbb szándékokról.“⁶

Révai örömmel vette e levelet s a pénzbeli segítséget. „*Meglévén puszkaporom — írja Takátsnak — hathatósabban vihatta Trattner nyomtatásomat*“.⁷

Takáts örül Révai levelének, s a benne közölt ama hírnék, hogy tanítványai az egyetemen szép haladást mutatnak. „*Most vagy igazán barátom — úgymond — azon a helyen, a hol természeti hajlandóságod után legtöbbet használhatsz literatúránknak! Éljen az a híres orvos is (Szombathi), a ki visszaadván ép erőt, kincset adott a hazának*“!⁸ Hozzáteszi leveléhez még felesége meghívóját is, ki igen szívesen fogja Révait látni a vakációra.

Erre az időre esik, hogy Takáts a Zeitschrift-ben a „*Bemerkungen des Herrn Professors Paul von Beregszászi Untersuchung über die Magyarische Orthographie*“ című értekezését közzétette. A hosszú és alapos készületségre valló fejtegetésekben Verseghyt és annak orthographiáját veszi védelmébe. Révai nem hagyta ezt megjegyzés nélkül és élesen kikelt grammatikájában az értekezés ellen; noha alapos oka nem volt a kifakadásokra.

Takáts ugyanis — talán előre sejtve, hogy tanulmánya nem marad válasz nélkül — a legnagyobb kinnéletességgel és tárgyilagossággal írt, s óvatosan került mindenféle személyeskedést. Így mindjárt a bevezetésben ekkép írt: „*Ein jeder darf seine Meinung um desto mehr ohne Scheu sagen, da sich niemand, in soferne er Mensch ist, der Gabe der Unfehlbarkeit rühmen kann. Anderen Theils ist es nicht minder wahr, dass mehrere Augen mehr sehen, und dass gründliche und mit geziemender Mässigung*

⁶ U. o.

⁷ Takáts-féle levéltár.

⁸ Nemzeti Múzeum. Misc. Comm.

geführte Streitigkeiten die Wahrheit vorzüglich aus Tageslicht befördern, deren Kraft sich so wirksam äussert, dass sie nur derjenige nicht liebt und befolget, dessen Vernunft und edlere Gefühle abgestumpft sind“.

Hasonló szellemben folytatja további fejtegetéseit is. De sem a tárgyilagosság, sem a szelid hang meg nem mentette, hogy Révai *turpiter corruptusnak* ne nevezze! Ez a kiméletlen hang nagyon fájta Takátsnak; fájta különösen azért, mert jó barátjától jött, s mert oly munkában jelent meg, melynek megjelenését az ő közbenjárása tette lehetővé.

Nem is késik visszatetszét Révainak tudomására hozni. Az érdekes levél, melyben ezt teszi, ekkép hangzik:

Takáts a kedves Révainak minden boldogságot!

Elaborator grammaticádnak első kötétjét fogytatkozás nélkül kezemhez vettem. A jótevőknek szánt darabokat általadtam. Köszönetet mondanak velem együtt a becses ajándékért. *Hertelendi* és *Hornyik* kanonok uraktól úgy értettem, hogy jobban szerették volna, ha felőlük semmi említés nem esett volna; hogy sem ugyanazon egy, és még levélszám által sem különböztetett kötetnek közepére jusson a nevök. De ez már megtörtént. Rajta leszek, hogy az eladandó nyomtatványok lassankint elkeljenek. A beveendő pénzt híven kezedhez fogom szolgáltatni. Valamint mindenkor magasztalója voltam hazafiúi fáradozásodnak, úgy most is dicsérem anyai nyelvünk javára készült jeles munkádat. *Azt mindazonáltal jóvá nem hagyhatom, hogy azok ellen, kik veled valamely tárgyra nézve egy értelemben nincsenek, fullánkos és kiscbbító szavakkal élsz!* Az pedig különösen fáj egyenes szívemnek, hogy a mely *fastuosus stentor* nevezetű Bacsányinak kívántál adni, azt én reám magyarázzák némelyek, kik tudják, hogy a *Zeitschriftbe* én támasztotta a j ragasztékra az orthographia kérdést. *Ezzel én senkin grassalódní nem akartam; jól tudván, hogy semmiben nem illetlenebb a garázdálkodás, mint a tudományos vetélkedésekben.* Bacsányival pedig legkisebb közöm sincsen, se nem volt. Az által, hogy a szembetünő írásbeli különbözésnek összebékéltetésére utat és módot kerestem hazafiúi buzgóságból;

gondolom senki ellen nem vétettem, *annál kevesebbet érdemlettem meg a turpiter corruptus vagy a homuncio nevet; kivált egy oly munkában, melynek könnyebb kinyomatását csakugyan az én közbenjárásom eszközölte. Szomorú állapot, ha a jó szándékért ily jutalmat arat hazafi társától a hazafi, barátjától a barát.* Ezen egyenes kinyilatkoztatásomat, reményem nem veszed rossz néven. *Magadról tudhatod, mint fájhat a méltatlan megtámadás. Lehet, kell is az igazságnak kifejtégesésére vetélkedni, de becsületesen, másnak sérelme nélkül!* Én felőled és munkáid felől mindenkor teljes becsülettel és megérdemlett dicsérettel szólottam, fogok is szólani: azért kimélj meg barátom te is és igazán szeress!⁹

Veszprém, Ápril 10-én 1804.

Azt hisszük, fölösleges e levélhez kommentárt fűznünk; elég fényesen igazolja a Takátsról eddig mondottakat.

Révai legközelebbi leveleiben nem igen érinti a fentebb előadott ügyet; feldúlt kedélyvilága, és a nyomor, mellyel küzdenie kellett, másfelé vonták figyelmét. Különben a kényes ügy amúgy sem zavarta meg közöttük a jó viszonyt. Aztán meg időközben fontosabb dolgok is kerültek felszínre, s ezek háttérbe szoríták még a nyelvészeti vitatkozásokat is.

Meghatóbb színekkel alig festette valaha magyar író nyomorát, mint Révai ez időben írt leveleiben. Oly bánatos és megható hang üti meg füleinket; sorsának oly élénk és mégis oly szomorú ecsetelésével találkozunk, hogy lehetetlen meg nem indulnunk a szegény magyar író nyomorult sorsán! Érzéketlen szív az, melyet meg nem indítanak ama ismeretlen levelének bánatos sorai, melyet 1804-ben írt Takátshoz. Nincs — úgymond — már senkije, pártfogói elhaltak, éhség, nyomor és könyek közt tölti idejét; erői fogynak, s úgy néz ki, mint a halál! „*De vége lesz már; szemközt jő a kívánatos halál, avval összeölelkezem örömet s itt hagyom ezt a hálátlan csúfos világot. Előre mentek édes barátaim: Sárvári, Paintner, Orczi József. Utánnok sietek. Isten veletek! a kiknek jobban kedvez a világ, mint édes anyátok. Nekem mostohám volt. Könnyen, és örömet megválom tőle!*“¹⁰

⁹ U. o.

¹⁰ Pannonhalmi szt. benedekrendiek levéltárában.

Hasonló, elkeseredett hang szól ama levélkéből is, melyet egy évvel ezután írt Takátsnak. Elpanaszolja benne, hogy a mult telet is csak nagy nehezen tudta kihúzni; de a jövő évit aligha bírja már ki. Fázhatnak, didereghet eleget; talán végre meg is fagy a fűtetlen szobában. „Sohasem hittem volna — úgymond — hogy ily inséges állapotom lehessen egy királyi universitásnál. *Jobb lett volna vargaságot tanulnom; mert most én is felvehetném a cipőm árát. De már kereskedővé leszek minden bizonnyal; látom a jövő télen Földvárra kell mennem, deszkát árulnom. Te élj boldogul, igen s igen későn jőj utánam!*“¹¹

Köztudomású, hogy a halál, melyet annyiszor emlegett e szép, de eddig még felhasználatlan levelekben, végre megszabadította őt kínjaitól. A mily áldás volt ez ő reá, ép oly roppant csapás volt a magyar nyelvészeti irodalomra; mert hisz épen ebben az időben lett volna legnagyobb szükség egy Révaira, ki tekintélyével és tudományával bizonnyára helyesebb irányt adott volna a nyelvújításnak.

Révainak barátsága nem maradt befolyás nélkül Takátsra; a nagy grammatikának tanulmányozása, a Révaival folytatott levelezés és gyakori társalgás több tekintetben megváltoztatták nyelvészeti elveit. Nem fogadta el ugyan mindenben Révai tanítását, de Verseghy barátjának nyelvtanához sem ragaszkodott feltétlenül.

Becsülte a régiséget, de helyet kövelt a nyelvszokásnak is; elfogadta Révaitól az ikkes igék rendszerét, de megmaradt Verseghy orthographiája mellett. A nyelv bővítését illetőleg a helyes és mérsékelt újításnak volt híve; ellenezte a nyelvrontást s élesen kikelt azok ellen, kik minden törvényt és szokást lábbal tiporva kényük kedvük szerint faragták az új szókat s rontották idegenszerűségükkel a tiszta magyarságot.¹² Ő *Adelunggal* együtt — mint egyik értekezésében írja — azt tartotta: „*das der Grammatiker nicht Her der Sprache, sondern nur ihr Ausleger sei, dem es gar nicht zukomme, ihre Fehler zu verbessern und diese*

¹¹ Takáts-féle levéltár.

¹² Akad. kéziratár: Glottomachusok.

Verbesserungen der Nation aufzudringen, sondern dieselben nur aufzudecken.“

Említettük már, hogy Takáts az orthographiában nem Révai, hanem Versegly elveit fogadta el; ő is lándsát tört tehát az ypsilon mellett. Kezdetben ugyan ingadozott, s inkább hajlott a jottisták mint az ypsilonisták felé; de Kisfaludy, Versegly, Pápay és Horváth Endre még idejekorán megnyerték őt az ypsilonnak, s ő egész életében hű maradt ahhoz a betűhöz, melyért a dunántúli írók legtöbbje annyira lelkesedett s melynek érdekében oly gyorsan kész volt kiállni a harczai sikra.

Hasztalan volt Révai rábeszélése, hiába igyekezett őt Kazinczy a jottának megnyerni; nem volt semmi, a mi e tekintetben más nézetre bírhatta volna. Sőt tollat is fogott az ypsilon védelmére, s a mi Versegly orthographiája mellett felhozható, azt ő mind felhasználta tanulmányában.

Minthogy tehát az úgynevezett ypsilon háborúban neki is jelentékeny része volt, helyén való lesz talán itt néhány szót szólnunk erről az elkeseredett harczról, mely a jottisták és az ypsilonisták táborát több évtizedig hadi lábon tartotta.

Már jóval a nyelvújítási harcz megkezdése előtt hallatszottak egyes hangok, melyek egy egységes orthographia megállapítását sürgették. Ez annyival inkább szükséges volt, mivel a sokféle írásmód valóságos zürzavart teremtett, úgy hogy az író azt sem tudta, melyik orthographiát fogadja el, vagy melyik a helyes.

Lassan-lassan annyira ment az írásmódban való eltérés, hogy úgyszólván minden írónak más orthographiája volt. A tz, ts, cz, j, y, ty, ny, gy, ly stb. betűket számtalan változatban használtak. Egyik megkettőztette a mássalhangzót ott, a hol a másik csak egyszerűen írta; egyik mindenben a kiejtés után indult, a másik meg ott is az etymológiát követte, a hol az nem is adhattott útbaigazítást. *Barczafalvi Szabó Dávid* meg egyik másik le-
velében már oly sajátságos, rövidítésekkel telt orthographiát kezdett használni, hogy kulcs nélkül az ember el sem tudta olvasni.¹³

A legnagyobb eltérés azonban az ypsilon és j betű használatában mutatkozott.

¹³ Akad. kéziratár Kazinczy levelezései közt.

A régi magyar írók közül többen a g, l, n és t mellett nem is írták ki az ypsilon betűt, hanem különféle jeleket írtak a meglágyítandó mássalhangzók fölé vagy alá. Ezt az írásmódot akarta divatba hozni *Barczafalvi*; de oly badar változtatásokkal és rövidítésekkel, hogy nem akadt senki, a ki követte volna.

Telegy és *Juhász Péter* különféle jeleleket használtak az ypsilon helyett; de az utóbbi már így is ír: „mongya“, „rengye“, „gongya.“ *Beythe* 1584-ben már rendesen kiírja az ypsilont.¹⁴

Későbbi időkben kiki úgy írt, a mint jónak látta, s így annyira megromlott a magyar orthographia, hogy a legelökelőbb írók könyveiben is hemzsegnek a hibák. Nagyon természetes, hogy ezen segíteni kellett; s csakugyan segítettek is régi grammatikusaink. *Geleji Katona*, *Tsétsi* és *Tótfalusi* az etymologikus helyesírást hozták be, s tanításuknak egy ideig volt is hatása. De a mult század végén már ismét visszaesés mutatkozott. Szerencsére, ekkor élt a két legnagyobb magyar nyelvész Révai és méltó ellenfele Versegghi, kik — habár egymással nem egyeztek meg — legalább annyiban változtattak az eddigi viszonyokon, hogy ezentúl két uralkodó nézet kezdett lábrakapni a helyesírásban: Révaié és Versegghié; az egyik a j, a másik az ypsilon betűnek volt barátja. Révait az etymologia, a Versegghit a kiejtés vezérelte elveinek kiejtésében. Révay követői így írtak: vádja, nagyja, kútja, hagyja, bánja; Versegghy pártja pedig így: vádgya, kúttya, láttya, bannya stb. Ez az alapja és oka annak a hosszú harcznak, mely több évtizedig folyt az *ypsilonisták* és *jottisták* között, s mely tulajdonképen még ma sem ért véget. Két nagy pártra oszlott az egész ország, egyik a j-t, másik az ypsilont tűzte a zászlóra, s folyt a harcz hevesen, folyt oly keserűséggel, hogy békére gondolni sem lehetett. Nem csak hogy egyik párt sem engedett semmit a magáéból, hanem sokan még túlságig is vitték a dolgot, Pethe Ferencz például egész könyvet tudott írni, a nélkül hogy csak egyetlenegy ypsilont is használt volna! „*Menzen vissza hazájába, vagy a pokolba az az átkozott indigena,*“ —

¹⁴ Az zentők fő innepiiről vald Evangeliomok, magyarázattyokkal özve, eztendő által, az szegény egy igyő köröztynöknek értelmére stb.

irja a szegény ypsilon betüre. Ugyanigy tettek az ypsilonisták a jottával.

Az ypsilon háboru szoros összefüggésben van a nyelvújítási harczzal; mert nem csak ugyanazon időben foly, hanem — néhány író kivételével — a pártok is ugyanazok; vagyis az ypsilonisták legtöbbje orthologus is, a jottisták nagy része pedig neologus is egyszersmind. Ez az oka annak, hogy az ypsilon háború a nyelvújítási harczzal oly szoros összefüggésben van.

A jottisták vezére, Révai, *habár az orthographia tulajdonképen nem is tartozik a nyelvészethez*, még is felvette az ypsilon kérdést is nagy munkájába s Verseghy orthographiáját *cacographiának mondja*. „A mely kiejtés az írást hibássá és rosszá teszi, maga is hibás és rossz.” A régiek is úgy mondták ki, a hogy leírták: látjátok, temetjük, csodálja stb.¹⁵ De hogy is lehetne a kiejtés után írni — mondja egy másik jottista — hisz a hány ember van annyiféleképen mondja ki a szavakat. Az é-t pl. némelyek ié-nek mondják (iegen, iedes); mások az á-t áa-nak az ő-t ü ő-nek. Vasvármegyében idejött helyett azt mondják: idegyütt, deák helyett gyiák, gyümölcs helyett dümölcs stb.¹⁶

Voltak jottisták, kik az ypsilont oly szavakból is kivetették, a melyekben az nem is a suffixum szerepét játszotta. „Irom kiráj — mondja az Euphonia szerzője — mert a tót királynak — ha ly *hejét* j váltaná fel — magyarabb lenne köntöse, és egy betűvel kevesebb, anélkül hogy vesztene *tejjés* jelentéséből.”¹⁷ Így tett Pethe Ferencz is a „*Nemzeti Gazda*” című folyóiratában.

Ne gondolja azonban valaki, hogy ezek a „dühös” jottisták megelégedtek az árva ypsilon száműzetésével. Az ypsilon után a „*gyámoltalan cs és cz betűket*” is számkivetették; mert „*csak azok követik a nyelvnek megszelídített természetét és tejjesítik pallérozott törvényeit, kik ts és tz betűket írnak.*”

Az igaz jottista — mondja Szentlélek — nem tűrheti a durva ő is ü betűt sem; sokkal szebben hangzik az e és az é! Azért ki vele az ő és ü betűkkel, mint a melyek „*az anyatörzstö-*

¹⁵ Elabor. Gramm. I. k. 163. II.

¹⁶ Nemz. Múzeum. 365. oct. Hung.

¹⁷ U. o.

ket sorvasztó, elszaporodott, szúrós, vad tseprenték! Szögöd vagy Szeged, Pöts vagy Péts vidéke lakosainak ő- és ü-vel kortzba rántzott ajakait, s azoknak rezgéseivel betohatt füleit valami figyelemre maga iránt indíthatná e valami“¹⁸

Ime mire viszi az embereket a szélsőség! Különben még a Tudományos Gyűjteményben is találunk értekezést, melynek szerzője egészen komolyan írja, hogy *„az ypsilon csak az uri nevek végére ragasztatott cifraság, mely által a j saját személyjebeli különös és tisztos szolgálatjából kipöczköltetik, helyébe ülén a gy, ly, ny és ty!“* No de hiába kiabál a hang és a fül; a szem és az okosság nagyobb úr! A ki helyesen gondolkozik, — írja ugyanaz a szerző — be fogja látni, hogy *az ypsilonnak térfoglalása és mindenhova való betolása „a j betű nem kis sérelmével, gyalázatjával, a nyelv finnyás kényje megrontásával; a gyökereknek meghomályosításával s más botránkozásoknak okozásával jár.“¹⁹* Sajnos, hogy az ypsilonisták nem akarták észrevenni ezt a nagy sérelmet; sőt semmibe sem vették a jottisták keserves panaszait és éltek az ypsilonnal mindenütt, a hol csak lehetséges volt. Egyes-ségről, békéről szó sem lehetett; mert hisz egyik sem engedett a magából semmit, s a ki a két ellenség között a középúton haladt azt mindkét fél szidta és korholta mindaddig, míg vagy az egyik, vagy a másik párthoz nem szegődött.

A *„a fekete tintás pennaháború“* tehát folyt szünet nélkül, s még a harminczéves háborúnál is tovább tartott! S miért ne harcoltak volna, hisz *„a hol a toll szolgál fegyver gyanánt, ott csak tanta folyik nem vér, s könnyenn béforr az egymáson ejtett seb, s vigyázóbbá teszi a bajnokokat.“*

Azonkívül az a haszna is megvolt a sok tollharenak, hogy *„a dagadt pofával fútt harci trombiták harsogási“* óvatossá tette az írókat, s egyik sem merte nevét nyomtatott írásra kitenni, mielőtt *„a nagy grammatikai csaták mezejét jól meg nem járta.“²⁰*

A bátrabbakat különben sem a harci kiáltások, sem a kapott

¹⁸ Képzeltetni, miképen olvasta a derék férfú az ilyeneket: „Lövöldözk, szököm, nőttön nő örööm, ölöm ökröm, töltöm szőlőtő özönöm. Örömből ötször, sőt többször köszönöm, bővön öntött gyöngöd örökös ösztönöm.“

¹⁹ Tud. Gyűjt. 1817.

²⁰ U. o.

sebek nem riasztották vissza attól, hogy nézetüket bátran kifejtésék. Ha meg is verték őket a csatában, volt még a mi megvigasztalta őket, volt a mi sebeikre írt hozott. A jottisták „*az etymológia patikájába mentek gyógyító flastromért*“; az ypsilonisták pedig „*üdítő és felfrissítő itókát találtak a nyelvészokás mindennél gazdagabb és előbbre való tárházában.*“

A jottisták véleményét hallottuk már. Lássuk már most, mit szólnak az ipsylonisták. Valamint az ellentáborban Révai, úgy ezeknél Verseghy vitte a vezérszerepet; mindkettő méltó — akár tehetségét, akár tudományát tekintsük — a vezérségre. Vannak ugyan elegendően kik Verseghyt méltatlanul kisebbitik; maga Kazinczy is „*derekasán tudatlan grammatikusnak*“ mondja őt,²¹ de ezek nem ismerik Verseghyt. A kik gondosan olvasták és tanulmányozták e derék férfiú nyelvészeti munkáit, egészen másképp szólnak róla. Ő nagy és méltó ellenfele volt Révainak; sőt ő volt az egyedüli, ki teljesen megértette Révai rendszerét. Vannak fejtegetései, melyek Révai ellenkező véleménye dacára is diadalt arattak.²² A mi pedig a nyelv philosophiáját illeti, abba Révainál is mélyebben hatolt be. Bánóczy joggal mondja — mintegy visszaautasítván az eddigí tudatlan s nagyobbbrészt Kazinczy véleménye alapján mondott ítéleteket — „*egyetlen európai nemzet sem dicsekedhetett ez időben két oly kiváló nyelvészszel, mint a milyen a nagy Révai és az ő méltó ellenfele: Verseghy.*“²³

Verseghy az ypsilonra és a helyesírásra vonatkozó nézeteit több munkájában kifejtette. Ha az etymologia és a régi szokás — írja a Tiszta magyarságban — arra kényszerítik a jottistákat, hogy jottával írják e szókat: tudja, látja, vonja, nádja, lenje stb. jóllehet másképp ejtik; ép oly joggal kényszerítik őket arra is, hogy jottával írják e szókat is: rázja, szidalmazja, veszjük stb., de másképp ejtsék ki. Feleletében pedig így ír: „Ne álmodgyuk

²¹ Akad. kéziratár. Kazinczy levele Horváth Istvánhoz 1810. márcz. 12.

²² Ilyen például: a többes számú birtokosoknak nevei után a k betű elhagyása. Révai szerint úgy kellene beszélnünk: a grófoknak lovok, a magyarok ökrök. Verseghy ezeket így írja: a grófok lova, a magyarok ökre stb. A sarkszámok után is Verseghy sürgette az egyes számot; ő követelte, hogy ne írjuk: háromezer katonák, hanem: háromezer katona.

²³ Bánóczy József: Révai Miklós élete és munkái. 334. l.

tehát a j betűt bélyegbetűnek saját kárunkra, melyet miatta nyelvünknek rendbeszedésében és csinosításában szenvedünk. Ha valamely utazó egy idegen országnak szélein ólálkodván és ott egynehány faluban sok vereshajú embert látván, azt írná haza, hogy azon országban a veres haj nemzeti bélyeg; a másik pedig beljebb hatván az országnak közepe felé, mind barna vagy fekete hajú embereket találna, mit mondana vajjon az előbbinek híradására? Ne ólálkodjunk mink anyanyelvünknek szélein, ha azt igazán művelni és csinosítani akarjuk; az az: ne induljunk az egymással küszködő auctoritások és rideg szokások vagy önön kényünk után, hanem hassunk serény, semmi részre nem hajló, semmi előítélettel félre nem csábítható fáradhatlan tanulásunkkal nyelvünknek szívébe.“²⁴

Ha az ypsilonisták Verseghy helyesírását cacographiának nevezték, ki csodálkozik azon, hogy ő meg a jottistákét mondá „fältótosnak és félnémetesnek.“²⁵ Volt is mit hallgatnia e miatt szegénynek! Nem volt a tudatlanságnak és járatlanságnak az a neme, melyet rá nem kentek szegény fejére, Csak jó barátainak vigasztalása enyhítette némileg lelke keserűségét. Ezek kérték őt:

Ah, ne ügyelj rájuk, hadd őket zúgni, morogni;
Önmagokat — hidd el — rontani fogja dühök stb.

Méltán mondhatta Bacsányi e méltatlan megaláztatásokra, hogy nincs csúnyább dolog, mintha egy tanult ember, kinek a szelidség volna megkülömböztetett jele, a világ piaczn füstös bottal forgolódik s a más nézetén lévőekkel illetlenül czivakodva bajnokoskodik. Maga Verseghy meggyalázói ellen így védi magát: „ha ők magyarok, magyar vagyok én is, ha ők úgy beszélnek, mint vármegyéik, én is úgy beszéllek, mint születésem helyének, Külső-Szolnoknak, mint Jászságnak és Kúnságnak, s mint Debreczennek környékén szóllanak; ha ők a régi könyvekben találják szócejtésüket, benne találom én is az enyimeket; ha ők a szokás után indulnak, én is szokásra mutathatok; ha ők okokat hoznak elő, okok nélkül én sem szűkölködök; ha literaturabéli érdemeiket

²⁴ A philosophiának talpigazságira épített felelet. 357—58. l.

²⁵ Tiszta magyarság 26 l.

emlegetnek, én is eleget tettem magamért. *Ha a különbség köztök és én köztem százszorta nagyobb volna, mint a micsodás, még akkor sem érdemlené meg, hogy ellenem miatta nyilván és kéz alatt oly alacsonyan fondorkodjanak . . . Akármiképen beszéljen vagy írjon a magyar, csak jót mondjon és helyest írjon, testvérem gyanánt szeretem, hazámnak anyyala gyanánt tisztetem.*²⁶

Ily nemes gondolkozást mutatni, a kisebbségek terhe alatt el nem csüggedni, hanem hasznosnál hasznosabb munkákra hevülni, valóban csak a nemes lelkek szoktak.

Verseghy védelmére barátai közül többen tollat fogtak kezükbe; de egy sem írt szelídebben és alaposabb készűtséggel mint Takáts József, az ypsilonisták egyik legtiszteltebb alakja.²⁷ *Szerinte az a legjobb helyesírás, a mely a kiejtést is visszaadja s a gyökérszót is — a mennyire lehet — épségben tartja.* Néhány író az etymologia kedvéért változtatlanul hagyja a j suffixumot; mások ellenben azt mondják: nem elég csupán az etymologia után indulnunk, figyelembe kell vennünk a kiejtés hangzását is; *mivel minden magyar ember a g, l, n, t után a j suffixumot, a kedvesebb és könnyebb hangzás kedvéért a kiejtésben meglágyítja és megváltoztatja, már pedig a helyes kiejtés eme határozott hangzását az írásban is érvényre kell emelnünk.* Valamikor — mondja — ő is a jottistákhoz tartozott, de sok régi könyvet olvasván, a dolog lényegébe jobban belemerülvén s a jeles írókkal sokat érintkezvén, elpártolt a jottistáktól s átment az ypsilonisták táborába, a következő okok miatt:

I. Az ypsilonisták írásmódja az etymológiának és a helyes kiejtésnek is megfelel; mivel azt tartja zsinórmértékül, hogy a meddig csak lehet, a gyökérszó változtatás nélkül megmaradjon; a j suffixumot pedig csak a g, n, l, t betűknél olvasztja össze a végbetűvel.

II. A magyar nyelv, a kiejtés és a jóhangzás szabályainak szigorú megfigyelését más esetekben is megkívánja, pl. a val, vel vagy a vá, vé-nél. Senki sem írja kézzel, lábval, szegényvé stb.

²⁶ Magyar Aglája. 1806.

²⁷ Bemerkungen über des Herrn Professors Paul v. Beregszászi Untersuchung über die magyarische Orthographie. Von J. T.

III. A j suffixum, mint Beregszászi is mondja „euphoniae causa“ több esetben megváltozik s azonosul; nem írjuk tehát ásj, vésj, olvasj, fütj, tanítj stb.

IV. A j suffixum nemcsak a birtoknál, hanem az igealakoknál is a könnyebb és jobb hangzás miatt átváltozik; pld. lásja, kerítje stb.

Ezeken kívül bizonyítékul felhossa azt is, hogy *nincs egyetlen régi könyvünk vagy írásunk, melyben ne volna gond fordítva a kiejtésnek az írásban való kifejezésére.* Erről hosszasan értekezik, s végül az ypsilonnal való írásmódot ajánlja. („*Usus, quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi*“.) Foglalkozik a Révai által kiadott „Antiquitates“ munkával is, s abból és a magyar írásmód folytonos változásából is igyekszik példákat felhozni, s nézete helyességét igazolni. A nyelvész nem ura a nyelvnek — mondja végül Adelung után — hanem csak értelmezője, (Ausleger) a ki a hibákat javíthatja, de javításait nem erőszakolhatja a nemzetre.

. . . tu, si quid nosti rectius istis
Candidus imperti. Si non, his utere mecum.

Akkori időben Takátsnak ezen terjedelmes, német nyelven irt értekezése nagy feltűnést keltett; de kevesen tudták, ki írta. Maga Révai Bacsányinak tulajdonította, s igen sértően nyilatkozott a szerző felől az Elabor. Grammaticaban, a melynek kiadására tudvalevőleg éppen Takáts gyűjtötte össze a költséget. Ezért irt aztán Révainak oly fájdalmas és szemrehányó levelet.

Kisfaludy Sándor, Takátsnak testi-lelki barátja szintén nyilatkozik az ypsilonról. „*En* — írja egyik levelében — *meggyőződésből vagyok ypsilonista és az is maradok míg élek.* Legjobb magyar orthographia, azt tartom, mely úgy ír, mint a magyar ajak beszél; azért vagyok ypsilonista és azért tartom a jottát germanismusnak; de azért a jottával bajt nem vívok, mert *magok a jottisták is ypsilonnal ejtik jottájukat és az olvasó is úgy olvassa*“.²⁸ Máskor pedig azt mondja: ha igaz az, hogy annál tökélyesebb minden, minél egyszerűbb: akkor igaz az is, hogy a ki

²⁸ Akad. kéziratára 220. sz.

úgy ír, a mint beszél, jobban ír, mint az, a ki másképen ír, mint beszél; *már pedig az igaz magyar ajak imigyen ejti ki a magyar szavakat: adgya, tudgya, láttya, falattya stb.* Maga Pázmány Péter is így írt: vitézkedgyünk, adgya stb.

Pápay Sámuel, kiről jó barátja és a jottisták vezére, Kazinczy is úgy nyilatkozik, hogy hazánk „*legkitünőbb philologusa*“ szintén élesen harczol az ypsilon mellett. „*Szörnyű elvetemedés*“, — írja nagy művében — még némelyek azt is el akarják velünk hitetni, hogy azon hangokat (kardja, kinja, adja stb.) a magyar is j-vel úgy ejti ki, mint ők írják, nem pedig így: kardgya, kinnya, adgya, bottya! *Am hallgassanak meg a Mura vizétől Bukovináig egyenként minden magyart, és aztán piruljanak el hogy minden magyartól meg fognak czáfoltatni*“.²⁹ Hiába futnak védelemért a jottisták a régi könyvirókhöz; a legtöbb a szóejtést követte az írásban. *Komjáthi, Erdösi, Pesti, Tinódi, Székely, Pázmány, Pétsi, Lépes stb. ypsilonnal irtak!* Etymologia tekintetében is tévednek a jottisták. *Az írás utóvégre is a kiejtésen alapszik; természetes dolog, hogy nem a legrosszabb, hanem a legjobb kiejtést kell követnünk.* Az **adgya** ép úgy visszaadja az eredeti gyökérszót, mint **adja**. „*Midőn tehát mind a régiség tekintetéből, mind az etymologiából kiforgattatnak jottistáink, kérjük őket, hogy azzal a bálványul imádott, hitvány jottájokkal ne rontsák el igaz magyar szóejtésünket, ne szoktassák rossz magyar kimondásra az idegeneket, s ne szeggyék meg ok nélkül írásunknak természeti főtörvényét is, mely áll az élő beszédnek követésében.*“³⁰

Ha az ypsilonistáknak eddig felhozott érveléseit valaki figyelemmel tanulmányozza, s felettük elfogulatlanul ítél, kénytelen bevallani, hogy ezen érvek *legalább is* nyomnak annyit az ítélethozás mérlegében, mint a jottisták bizonyítékai. Minden tekintetben figyelemreméltó érvek ezek, még oly időben is, midőn már a másik vélemény mindenütt diadalmaskodott. Épen ezért ismertettük szántszándékkal bővebben az ypsilonisták védekezését; mert az oly alaposan kifejtett és annyi fontos okkal támogatott tan, nem érdemli meg, hogy — ámbár a vele ellenkező jutott is diadalra

²⁹ A magyar literatura esmérete I. k. 137. l.

³⁰ U. o.

— *oly nevetséges színben tüntessék fel, s oly tudatlannak bélyegezzék.* Pedig a legtöbb irodalomtörténetíró, Toldyt követve így tesz vele; csak tudatlan félszagségnek mondja az ypsilonisták tanát. Pedig ha alaposan áttanulmányozták volna a Verseyhy és társai által felhozott fontos érveket, talán nem mondtak volna oly egyoldalú és részrehajló ítéletet! A pártatlan ítélethozás méltán megkívánja, hogy ne csak a győztes fél által felhordott anyagot tanulmányozzuk, hanem az ellenfél érveit is.

Hogy az ypsilonisták érvei nem maradtak hatás nélkül, eléggé bizonyítja az a körülmény, hogy íróink nagyobb része e század elején még az ypsilonnak volt híve.

Épen ez bírta rá *Fejér Györgyöt*, hogy a Pesten összejött íróknak, különösen Kazinczynak *előadta az ypsilonisták ultimatumát, s kérte őket, fogadják el az ypsilont; mert ez a többségé, s mert a jotta napjai már úgyis meg vannak számlálva!*³¹ Mondaunk sem kell, hogy Kazinczy és társai visszautasították Fejér György ajánlatát. S hogy megmutassák elvükhöz való ragaszkodásukat, még ők szólították fel az ypsilonistákat a jottához való csatlakozásra. „*Mi — írja az Erdélyi Múzeum — bálványos imádói a nem hitvány jottának, kérjük az ypsilonistákat, felejtkezzenek el az y vak szerelméről, s a ja je pronomen sufficumaikkal összeolvadt szógyökereket s a származást ne tegyék ismerhetlenné, ne tanítsanak rosszul pronunciálni. Más a fülhez, más a szemhez szólni. Ez az ypsilomania úgy tetszik meggyógyíthatlan betegsége némely íróinknak.*“

Fölötte érdekes — habár valószínűleg csak mende-monda — a mit Kazinczy beszél el Glottomachusában. (Akad. kéziratár.)

Takáts egyszer Pestre jövéen, Révait ebédre hívá a *Fejér Farkashoz*. Több író barátjukkal együtt, javában beszélgettek, midőn egyszerre Takáts megszólítja Révait: „*Te nem vagy gazdag, ime én neked hatszáz forintot adok, ha elállsz a jottismustól s ypsilonistává léssz!*“ Révai erre felpattant, összeszidta lelkét, s otthagytá ebédjét!“

Eddig terjed Kazinczy tudósítása, mely — bár az ypsilon-

³¹ Akad. kéziratár: Kazinczy Glottomachusai.

háborúra nézve igen jellemző — kevés valószínűséggel bír. Maga Kazinczy 1827-ben hallotta ez esetet, tehát akkor, midőn Révai és Takáts már rég a földben nyugodtak. Takáts — ha ez eset csakugyan megtörtént — nem levelezett volna többé Révaival, s nem barátkozott volna vele. Pedig, mint fentebb közölt leveleiből is kitűnik, pesti látogatása alkalmával a legőszintébb barátsággal vett búcsút Révaitól, s mihelyt hazaért, mindjárt írt neki. Valószínű, hogy csak baráti tréfa volt az egész, melyet társai mulattatására hozott fel Takáts amaz ebéd alkalmával.

Mint fentebb említettük, az íróknak nagyobb része ypsilonista volt; *Bacsányi, Verseghy, Virág Benedek, Ruszek, Pápay, Takáts, Horváth Endre, Döme, Fejér György, Kisfaludy Sándor, Horváth Elek*, egy ideig *Berzsenyi* is. *Gyarmathy Sámuel, Szabó Dávid, Rajnis* stb. a *dunántuliak, az erdélyiek és a debreczeniek legnagyobb része* stb. mind ypsilonisták voltak. Sajátságos, s szinte hihetetlen dolog, hogy ennek daczára sem ők, hanem a jottisták győztek.

Hogy ez így történt, tagadhatlanul Kazinczy érdeme! Révai után ő vette kezébe a zászlót; sőt nyelvésznek képzelvén magát azt hitte, egyedül ő van hivatva Révai helyébe lépni. Kiadja a Magyar Régiségeket, grammatika írásához fog; szóval egészen úgy tesz, mintha Révai örökségképen hagyta volna rá munkássága folytatását, Pedig mennyire eltávozott Révai szellemétől, mily jelentéktelen grammatikus volt ő Révai mellett, mennyire képtelen volt munkásságának folytatására ő, ki nyíltan hirdeti: „*a nyelv nem tudomány, hanem mesterség*“,³² ki Révai grammatikájában az ő és ü, a tz és ts betűk használatát tartja legfontosabbnak, csak azért, mert ő e tekintetben ellenkező véleményen van, ki nyíltan hirdeti: „nem esküszöm én neki szavaira s zászlaja alá“, de ki azért a nyelvújításban akárhányszor hivatkozik Révaira, épen ott, hol legkevésbé lehet reá hivatkoznia. Szegény Révai! ha tudta volna, hogy Kazinczy az ő *hívei és követői* közé sorolja, ha tudta volna, mi mindenre nem használják fel nevét!

Habár Kazinczy épen nem volt hivatott Révai munkásságának

³² Levelei Csereyhez 182. l. Magy. tud. Akad.

folytatására, mégis megkísérlette; de grammatikája nem készült el: tán belátta, hogy nem bír megküzdeni a nehézségekkel, Lácza szerint a gém szerepet játszott itt is:

Ostobaság úszni! a gém így felele,
Ha a hattyú hívá versenyt úszni vele.

Mindamellett nagy hévvel harczolt Révai egyik-másik tana mellett. Pártolta az ikes igeragozást, *mert újítás volt*; küzdött az ypsilon ellen, s kitartó küzdelme diadalra segíté a jottát.

Ez volt talán az egyetlen, a mihez Kazinczy törhetlen hűséggel ragaszkodott, s a miből soha semmit sem engedett. Az írók nagyobb része ypsilonista volt, de Kazinczy tudott magának azért párthíveket szerezni a fiatalok között, sőt az öregebbek közül is elhódított egyet-egyet, hogy többet ne mondjunk, Berzsenyit is. S ő maga annyi kitartással és hévvel ragaszkodott a jottához, hogy még a legválságosabb percekben sem tudták ellenfelei attól elcsábítani. „*Nem és soha nem!* — írja egyik levelében — *történjék bármi, de én nem engedek.*“

Már a kassai Magyar Museum alapításakor igyekeztek őt írotársai az ypsilonnak megnyerni. „Mindketten (Bacsányi és Szabó) arra kértek állanék az orthographiájokra: lj helyett ly, dj helyett dgy! (Ez vala Bacsányi mogyorópeje, melyen nyargalózott.)“ Bacsányi és Szabó — a két társszerkesztő — ugyanis ypsilonista volt, csak oly feltétel alatt állottak be munkatársaknak, ha a j suffixumot Kazinczy is ypsilonra változtatja. Beleegyezett-e Kazinczy e feltételbe vagy nem, azt nem tudjuk; tény hogy ő a Museumba is jottával írt.³³ Már pedig ez azt bizonyítja, hogy elvéhez hű maradt; hű maradt akkor is, midőn legjobb barátai, leghűbb elvtársai hagyták el. Engem mindig készen talál-
nak ellenfeleim — írja Horvát Istvánnak — „az én ércfalam az, hogy ha igazat mondanak, kevélykedve fogom megtagadni vétkes állításomat Látod, ha makacsság-e az bennem, vagy hazafiúi hűség, hogy nem a Verseghy által közhatalommal paran-

³³ Kassai Magyar Magyar Múzeum: Szigvart klastrom története. Recensálta Kazinczy 178—187. l.

csoltatni óhajtott *Ént*, hanem a vokсок szabadságát akarom isteneltetni.³⁴

Még az a hír sem birta őt eltántorítani, hogy Rajnis, „*a jottának kipróbált oszlopa*“, hűtlenül odahagyta zászlaját, s átment vénkorára az ypsilonisták táborába! Nagy esemény volt ez akkor, s mindkét félt mozgásba hozta, de Kazinczy szilárdan állt! „*Engem — úgymond annak hirdetése által, hogy Rajnis ypsilonistává leve, meg nem térítenek*. Az nem egyebet mutat, mint azt, hogy a mely horgon a tántoríthatatlan Révait megfogni nem tudták, abba Rajnis — *éhen léve* — beléharapott s azt hitte, hogy ha az ypsilon kenyeret adhat, jobb az ypsilon mellett jólakni, mint a jotta mellett éhezni“!³⁵ Szépnek szép ez a kijelentés, de két állítását még is helyre kell igazítanunk. Először is Révait nem akarták az ypsilonisták „*megfogni*“; Takáts összegyűjté a grammatika kiadására szánt költséget, de nem kötött ahhoz semmiféle feltételt. Sőt épen ő és ypsilonista társai árulgatták és terjesztgették Révai grammatikáját a legnagyobb buzgósággal! Rajnis sem azért pártolt el a jottistáktól, mert az ypsilonistáknál biztos kereset várt reá. Hisz az ypsilonisták nem buzdították őt semmivel; saját jószántából pártolt át hozzájuk. Igaz hogy Takáts ki akarta adni munkáit, de ez sem történt meg a közbejött akadályok miatt.

Kazinczynak kitartása maga még nem lett volna elégséges a diadal kivívásához; de közreműködött ebben az a szerencsés körülmény, mely a nyelvújítást is diadalra segíté. Az idősebb írók ugyanis kihalván, az új írói nemzedék közt nem akadtak nevesebb férfiak, a kik tovább is küzdöttek volna az ypsilon mellett. A nyelvújítás vívmányaival együtt elfogadták a jottát is; különösen azért, mivel egy betűvel írhatták le azt, amihez az ypsilonistáknak két betűre volt szükségök.

A hosszú harc tehát, mely félszázadig tüzelte íróinkat, a jotta teljes győzelmével végződött. Ma már nem kísért sem az ypsilon, sem a jotta, s így felesleges volna akár egyiknek, akár a másiknak helyességét, vagy helytelenségét vitatni. A ki azon-

³⁴ Akad. Kézirattára.

³⁵ U. o.

ban nem elégszik meg magának a győzelemnek tudomásul vételével, az olvassa át mindkét fél érvelését, s *biztos lehet benne, hogy nem egy könnyen tudja magát elhatározni, melyik véleményéhez csatlakozzék.* Az újabb harcok elkerülése czéljából legjobb tehát, ha nyugodni hagyjuk a hosszú harcban elkoptatott fegyvereket, s elmondjuk Vörösmartyval : ³⁶

Oszlopot állítok neveteknek zöld papirosból
S lúdtoll bokrétát tűzdelek arra magam :
Rá pedig ezt jegyzem : „szörnyű harcoknak utána
Ypsilon itt nyugszik jottal egy oszlop alatt.

Tagadhatlan tény, hogy minden komolysága mellett is igen sok komikus oldala van e hosszú tollharcznak. S nem egy írónk van, ki sikerrel aknázza ki a dolog komikumát. De e hosszú és elkeseredett harcért nem lehet hibáztatnunk egyik félt sem ; nem az emberek hibája volt az, hanem inkább saját koruknak, a kor irányának és uralkodó eszméinek kifolyása. Bizonyítja ezt az a körülmény is, hogy hasonló tollharczokra még műveltebb nemzeteknél is akadunk. Ilyen volt a francziáknál az elkeseredett *quamquam* pör ; a németeknél pedig a magyar ypsilon háborúval egy időben keletkezett és folyt helyesírásvita, melyet 1778-ban *Klopstock* indított meg.

Franciaországban *De la Ramee* hadat indított a latin qu betűnek francziás (k) kimondása ellen s ebből kerekedett az a hosszú „*kankam*“ per, mely még a mi ypsilon háborúknál is hevesebb volt. Nálunk legalább nem mentek annyira mint a francziáknál, hol a helytelen kimondás miatt egy papot még jövedelmétől is megfosztottak, s hol az egész per a parlament elé került.

Németországban sem tetszett *Klopstock* phonetikus helyesírása ; de azért nagy mozgalmat keltett, s egyszerre mindenki másképen kezdett írni. Csak *Wieland* és *Adelung* felszólalásai terelték a helyesírási vitát az etymologia felé. A megindult mozgalom itt sem volt kisebb mint nálunk, de oly sokáig még sem tartott.

³⁶ Vörösmarty és Kisfaludy Károly is írt egy kis szinművet az ypsilon-háborúról ; Kisfaludy azonban elégette a sajátját.

VII.

Takáts és a nyelvújítási harc.

A multszázad elején Veszprém, irodalomtörténeti szempontból, igen nevezetes hely volt. Kazinczy legerősebb ellenfelei e kis városban szoktak összegyűlni, s innét intézték újításai ellen a támadásokat. A megye gyűlésein sokszor az egész Dunántúl írói megjelentek, s nyilvánosan úgy, mint magán körökben élénk eszmecseréket folytattak az irodalmi kérdések fölött.

Az összetartás oly nagy volt közöttük, hogy képesek voltak a legerősebb actio kifejtésére is. Rövid idő alatt egyesítették zászlójuk alatt a dunántúli írók legtöbbjét, kik, habár nem is laktak mind Veszprémbe, de sokszor találkoztak és sűrűn leveleztek egymással. Kisfaludy Sándor, Takáts József, Pápay Sámuel, Pázmándi Horváth Endre, Ruszek József, Döme, Sághy, Verseggy, Somogyi, Fehér György, Szabó Dávid stb. voltak az úgynevezett dunántúli orthologia vezetői, s a Kazinczy és Helmeczy féle nyelvújításnak ellenei. Toldy s utána többen az írók e csoportját „*keszthelyi körnek*“ nevezik, minő alapon, azt nehéz volna megmondani; mert hisz ez írók legtöbbje meg sem fordult *Keszthelyen*; Takáts pedig s vele együtt több barátja a *Minerva* bukása miatt annyira nehezelték *Festetitsre*, hogy még a későbbi *helikon-ünnepélyeken* sem vettek részt. Ha már erőszakkal körnek kellene neveznünk ez írók szövetkezését, jobban mondva barátságát, akkor inkább *veszprémi*, vagy *téthi körnek* lehetne mondanunk. Takátsnak Veszprémből való távozása után ugyanis Téthre helyeztetett át — mint Kazinczy mondja — a „*főhadiszállás*“; itt lakott Horváth Endre, a szomszédos Pápán *Márton*; Kisfaludy és Pápay pedig rendes vendégek voltak Téthben. Téthi megbeszélés szüleménye Kazinczy munkáinak — a kilencz emeletű filegoriának — bírálata; Téthben készült Takáts recensiója is. Keszthelynek egyikéhez sincs semmi köze. Maga Kazinczy is tudta, hogy

Veszprém-ben és Téthén laknak ellenségei ; azért hangoztatta leveleiben ; „*nem félek ám a téthiektől*“ vagy : „*mit szólnak ehhez Téthén*“ stb. Ugyancsak Téthre küldi Kazinczy Bácsmegyei-jét, hogy jelöljék ki belőle a nyelvi hibákat, s Tétről kapja meg negyvenhárom pontban a választ.

Természetes dolog, hogy a dunántúli írók nagy mozgalmat fejtettek ki ; s volt is közönségük. Kazinczyt akárhányszor figyelmeztették dunántúli barátai, hogy vigyázzon, ne ingerelje a publikumot ; mert az ellene van.¹ Ő maga is figyelmezteti Helmecezyt, hogy legyen óvatos, s ne ingerelje „*a pórseréget*“.² Midőn munkáit kiadja, a Dunántúl lakossága, mely kapva kapott Kisfaludy és mások könyvein, Kazinczyénak megjelenését sem akarta tudomásul venni. Pápay szomorúan jelenti neki, hogy Klopstockjára egyetlenegy előfizetőt sem tudott szerezni, szépliteraturai munkáit pedig még az előfizetők is nyakán hagyták. „*Publikumod kedves barátom igen megfogyott, s ezért óh ! csak magadat, egyedül magadat okozhatni*“ !³

Bár a dunántúli írók ellenségei voltak a Kazinczy és Helmecezy-féle határt nem ismerő újításoknak ; azért a mérsékelt és helyes irányú újítást ők is pártolták. Nem voltak tehát megrogzott orthologusok. Tudjuk, hogy Horváth Endre igen sok új szót használt és sok elavultat hozott divatba. Kisfaludynak egyik-másik új szavát (nádor, csiklandék stb.) még Kazinczy is irigyelte, Takáts csinálta az inger szót, használta a szörny, vágy, czímkép, angol, hatalomszó, embertermészet stb. szavakat. Pápay és Ruszek szintén újított, Verseghyt meg nagyszámú újításai és rövidítései miatt maga Kazinczy „*hyperneologusnak*“ mondja.⁴ Tévedne tehát, a ki a dunántúli írókat a helyes és mérsékelt újítás ellenségeinek tartaná ; tévedne az is, ki valamennyi orthologust — mint az újítás ellenségeit — egy kalap alá igyekeznék vonni. *Tény, hogy épen azok voltak közöttük a legkevesebben, kik minden újítást elleneztek.* Már pedig irodalomtörténetíróink orthologus és orthologus

¹ Akad. kézír. Sárközy levele Kazinczyhoz.

² U. o. Helmecezijának.

³ Pannonhalmi sztt. Benedekrendi levéltárban.

⁴ Orthologusok és neologusok.

között nem tesznek különbséget, s valamennyit „a makacs ódság” követőiként tüntetik fel. Ez nem helyes eljárás! *Kárhoztatnunk kell azt a gúnyos és komikus hangot is, melylyel írónk az orthologusokról szólnak*; a kor irodalmi viszonyaival és törekvéseivel tisztában levő író nagyon jól tudja, hogy az orthologus mozgalom az újítók túlzásai ellen igen helyes, sőt sok tekintetben szükséges harcz volt, mely vajmi kevés kárt okozott; de annál több hasznót az által, hogy nagyobb vigyázatra és mérsékletre intette a nekihevült újítókat. Politikai úgy, mint irodalmi forradalmakban égető szükségesség a megfontolást és óvatosságot hirdető ellenzék; s győzzön bár a túlzók véleménye, a később felötlő hibák mindig hirdetni fogják, hogy az elhirtelenkedést kerülni óhajtó ellenzék álláspontja nem volt egészen helytelen! Mi lett volna nyelvünkkel, ha egészen a szófáragók és nyelvrontók kényére bízott volna? Hisz az ellenzéknek heves küzdelmei daczára is annyi hiba csúszott be! Hátha még nyugodtan nézték volna a nyelvújítási harcz kimenetelét?

A dunántúli s különösen a veszprémi írók iránya, nem hagyta befolyás nélkül Takátsot sem. Kisfaludy Sándor és Horváth Endre, a mérsékelt és óvatos újítás barátai Takátsot, — ki különben is mindenütt a helyes középútnak volt barátja — csakhamar megnyerték irányuknak, melyhez aztán egész életén át törhetlenül ragaszkodott. Nem hajlott egyesek túlzásához, nem bírták őt megnyerni a „mondolatisták”, nem engedett Kazinczy baráti befolyásának; józan eszével maga belátta, hogy a nyelvújításban is a helyes és mérsékelt középút vezethet csak sikeres eredményhez.

*Helyes nyelvérzékének eléggé tanujelét adta, midőn magának Kazinczynak is Faludit ajánlotta követendő például!*⁵ Révai nagy grammatikájának kiadásával pedig megmutatta, hogy tisztán áll előtte e halhatatlan mű jelentősége. *Mindenesetre ritka jelenség, hogy Verseghynek testi-lelki barátja és híve teszi lehetővé Révai grammatikájának megjelenését!*

E különösnek látszó cselekedetnek ő maga megadja magya-

⁵ Glottomachusok Akad. kéziratár.

rázatát, midőn levelében kortársainak elfogult nézetén felülemelkedve kimondja, hogy jelenleg hazánkknak két nagy nyelvésze van: Révai és Versegky!

Nem volt ő az az ember, ki mások dicsőségén akart emelkedni, vagy ki önzésből és érdekből csatlakozott egyik vagy másik párthoz. Meggyőződésből tett mindég mindent, s megmondta még legjobb barátjának is az igazat. *Kazinczy maga bevallja Pápayhoz intézett levelében, hogy hasztalanul igyekezett bizodalját látogatásaival megnyerni; elvéhez mindvégig hű maradt.*⁶

A nyelvújítási harcz izgalmai, a veszprémi írók sürű összejövetelei és tanácskozásai Takátsnak igen sok idejét elvették, úgy, hogy veszprémi tartózkodása idejében néhány költeménynél és az ypsilonról szóló tanulmányán kívül alig írt valamit. Még kiterjedt levelezését is, a mennyire lehetett, korlátozta, s csak bizalmasabb barátaival közlekedett.

E visszavonulást a fentebbieken kívül hivatalával járó elfoglaltsága és házassága is okozta. Takáts ugyanis veszprémi hivatalának elnyerése után megnősült; még pedig — mint Szabó Dávidnak írja — oly szerencsésen, hogy boldogsága semmi kívánnivalót sem hagy fönn. Házassága tehát nem győri tartózkodása alkalmával történt, — mint némelyek állítják — hanem jóval előbb; Győrbe ő csak 1810-ben ment, holott már 1806-ban Kazinczyt arról tudósítja, hogy négy éves leánykája meghalt!⁷

A három jó barát: Kisfaludy Sándor, Takáts és Kulcsár István egyszerre határozták el, hogy megházasodnak.⁸ Sajátságos, hogy mind a három szép és a mellett gazdag leányt szemelt ki magának. Takáts neje a babai Bay ősrégi nemes családból származott Eszter volt, kivel kétszáz holnyi birtokon kívül⁹ még szép házassági összeget is kapott.¹⁰ Így járt Kisfaludy is. Hogy Kul-

⁶ U. o.

⁷ 1806-ban kelt levele Kazinczyhoz Akad. kéziratár.

⁸ Milkovics Zsigmond úr, Kisfaludy rokona és Takáts József ismerőse, ki már a kilenczvenes évek felé közeledik, személyesen volt szives felkeresni, hogy adatait közölje velem.

⁹ Kiss Sándor megyei ügyész úr levele szerint.

¹⁰ Nedeczky Sándor úrnak, a Takáts-család örökösei ügyészének hozzám intézett levele szerint.

csár is gazdag leányt keresett, bizonyítja Takátshoz írt egyik levele, melyben a protectió ellen panaszkodik. A tudatlanok — úgy mond — ennek segítségével mennek előre, ő pedig kénytelen itt maradni Esztergomban. „Jó is lesz; mert már elkezdtem a hetedik szentséghez való készülést. *Egy pénzes leányt elveszek, s olyan kathedrám lesz, hogy a pestivel sem cserélek.* Már két személy vagyon számomra kijelölve. Ha ezekkel meg nem eshetik, németet veszek. Azért kérem is az urat, hogy nézzen ki számomra olyat, a hol reménylhetek bizonyos tíz-tizenkét ezret; én husvételre fel mehetek megnézni, a vakátzióban pedig minden végbe mehet.“¹¹

Takáts családi boldogsága teljes lett, midőn egy kis fia s lánya született. Jó barátoktól, szerető hitvestől s vidám gyermekektől környezve, oly napokat élt, melyeknek emléke még késő férfi korában is örömmel tölté el lelkét.

Családi boldogsága lebegett akkor is szemei előtt, midőn 1806-ben, *Ürményi Pepi* kisasszonynak, a nagy hírű országbíró leányának emlékkönyvébe e szép sorokat írta:

Csendes házi öröm! Lelkem vigassága,
Te vagy ezen földi élet boldogsága:
Egy jámbor és gondos hitvesnek szerelme,
A kedves magzatban nyíló szív és elme;
Válogatott élő s meghalt jó barátok
Köztetek mindenkor új örömet látok.
Nem érzem így kisedet tisztelnem súlyait,
Szánakodva hallok mások panaszait,
Kik a csalogató árnyékát kergetik
S szívök nyugalalmát sehol sem lelhetik.
Mit érnek a sorsnak fényes ajándéki:
Hír, kincs, szépség — ha vak szerencse játéki?
Ha rendszerint gondba kerül megszerzésük,
Nehéz a birtokuk, s könnyű elvesztésük.¹²

Csekély igényei és helyes gazdálkodásai mellett vagyona is szépen növekedett, úgy hogy 1808-ban már nagyobb birtokot is vehetett magának. Akkori hírek szerint a zirczi apát: *Dréta Antal*, a ki neki igen jó barátja volt, — a vételt elősegítendő —

¹¹ Takáts-féle levéltár Kísf.-társ. birt.

¹² Kisfaludy-Társ. levéltára.

nagyobb összeget bocsátott volna rendelkezésére.¹³ Megtörtént-e ez vagy nem, adatok híján nehéz volna bebizonyítani. Annyi bizonyos, hogy Takáts a mondott évben megvette Márfy Klára és Therézia téthi földeit; ezzel, és a genuai kereskedőktől megvett kisebb földrészekkel *birtoka majdnem kétezer holdnyi kiterjedést nyert.*¹⁴

Még ugyanez évben (1808.) a vételre királyi megerősítést is kapott¹⁵ s ő felsége a Györmegyéhez leküldött okiratában azt is megengedte, hogy Takáts József „a veszprémi káptalan pereinek és jószágainak direktora,” nemességének épségben tartása mellett felvehesse a „*téthi*“ előnevet.¹⁶

Hogy nagy kiterjedésű birtokát könnyebben művelhesse, lemondott jószágigazgatói állásáról, s 1810-ben Téthén telepedett le, hol egy ma is fentálló csinos kastélyt építtetett. Minthogy az építkezéseknél a zirczi apát jobbágyai dolgoztak, ismét azt a hírt terjesztgették, hogy Dréta apát a szerzet megkárosításával Takátsnak kastélyt építtet. Takáts a gyanúsítgatásokat visszautasította, s Györmegye ülésén kijelentette, hogy bárkinek kész a kifizetett számlákat és nyugtákat megmutatni. „Régen hallottam — írja a megyéhez benyújtott protestatiójában — hogy egy jámbor jóakaróm sokféle kisebbitései között ezen kikoholt hamissággal is liresít; de meggondolván, hogy nem minden szó hallik menyországba, érdeme szerint megvettem. Azonban minthogy már a publikum elé került a dolog, kénytelen vagyok én is becsületemnek s jussaimnak védelmére nyilván kimondani; hogy rágalmozó ember után indult Szalai uram (a hír terjesztője) és nagyon vétkezett, hogy okos megvizsgálás előtt vaktában árulgatja a hamisságot igazság gyanánt.”¹⁷

E kellemetlen eseten kívül Téthén egy több évtizedig tartó pere is volt Takátsnak, mely izgalmaival egészen haláláig keserítette őt. Az elkeseredett pör tárgya a théti erdő volt.

¹³ Nedeczky úr levele szerint.

¹⁴ Milkovics úr tudósítása szerint.

¹⁵ Györmegye levéltárában van az eredeti.

¹⁶ U. o. Prot. Inc. Com. Jaur. anno 1809. 483. sz.

¹⁷ Györmegye levéltárában.

A közbirtokosságnak ugyanis Téthen nagyobb erdeje volt, melyet a birtokosok 1772-ben felosztottak egymás között, azon kikötéssel, hogy e terület mint eddig, úgy ezentúl is szabad legelő marad.¹⁸ Az 1807-i erdőtörvény megalkotásáig nem is tiltotta el senki a legeltetést az erdőkben; de a törvény megengedte a birtokosoknak, hogy pagonyozás alkalmával — míg az új növények megerősödnek — bekeríthessék területeiket. A törvény azonban csak a levágott erdőkre, nem pedig oly területekre vonatkozik, melyeken a fának hire sincs.

Takáts — élván a törvény által nyújtott kedvezményekkel — erdő helyeit a pagonyozás után beárkoltatta.¹⁹ Ez azonban annyira felboszantotta a szomszéd birtokosokat, hogy néhányan, különösen Kisfaludy Mihály izgatására, beárkoltatták azon helyeket is, a hol erdőnek hire sem volt; sőt fel is szántatták és be is vették azokat. Ily módon oly nagy területet vontak el a közbirtokosságtól, hogy a barmok legeltetése úgy szólván lehetlenné lett.²⁰ Takáts és hét birtokos társa hasztalan tiltakozott e törvénytelen eljárás ellen; fellépésük semmi eredménnyel nem járt; sőt Kisfaludynak és társaink jobbágysai urok izgatására szétrombolták Takátsnak és szomszédjának árkait, elpusztították a kerítést s barmaikat behajtván a fiatal erdőbe, tönkretették azt.²¹

Takáts jobbágysai erre a jogtalanul bevetett területekre mentek, s a fiatal vetésekben egyes helyeket lekaszáltak. Ebből keletkezett az a hosszú per, melyben Takátsot hamisított királyi rendelet felolvasásával és jegyzőkönyv-hamisítással vádolták; egyszersmind tizezer forintnyi kártérítést követelték rajta a vetések lekaszálása miatt.²²

A megye először úriszéket tartott; de Kisfaludy nem jelent meg azon. Majd egy egész bizottság küldetett ki, mely számos tanu kihallgatása után ártatlannak nyilvánította Takátsot. Az

¹⁸ U. o.

¹⁹ Győrm. levélt. Apologia Josephi Takáts.

²⁰ Téthi jobbágysai folyamodványa u. o.

²¹ U. o.

²² U. o. Apologia.

ellenfél azonban egészen a királyig felvitte az ügyet; de „a magas trónus“ is Takáts javára döntötte el az ügyet.²³

Kisfaludy Mihály még ekkor sem nyugodott meg, s újra folyamodott a királyi trónhoz; de ismét eredmény nélkül. Ekkor már Takáts nem is élt, s így csak özvegye és tizenkét vele tartó birtokos társa előtt hirdették ki a végérvényes határozatot.

A gyalázatos rágalmakért, melyeket e hosszú és elkeseredett perlekedésben ellenfelei szenttelen nevére kentek, némileg kárpótolta Györmegye kitüntető bizalma, mely már az 1811-i nagy gyűlésen táblabírájává tette őt. *Ez volt a harmadik megye, mely ily kitüntetésben részesíté Takátsot.*²⁴

A közbizalom később még inkább felé fordult, s 1816-ban Horváth Mátyás helyébe, (ki nyolcz esztendeig viselte becsülettel hivatalát,) Györmegye főjegyzőjévé tétetett.²⁵

Mint főjegyző sokat tett a magyarság érdekében; s a megyegyűléseken lelkes beszédekert tartott a magyar nyelv érdekében. A megyei levéltárban levő latin és magyar fogalmazványai olyanok, hogy — mint *Pieba József*, Györmegye levéltárnoka írja — hozzájuk hasonlók nincsenek a levéltárban.²⁶

Érdemei elismeréseül 1821-ben — tehát halála évében — már *alispánnak jelöltetett ki*; de még a választás megtörténte előtt meghalt.²⁷

Téli, jobban mondva győri tartózkodása idejére esnek a nyelvújítási harcz legmozgalmasabb évei. Említettük, hogy a Kazinczy és Helmezy-féle iránynak ő nem volt híve; de a neologusok és orthologusok között kiütött elkeseredett harcznak sem volt barátja. Szelíd lelke nem nézhette nyugodtan az erőszakkal szított gyűlölséget; veszélyt látott az íróknak ellenségeskedéseiben, s minden erejével azon volt, hogy a két pártot kibékítse.

Természetes, hogy ez nem ment oly könnyen; az általa hirdetett középútnak kevés követője volt s egyezkedni, békére lépni

²³ U. o.

²⁴ Josephus Takáts 1811. 3. aprl. in Gnrli Congregatione Tab. Jud. Assesor denominatur XVII. Nomina Tab. Jud. Assess. Győri levéltár.

²⁵ Prot. Comit. Jaur. 1816.

²⁶ Mély köszönetemet nyilvánítom szives tudósításáért.

²⁷ Prot. Comit. Jaurin. 1821.

egyik fél sem akart. Nehéz is lett volna oly irányt kijelölni, melyet mindkét fél elfogadhatott volna. Baj volt az is, hogy ő maga sem sokat engedett elveiből; már pedig a békesség létrehozásának ez az első követelménye, s minthogy ezt nem tette meg, egyességi kísérletei nem sikerültek.

Voltak, a kik hibául rótták fel neki e törekvést. Így Kazinczy nyiltan kijelenti Pápayhoz írt levelében, hogy Takátsnak az volt a hibája, hogy erőnek erejével egyességre akarta bírni az írókat.²⁸

Jóindulatú kísérletei nem sikerülvén, megmaradt a mérsékelt közép úton, s résztvett azon mozgalmakban, melyeket a dunántúliak a túlzásig vitt ujítás ellen kifejtettek. Téved azonban, ki azt hiszi, hogy Takáts volt a dunántúli ellenzék szóvivője és izgatója. Vádolták ugyan őt ezzel, de minden alap nélkül. Kisfaludy Sándor 1821. szept. 5-én — tehát Takáts halála után — nyiltan kijelenti: „*Takáts, ez a literatúrára nézve oly tiszta és igaz lelkű férfiú, ha részt vett is a fergetegben, de annak támasztója nem volt.*“²⁹

Kazinczy, Berzsenyi, Helmezy és Horváth István őt, Kisfaludyt és Ruszeket tartották a Mondolat íróinak vagy legalább írotársainak. E téves nézet, bár később maga Kazinczy is megczáfolta, még mai nap is hitelre talál, s a Mondolatról írt ismeretéseken ott szerepel Takáts neve is, pedig semmi része sem volt benne.

A Mondolatot többek biztatására Somogyi írta Fábián és Oroszi közremunkálkodása mellett. A munka megjelenése előtt egy „hiresztelést“ köröztek a veszprémi gyűlésen, s igen sokan aláírták azt; többi között Radó Sándor, Kazinczy jó barátja is, ki azt híván, hogy egy szépirodalmi munka fog megjelenni, 10 forintot írt alá.³⁰ Somogyi Veszprémből távozván, a correcturát egy ideig Ruszek apát végezte; ugyancsak ő ajánlotta Somogyinak, hogy használja fel *Folnesics Alvináját* is; mert kitűnő anyagot talál benne.³¹

²⁸ Akad. kéziratár. Levele Pápayhoz.

²⁹ Akad. kéziratár. Levele Ruszekhez.

³⁰ Akad. kéziratár. Radó levele.

³¹ Akad. kéziratár. Ruszek levele Kazinczyhoz.

Ruszek a Mondolat nyomtatásáról tudósította Takátsot és Kisfaludyt is, sőt izlelőül egy kiszedett ívet is küldött nekik; így tudták ők meg idejekorán a Mondolat készülését.

Fábián József, ki Somogyi Gedeon testvérnénjét birta nőül, Márton István pápai tanárt és barátját kérte meg, hogy egy komikus képet készíttessen a Mondolathoz a Bécsben tartózkodó Márton József által. Mindkettő örömmel eljárt a megbízatásban.

Somogyi és társai Takátsot is felszólították, hogy *írjon egy komoly előszót a Mondolathoz; de ő visszautasította kérésüket, azon indokolással, „a Mondolat nem is könyv“, s ilyenhez ő nem írhat előszót!*³²

Sárközy és Horváth Ádám már ezen előkészületek idejében tudósították Kazinczyt, hogy „*nagy dolog készül ellene*“; de hogy mi, azt egyelőre nem merték neki megírni.³³

Világosan látható ez adatokból, hogy a Mondolat *írásában* Takátsnak és Kisfaludynak semmi része nem volt; Ruszek is összesen csak egy iv correcturáját végezte.

Megerősítik ezt Kazinczy dunántúli barátainak levelei is, kik közül az egyik így írt neki: „*A Mondolat kiadása felől továbbra is bizonyossá teszek, hogy arra egyedül a zwinglianusok tüzelték Somogyi Gidát.*“³⁴

A veszprémi nagy gyűlésre végre elkészült a várva várt munka, s a megyeház termeiben a bizottsági tagok és az előfizetők között a szerző és társai osztották ki. „*A jelenlevők — írja egyik szemtanu — mind a kép nézésének estek, s nagy kacajlón, látván en galop a derék szamarat!*“³⁵

A Mondolat megjelenése után még élesebbé lön az ellentét Kazinczy és Kisfaludy tábora közt. A durva „Felelet“, melyet Kazinczy tisztelői adtak a Mondolatra, csak szaporította ellenségeinek számát. Hogy is nézhették volna íróink nyugodtan, hogy olyan tiszteletreméltó alakok, mint a tudós *Beregszászy*, kit fájós szemei miatt „*elhomályosodott szemű Izsáknak*“ vagy *Sipos* professor,

³² Kazinczy levele Horváth Istvánhoz.

³³ Akad. kéziratár.

³⁴ U. o.

³⁵ U. o.

kit „megbocsáthatatlan bűnü bódítónak“ neveztek — csúffá tétesenek.

Valóban helyesebben cselekedtek volna Kazinczy barátai, ha hallgattak volna Sárközy, Horváth stb. tanácsára, s nem válaszoltak volna a Mondolatra; a közönség nagyobb része — mint Horváth és Sárközy írják — amúgy is Somogyi pártján volt, a páratlanul durva *Felelet* pedig még többet elidegenített Kazinczytól.

Helyesen jegyezte meg Horváth és Takáts, hogy a *Mondolat* nem ártott annyit Kazinczynak, mint a *Felelet*, mely „alig tud kigázolni a becsstelenítő terminusokból. Kazinczy nem szorul ily bárdolatlan prókátorra, nem is fér szívéhez ily eszelős vadság“!³⁶

Jellemző dolog a *Felelet* íróira, hogy első alakjában a censor megtiltotta a kinyomatást. Nagy gyanum van — írja Kazinczy — hogy Ruszek miatt tilalmazták a jelenést.

Különben nem csak a *Felelet* írói hangoztattak a *Mondolat* írói ellen ily durvaságokat; Kazinczy sem volt kiméletesebb; levelében orgyilkosnak, vadlelkű betyárnak, rágalmazó sicariusnak, gaz immoralis ficzkónak stb. mondja Somogyi Gedeont! S biztatja Kölcséyt, hogy vegye fel összes munkái közé az Antimondolatot is!

Természetes, hogy mindez nem a legjobb hatást tette a publikumra; eléggé tapasztalhatta ezt Kazinczy, midőn a Helmeczy által írt előfizetési felhívás kibocsátása után alig jelentkezett a Dunántúlról munkáira előfizető. Holott Somogyi Gedeon Petroniusára csak maga Takáts 35 előfizetőt gyűjtött.

Előfizetők helyett egy felhívást kapott Veszprémből, melyben a dunántúliak 30 forint jutalmat biztosítanak annak, ki Helmeczynek újításokkal telt *Hiresztelését* érthető magyarsággal lefordítja!

Az 1815. év tavaszán egész országban ismeretessé lett Sághy nyílt levele is Kazinczy ellen. „Ez az úr — úgymond — és Helmeczyje nem csak nem építik nyelvünket, hanem úgy elrontják, hogy végre minden jó írónak és hazafinak le kell tenni tolát és önmagának magyarnak megutálni tulajdon nyelvét; —

³⁶ U. o.

irtóztató újításai már negyven előfizetőt visszavontak a Múzeum-tól, *Helmezy írására pedig mindnyájan borzadnak.*³⁷

Még jobban megneheztek a dunántúliai Kazinczyra, midőn kedvelt költőjüknek, Kisfaludynak Himfyjét bírálta meg. Ebben már Takáts is érdekelve volt; mert ő lastromozta a dalokat, s Kazinczy neki vetette szemére, hogy mért nem hagyta ki a gyengébbeket.

A bírálat egyaránt bántotta Kisfaludyt és Takátsot. Kisfaludy Ruszekhez írt levelezésében adott kifejezést neheztelésének.

Ez a levelezés akkor közkézen forgott, s egy példányt Ruszek Festetics gróf levéltárába is letett, hogy ott mindenki olvashassa.

Takáts Somogyi Gedeonnak is megküldte e leveleket. „Csodálom — írja a Petronius fordításában kiadott védekezésre vonatkozólag — hogy a derék mentőírásban helyesen érdeklött büszke bajnokok mind ekkorig semmi jelét nem tüntették boszankodásuknak. Az igazságot sérteni, nyomni lehet; de rajta erőt venni valamint örökös kár lenne, úgy attól tartani sem kell. *Többnél többek ezen szent ügy mellett a bajvívások.* Ha talán ismeretlenek Uraságod előtt Kazinczy és Kisfaludy között e tárgy iránt folytatott levelezések; azokat a visszavárás feltétele alatt ezennel barátságosan közlöm.”³⁸

Van ezenkívül Takátsnak egy másik bizalmas jellegű levele, melyet 1815. febr. 3-án írt *Pyber Benedek* barátjához.³⁹ E levélben két akkori időben ismeres epigrammát közöl. Az egyik Helmezy ellen szól, ki Kazinczy beleegyezésével oly új szavakat is szőtt Báróczy és Dayka munkáiba, melyek azoknak életében még meg sem voltak. Természetes, hogy ez a nyelvújításnak szépítése érdekében történt; de akkori időben visszatetszést szült s Kazinczyt nyilvánosan vádolták Báróczy és Dayka szövegének szándékos megrontásával.⁴⁰ Minthogy a nyomtatásnál Helmezy

³⁷ Másolatban az Akadémiában.

³⁸ Aigner Lajos birtokában.

³⁹ Nemzeti Múzeum kéziratárában.

⁴⁰ Sággy, Kisfaludy és Horváth Endre levelei szerint.

végezte a felügyelői tisztelet, őt támadták meg első sorban. Ellene készült tehát e kis epigramma :

Helmeccy Ügyeléséről.

Helmeccy hát ügyelő ? Ügyelő hát Helmeccy vajjon ?
 Úgy, de ha Helmeccy csak szöszke Katákra ügyel ?
 Úgy, de ha Helmeccynek füstös serházban ügyelni
 Kell : mit akar, mikor ő könyvre ügyelni akar ?
 Báróczyt meg agyon, főlágytól talpig ügyelte ;
 Ah, ne ügyelj többé Helmeccy ; ah ne ügyelj !

A másik epigramma Kazinczynak szól, ki igen szerette magát második Révainak tartatni ; hiúságának ez az oldala van kigúnyolva e sorokban :

Nincsihez.

Révai kettő már ; eddig több nem vala egynél
 S ez magyar : a másik ? Nincsi ha tudja, ki volt.
 Révait ismertem ; nem az ő, kit festve talállok.
 Római bálvány, nem Révai ! — Nincsi ne csalj !
 Báróczyt s Daykát hamisan tüntetted előnkbe :
 Sánta ebet könnyű, Nincsi elérni ; ne csalj !

Időközben a Tiszántúl és Erdély is kezdett mozogni. Sárospatakról — mint Kazinczy írja — gyalázatos pasquillusok kerültek ki ellene ; szerzőjük valószínűleg *Lácza*y, kinek a Mondolatban is volt némi része.⁴¹ Szatmármegye Högyész megsértése miatt neheztelt meg rá s Kazinczy iránti ellenszenvének kimutatására az *Ó és Új Magyar* szerzőjének ezerötszáz forintnál többet gyűjtött ; mely összeghez még a debreczeni consistorium is adott száz forintot.

Mindez nagyon fájhatott Kazinczynak, ki ép úgy szíven viselte a haza sorsát és irodalmunk felvirágoztatását, mint akár-mely más író, s legfőlebb csak az eszközökben különbözött a többitől. Célja azonban neki is ugyanaz volt, mint a többi lelkes írónak.

Minthogy újításai ellen napról-napra erősebben keltek ki, s még oly férfiú is, mint Teleky László, nyíltan helytelenítette az újítási túlzásokat, 1815-ben nagy dologra határozta el magát :

⁴¹ Lácza több évig volt Somogyi tanára.

elment Takáts látogatására azon reményben, hogy ott fogja Horváth Endrét és Kisfaludyt is találni. Látogatása csak rövid ideig tartott; mert Tétről néhány napra Bécsbe ment; de onnét visszajövet újra felkereste Takátsot, s vendégszerető házában lakott ott tartózkodása ideje alatt.

A társalgás tárgya természetesen az irodalom volt; Kazinczy panaszkodott a sok ellenségeskedés miatt; Takáts pedig igyekezett őt az újításokban nagyobb mérsékletre és vigyázatra bírni. A beszélgetés eredménye az lett, hogy Kazinczy megkérte Takátsot, jelölne ki Horváth Endrével Bácsmegyei-jéből a hibásaknak talált szavakat és az idegenszerű kifejezéseket.

E látogatás után néhány levelet is váltottak egymással. E levelekből kitűnik, hogy Kazinczy hasztalanul igyekezett Takátsot újítási irányának megnyerni; hű maradt ő elvéhez mindvégig.

„Tisztelt Úr — írja neki Kazinczy — és a te barátid *leginkább a magyar színt kívánjátok írásunkban!* . . . Nem értem, mi cselekszi, hogy a mit én oly felette szépnek tartok, az másoknak igen rút. *Te megmondád, hogy szabadnak tartod az újítást, csakhogy az ne legyen sok — és rossz! De nekem sohasem sok, a mi szükséges!* Nem kérdelem én, engedi-e a törvény valamint azt sem kérdelem, dicsőségből lehet-e dics? Nekem elég, hogy Zircz éneklője él a dics szóval“. ⁴³

Teleky László gróf is majdnem ugyanazon szabályokat állította fel az újításra nézve, mint Takáts. Vannak — úgymond — nyelvünknek oly törvényei, melyeket áthágnunk nem szabad; *vannak oly talpkövei, melyektől a magyar közönség el nem állhat, ha nyelvét egészen el nem akarja temetni és annak porából egy idegen egészen ismeretlen nyelvet támasztani* Azt hiszem sem a puristák, sem az új szócsinálók nem győznek, hanem győzni fog a magyar publikumnak az a része, mely közönségesen a nyelv gyarapodását megítéli En magam se purista nem vagyok, se mai szószerző; az elsőt bizonyos határok között dicsérem, a másodikat pedig, a hol igen szükséges, örömet elfogadom.

⁴³ Glottomachusok Akad. kézír.

Fogjunk kezét, s dolgozzunk egyesült erővel ezen az úton anyagi nyelvünk gyarapításán, pallérozásán és bővítésén“. ⁴³

A későbbi következmények megmutatták, hogy Takátsnak és Telekynek igaza volt, midőn *a magyarság józan nyelvérzékétől várták a két ellenkező véglet közti helyes középút feltalálását, és nyelvünknek a helytelen képzésektől való megtisztítását*. Számtalan oly szót lehetne felsorolni, melyet szerzőik minden erőlködése daczára sem fogadott el a közönség; lassan-lassan a nyelv geniuszának megsértésével képezett szók közül sok annyira feledésbe ment, hogy némelyiknek ma már eredeti jelentését sem lehet megállapítani.

Takáts Kazinczy felszólítására csakugyan hozzáfogott a Bács-megyei átnézéséhez és a kifogásolt újítások kijelöléséhez. Megjegyzéseit átadta Horváth Endrének, ki saját nézeteit Takátséval megegyezőknek találván, egy harminczhat oldalra terjedő levélben foglalta össze a közös kifogásokat. E levelet aztán elküldé Takátsnak, a ki néhány sor kíséretében átszolgáltatta azt Kazinczynak.

Takáts e néhány sorban tudtára adja Kazinczynak, hogy itt küldi a kért véleményadást. „Meg kell egyenes szívvel vallanom — úgymond — hogy sokakban egy értelemben vagyok vele, s nyelvünk és literaturánk iránt viseltető szeretetemhez képest nagyon fájlalom, hogy *egy időtől fogva több magyar könyveink a sok csigázott új szavakkal és visszatetsző kiejtésekkel való élés által még a tanultabb félnél is homályosakká, s azért olvasások unalmaszá, sőt gyűlöletessé válik*. Ha ez így tart, nem hogy közelednénk a dicső célhoz, hanem inkább távozni fogunk tőle. *Te nagy tiszteletű Uram legtöbbet tehetsz, hogy a káros tévedés előtt még jókor bevágattassék az út, melyre hazafiúi buzgósággal s teljes bizodalommal igen igen kérlek*.“ ⁴⁴

A közös megegyezéssel készült levélben Horváth kifejti Kazinczy hibáit s negyvenhárom pontban sorolja fel azokat. Először is a magyartalanságok ellen tesz kifogásokat. A francziában szép lehet — úgymond — a mi a magyarnak fogát szedi! Minek nekünk az idegen szólásmód? *Ha ebben áll a csinos magyar szín,*

⁴³ Akad. kéziratárában.

⁴⁴ Glottomachusok.

úgy adjon Isten jó éjszakát édes nyelvünknek! Minek ez: *Egypt, Paradíz, classisch, detail, plebsch, excessz, Julie, tón, Marie, Sophie, theater, onkel, nevő, niész, igely, façomirozott, tour, grammatisch correct* stb? Hogy keletkezett a rény, dédős, fityog, gyulongás, vadkan, menyecskecske stb. *Nem jobb-e a szász Heltai könyöklője Kazinczy kanapéjánál?* Azt mondják, *mi puristák antiquariusok vagyunk!* „Nem fáj az nekünk, nem is szégyen, hogy antiquariusok vagyunk csak azt nem szeretjük, hogy az egy-mást gyűlölésnek méreg magva a magyarok között elhintetik. De a világ magát meg nem hazudtolja! Vakmerő az, ki magát a nyelv urává teszi“! stb.⁴⁵

Hogy e levél nem maradt Kazinczyra hatás nélkül, azt maga is bevallja Takáts-hoz intézett soraiban, melyekben bár keservesen panaszkodik ellenségeire, Takátsnak nemeslelkűségét és humanus eljárását mégis kiemeli. Horváth vágásai és szúrásai — úgymond — „ezentúl még vigyázóbbá tesznek dolgozásaimban, s ez is haszon, még pedig nagy haszon.“

Horváthnak is felelt még ugyan ez évben (1816. okt. 6.) még pedig több mint harmincz oldalnyira terjedő levélben; s Bácsmegyei-jének 43 kifogásolt helyét elég ügyesen védelmezte.

Levele elején felkéri Horváthot, hogy ha tetszik adja át e sorokat közös barátjuknak, Takátsnak is, minthogy nincs szándékában külön-külön felelni. Azután áttér Horváth ama vádjára, hogy ő *rosszakaratúlag* vádolja a dunántúli írókat. Minden kitelhető módon védi magát ez állítás ellen; *bókokkal halmozza el Horváthot, nagy érdemekkel ragyogónak mondja Takátsot; s emelkedett hangon magasztalja Kisfaludyt.*⁴⁶ *Az ember szinte hajlandó volna hinni ez őszintének látszó hangnak, ha nem tudná, hogy ugyanez időben Pápayhoz, Horváth Istvánhoz intézett leveleiben „áskálódó rágalmazással“ vádolta Horváth Endrét, „gonosz pube-rei-val“ Takátsot, s nyavalvás affectálással Kisfaludyt!*

Ilyenek után mindenki természetesnek fogja tartani, hogy a „*téthi triász*“ továbbra is megmaradt előbbi álláspontja mellett. Ez időben történt, hogy a dunántúli írók egy újabb röpirat

⁴⁵ U. o.

⁴⁶ Pannonhalmi szt. benedekrendi levéltárban.

kiadására határozták el magukat. A tanácskozássra meghívták *Tatayt* is, ki az egész tervet elárulta Kazinczynak, s így a tervbe vett röpirat: „*Egy újonnan terjedő Fene*“ nem is jelent meg, csupán kéziratban forgott közkezen.⁴⁷

Maga *Berzsenyi* is mind inkább közeledett a dunántúliakhoz; örömmel hallotta *Horváth Elektől*, hogy szidják Helmecezt, „*a mért nevét nevéhez merte férczelni*“; s ő maga költeményeiről leszaggatta „*a Helmecezy féle neologus izü előszót.*“⁴⁸

Zalában ezalatt erősen készültek a megyegyűlésre, hol egy határozatot akartak hozni Kazinczynak az írástól való eltiltására. 1816-ban már erről is tudomást szerzett Kazinczy.⁴⁹

Ezen általános mozgalomtól Takáts sem vonta magát vissza; 1817-ben egy terjedelmesebb értekezést írt, melyben főkép Kazinczy recensioival foglalkozott. A dunántúliaknak ugyanis nem tetszett, hogy míg az ő munkáikat a külföldi lapok a legrosszabb színben tüntetik fel, addig Kazinczyét és a neologusokét dicséretekkel halmozzák el. Gyanúsítgatni kezdték Kazinczyt, a ki a külföldi lapokat *Rumi Károly* által befolyásolta; de ő kijelentette, hogy Kisfaludy munkáinak recensióján kívül egyebet nem közölt.

Kazinczy e kijelentése kevés valószínűséggel bír; mert hisz az *Annales*ekben is ő bírálta Pápay könyvét; s Szemere és Helmecezy felszólították őt, hogy *magyar nyelven is adja ki a külföldi lapokban megjelent bírálatait.*⁵⁰ Költeményeinek német ismertetését együtt csinálta Helmecezyvel, kivel formális alkudozásokat folytatott arra nézve, hogy jó lesz-e magyar Wielandnak nevezni, vagy nem? „*Nem tanácsos nagyon világosan beszélni — írja Helmecezynek — nagyon ne dicsérj; mert gyaláztatomra válik.*“⁵¹

Bizalmas besúgás folytán értesültek erről a dunántúliak is, és *nyíltan kezdték hirdetni, hogy Kazinczy maga bírálja saját munkáit!* Bizonyosságul egy levél másolatát is terjesztgették, melyből az egész dolog világosan kitetszett. Talán éppen ez volt az

⁴⁷ Tatay levele Helmecezyhez.

⁴⁸ Horváth Elek levelei szerint.

⁴⁹ Tudósítása Helmecezyhez. Akad. kéziratár.

⁵⁰ Akad. kéziratár. Helmecezyádák.

⁵¹ Levele Helmecezyhez u. o.

indító oka annak, hogy Kazinczy barátait — többi közt Farkast is — megkérte, hogy leveleit ne mutogassák másoknak.

A külföldi lapokban megjelent recenziók és az azokról elterjedt hírek birták rá Takátsot, hogy egy értekezést írjon a tárgyilagatos bírálatok szükségességéről. Munkáját a kinyomtatás előtt elküldte Verseghynek, ki hogy Kazinczy meg ne tudja szerzőjét, saját kezével újra leírta és beküldte a Tudományos Gyűjteménynek *Füredi Vida* neve alatt.

Kazinczynak első dolga volt kikutatni, ki írta ez értekezést; Verseghy írásáról s a Füredi Vida név kezdő betűiből (F. V.) először arra a következtetésre jutott, hogy Verseghy írta. Ám a sűrű idézetek, a compositio és a stylus határozottan Takáts tollára vallottak; az értekezés végén álló: *in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus charitas*, kivált neki volt kedvencz ideája; ő sürgette mindig a nyelvújítási harc békés kiegyenlítésének s a helyes és mérsékelt középútra való térésnek szükségességét. Ezeknek egybevetése után csakugyan kitalálta Kazinczy a valódi szerzőt.

Már Desewffy Józsefhez írt levelében nyíltan kijelenti, hogy Füredi Vida nem más, mint Takáts József. Horváth Istvánnak pedig — Takátsnál tett látogatását adván elő — így ír: „Voltam Füredi Vidánál“, „beszéltem Füredi Vidával“, „Füredi Vidánál háltam“ stb.

Különben e bizonyítékok nélkül is könnyen ki lehetne találnunk, hogy Takáts a valódi szerző. Stilusa ugyanis oly jellemző tulajdonságokkal bír, hogy az első pillanatra fel lehet ismerni, a mit ő maga sem tagadott: hogy t. i. ő írta ez értekezést. Hibásan tulajdonítja tehát *Toldy* és *Szvorényi* Horváth Endrének.

Az egész dolgozat 32 oldala terjed, s a Tudományos Gyűjtemény 1818. évfolyamának VI. részében jelent meg hét fejezetre osztva:

1. Mi az elmeműveknek recensioja?
2. Kinek vagyon jussa az elmeműveket recenseálni?
3. Mely nyelven kell az elmeműveknek recenseáltatniuk?
4. Mennyire hasznos és mennyire káros a recensio a literaturának?

5. Milyeneknek illik az antirecensioknak lenniök ?

6. Milyenek a magyar elmeműveknek eddig való magyar recensioi ?

7. Kik a magyar elmeműveknek német recensensei ?

Az egész értekezés a legkitünőbb források felhasználásával készült, magas színvonalon álló tanulmány, mely Takáts finom izlésének, olvasottságának és helyes gondolkodásának kétségbevonhatlan jeleit hordja magán. Ha valamikor, úgy épen abban az időben volt szükség egy ily tanulmányra, mely a tárgyilagosságra, önérdektől és személyeskedésektől ment nemes célú kritika szükségességét hirdette.

Íróink kezdetleges kritikái ugyanis ez ideig jobbra csak magasztalásokból, vagy idétlen személyeskedésekből állottak ; a finom és mérsékelt hangot ritkán találták el ; még ritkábban tudtak az érdekeken felülemelkedni. Igen sokszor, az írók rendkívüli érzékenysége miatt, akarva sem merték megmondani az igazat. Pedig, hogy egészséges irodalmi viszonyaink lehessenek, okvetlenül hozzá kellett szoktatni az írókat a józan kritika megszívleléséhez.

Ezek az állapotok akart Takáts segíteni, midőn a helyes kritikáról szóló nézeteit leírta és a közönség elébe bocsátotta.

Tanulmánya, hazai viszonyainkat tekintve, nagyon időszerű volt ; növelte jelentőségét az a körülmény is, hogy éppen ebben az évben szándékozott a német *Vaterländische Blätter* szerkesztősége hatvan magyar munkát megbírálni ; még pedig magyar írók közreműködésével.

Ez a figyelemre méltó esemény — mint Takáts írja — őt is megszólalásra bírta ; a nemzeti irodalmat igazán szívükön viselő honfiaknak figyelmébe ajánlja szerény megjegyzéseit.

A recensio napról-napra jobban terjed, s már annyira divatba jött, hogy *Voltaire*, *Bayle* és *Rousseau* idejében sem volt akkora kelete ; illik tehát, hogy különös gondot fordítsunk rá. Szükséges, hogy a recensens maga is író legyen s kellő jártassággal bírjon a maga szakmájában ; szíve ne legyen indulatokkal telt, részrehajló és érdekhajhászó. Pénzért sohase tagadja meg a sokat fáradó és epedő magyar írótól — ha megérdemli — az elismerés meleg

szavait. Szinte szerencse ránk nézve, hogy az írók nem vásárolhatják meg kritikusaikat; ilyen dologra bizony nem adhat az pénzt, ki maga sem kap semmit munkájáért.

Tudja a magyar író nagyon jól, hogy jutalomra nem számíthat, s ha hazája javáért mégis dolgozik, nem érdemli-e meg a méltányos kritikát?

A recensio azon a nyelven legyen írva, melyen a munka megjelent. Helytelen dolog német bírálatot írni a külföldi lapokba a magyar munkákról; hisz a németek úgy sem ismerik a megbírált művet, s így a recensens tetszése szerint írthat róla, sőt — amint már megtörtént — maga magát is magasztalhatja!

A helyes kritikának példányképei lehetnek a *De Sallo* által megindított „*Journal des savans*“ recensioi; a rosszakaratú megtámadásdknak pedig *Freronnak* rágalmazó cikkei.

A mit az írótól, a recensentől követelünk, azt megkivánhatjuk a felelőtől (antirecensentől) is. A tudományoknak nagy kárára szolgál a tudósoknak egymás ellen való agyarkodása; mit nyernek azzal az írók, hogy egymást tépik és gyalázzák? Mit nyer a publikum az ilyen moeskolódások olvasásával? Szidalmakkal kell-e a tudományok országát gazdagítani? „Ki olvashatja undorlás nélkül *Voltaire*nek antirecensioit, feleleteit *Des Fontaines*, *Larcher*, *Warburton*, *Coger*, *Nounotte*, *Freron* s egyebek ellen? Így nálunk ki javálja a *Mondolatnak* címképét, az *Antimondolatot*, a *Tükröcskét*, a *Moralis Katekismusnak* recensiójára adott immoralis feleletet? Az író személyét sohasem szabad összevetesztetni munkájával; a munkát bírálgathatja a hozzáértő; de az író személyisége mindig szent és sérthetetlen maradjon előtte.

Az eddig megjelent magyar recensiook legtöbbje igen gyenge; nagy hibájuk, hogy midőn a munkát itélik, többnyire az író személyét veszik tárggyul; s így a részrehajlás bűnével vádolhatók.

„Sajnálattal és keserű érzéssel kell megvallani, hogy a magyar elmeműveknek német recensensei többnyire magyar írók, kiket ugyan meg lehetne nevezni, minthogy a vélt titok a fátyol alól is kivilágít; de ezen írásnak célja a legtisztább hazafiúi és literatori szándék lévén, távol legyen, hogy reá a személyes érintés valamely homályt vessen. — Legyen elég a jámboroknak érté-

sükre adnunk: hogy *semmi sincs elrejtve, a mi meg nem nyilatkozik*“.

A recensens legyen jószívú, igaz életű s nagy tudományú férfiú. *Mihelyt az indulatok; úgymint az irigység, gyűlölség, kérdékenység, gúnyolódás befolyásolják a kritikust, a recensió satyrává változik.*

A legolcsóbb és legmegvetendőbb dolog a világon, ha a szerző maga bírálja és magasztalja munkáját. Önönmagát dicsérni asszonyi vágy, s alacsony lélekre mutat.

Ezek Takáts értekezésének főbb pontjai. Észméit a hazai viszonyok tekintetbe vételével tárgyalja, s hazai irodalmunkból vett példákkal világosítja meg. Szól a nyelvújításról is, és kikel az idegenszerűség használata ellen. *„Nemzetünknek geniusza fog felettünk örködni, hogy magyarok maradjunk“!*

Értekezésének utolsó fejezetében újra felszólítja honfitársait az egyesülésre. *„Hazámfiak, magyarok, barátim! ideje, hogy az egymást gyűlölésnek, üldözésnek véget vessünk. Szép és hasznos a tudományos vetélkedés, de bezzeg káros a személyes vagdalkozás! Ha szeretjük nemzetünket, nemzeti kulturárnak emelkedését, miért álljuk ennek útját? Hazámfiak! szeressük, segítsük, tűrjük egymást, fussunk összefogott erővel, egyesült lélekkel a legnemesebb pályán a legdicsőbb célra: nemzetünknek boldogítására!“!*

Takáts értekezésére Kazinczy, — ki úgy látszik találva érezte magát — a Tud. Gyűjt. 1819. évfolyamának utolsóelőtti füzetében válaszolt. Tulajdonképen nem is válasz ez, hanem a neologismus terjedelmes apologiája, melyben Kazinczy részletesen kifejti újítási elveit, a nélkül, hogy a recensiókkal bővebben foglalkoznék.

A recensiókról írt értekezés volt Takátsnak utolsó nyomtatásban megjelent munkája; dolgoztatott ugyan ezután is; de későbbi munkálatai kéziratban maradtak. Különben hosszas és gyakori betegeskedése, — melyet a nyelvújítási harcz izgalmai és a téthi birtokosokkal folytatott perlekedésének kellemetlenségei csak súlyosbítottak, — nem engedte, hogy kedvencz foglalkozásainak szentelje továbbra is idejét.

Betegsége 1820-ban még súlyosabbá lett, s barátai már

ekkor remegtek életéért; de a telet nagy nehezen mégis kihúzta. A következő év tavaszát azonban már nem élte túl. Május harmadikán — s nem negyedikén, mint Danielik írja, — jobblétre szenderült.⁵² Temetése nagy részvét mellett ment végbe mindszenti pusztáján. A dunántúli írók legtöbbje ott volt, köztük a tudós Fejér György, ki a temetési szertartásokat végezte.⁵³

A tudományos Gyűjtemény a következő gyászjelentést adta ki: „Györről máj. 4-én kelt levél szerint azon vármegyének jeles érdemű főnotáriusa, tekint. Téthi Takáts József úr, különben több ns. vármegyéknek táblabírája, *példás buzgóságú magyar hazafi és a nemzeti nyelvnek mind munkája, mind szorgalmatos ajánlása és segítése által tiszteletreméltó gyámola, már tavál is gyakrabban tapasztalt betegeskedése után, az nap délután négy órakor munkás és hasznos életét 50 egynéhány tavaszok után berekesztette. A ki az ő erkölcsi oktatásait s verseit olvasta és a magyar literatura terjesztésében mutatott buzgóságát tapasztalta, sajnosan fogja venni ily férfinak korán való elhalását és emlékezetét velünk együtt a háladatos maradéknak tisztelettel fogja általadni, mint oly hazafinak, a ki a közönséges hivatalt a nemzeti buzgósággal oly szerencsésen tudta összekapcsolni.*“

Érdekes, hogy Kazinczy, ki Takáts életében jót csak akkor mondott róla, ha egyenest neki írt, de Pápayhoz és másokhoz intézett leveleiben nem szűnt meg őt rágalmazni, fortélyokkal és erőszakoskodásokkal vádolni, — most, hogy látta a Takáts halála fölötti általános részvétet, sietett ő is a szomorkodók közé állni. „*Ha hatalmamban állna — írja egyik levelében — Takátsot visszahoznom a föld alól, ő ismét élne; személyem nem jó tekintetbe, ha a haza ügye forog szóban, ezt pedig Takáts igazán akarta.* Neki az volt a baja, hogy erőnek erejével akart egyességre vonni bennünket.“

Ez a levél május 29-én kelt, s az egyenes lelkű Pápay július 20-án felelt rá. Nagyobb elégtételt nem is kaphatott volna Takáts e levélnél a Kazinczy által rákent rágalmakért. A legnemesebb hangon utasítja vissza Kazinczy gyanúsítgatásait, s mint-

⁵² A győri anyakönyv szerint: Mortuus 1821. 3-a Maii, sepultus 5-a 54 annor

⁵³ Translatu ad Mindszent et ibi Rr. Georgius Fejér sepelivit. u. o.

egy érezteti vele, mily nagy méltatlanság volt tőle a legjellemesebb embert alaptalanul oly alacsony kifejezésekkel illetnie.

Pápay, kinek egyenes és tiszta jellemét Kazinczy annyiszor magasztalta, minden érdek nélkül, csupán igazságérzetből vette Takátsot védelmébe; tehát annál inkább hitelt adhatunk szavainak. Különben nem is vezethette őt ítéletében az érdek; mert hisz Takáts már a földben pihent, Kazinczy ellenben, ki szintén jó barátja volt, még élt s szerette őt. A fölötte érdekes és jellemző levél ide vonatkozó része így hangzik: „*Úgy vagy, Takáts elhala, s benne elhunya egy oly tiszta lelkű barátom, kit én szüntelen kesergek s keseregni éltem fogytáig meg nem szünhetek. Ember nem lehet méltóbb a legforróbb baráti szeretetre, mint ő vala; de csak annak, ki őt úgy tudta ismerni, mint én.* — *Ő neked nem volt barátod* — *írod.* *Úgy de ti nem ismerétek egymást a lelkiekben.* Egyedül a nyelv dolgában ismerétek egymást, s abban Takáts nem férhete össze veled; s bár mely távol vala is ebben tőled s bármely buzgón óhajtotta, hogy a te Teuto-Gallo-Hungarismusod s sokra vitt neologismusod auctoritásra ne kapjon, de ebben vagy akármi másban erőszakoskodással s fortélyokkal nem éle, mint hibásan véled, és sem a nyelv dolgában, sem egyébben semmi tette nem volt gaztett és „buberei“, mint egy régibb leveledben írad; mert az *Isten színe előtt mondom, hogy az efféléktől soha sem vala ember tisztább, mint Takáts.* Voltak csakugyan, kik őt szeretni nem tudák, kik tudniillik maguk sem méltók, hogy szerettenessék, a milyen Győrben és Téthén is igen sok van, s a felette érzékeny szívű Takátsnak leginkább az ilyen rosszak verék le egészségét. Sok, temérdek sok édes barátom, körülöttünk a rossz ember; talán soha több nem vala, mint mostani papiros évünkben. Tudósaink közt is, mit legméltóbban kell fájlalnunk, nem kevesek a rossz lelkűek s pirulok, ha eszembe jut minő gazságokat követnek el némely pesti íróink, s mint mocskolják be a tudománykedvelők becsületét az egész nemzet előtt. Takáts a bölcsek számából vala, kik nem tudnak ingerelve se rosszak lenni. Egész gyengéje az volt, hogy a Verseghysmus szelleme igen megszállotta, a mit én sok exorcisálásimmal sem tudtam belőle egészen kiűzni. *Ő a szeretetre méltó nincs többé köztünk!*

VIII.

Takáts kiadatlan munkái.

A gazdag levéltár, mely Takáts halála után egyetlen fiára szállott, — bár irodalom-történeti szempontból igen nagyértékű volt, — 1873-ban, Takáts Sándor halála után, font számra adattott el egy szatócsnak.

Ha Fejér György teljesíti a temetésekor magára vállalt megbízatást, s tényleg megírja Takáts József életrajzát, melyhez Pápay tudósítása szerint már hozzá is fogott, bizonyára felhasználja a gazdag levél- és kéziratár adatait. Ez esetben talán felhívta volna az érdeklődők figyelmét a levéltárra, s így esetleg megmenthették volna a család tagjai, vagy mások a pusztulástól. De Fejér György — ki tudná megmondani, mi okból — nem felelt meg a megbízatásnak, s így Takáts nevét rövid idő alatt elfeledték. A levéltárral pedig maguk az örökösök — a Ghyczy- és Ányos-család — sem törődtek; valószínűleg nem is tudták, mily értéket képviselnek a régi megsárgult levelek, melyek — mint a család jelenlegi ügyésze írja, hozzám intézett levelében — egy szolga hűtlensége folytán a szatócs boltjába kerültek.

E levéltár megmentett töredékéből következtetni lehet arra, mily nagyszámú, s ama kor irodalmi viszonyaira nézve mily nagyfontosságú iratok veszttek el. Nem is számítván Takáts kéziratban maradt dolgozatait, Teleky Domonkos grófnak és másoknak kiadás végett hozzá küldött s nyomtatásban soha meg nem jelent munkáit, elég, ha a több százra menő elveszett levélre hivatkozunk, melyeknek legtöbbje az akkor élő magyar írók tolla alól került ki.

A megmentett rész jobbára csak töredék; hol itt, hol amott hiányzik egy-egy oldal; néha csak egy-két sor van az egészből, úgy hogy teljes egészét Takáts egyik hátrahagyott dolgozatából se alkothatni. Pedig útleírásai, versei, erkölcsi mondásai, iratai és közmondás gyűjteménye sok érdekes dolgot tartalmaznak.

Az életrajz folyamatában egyik-másikból közöltünk már részleteket. Említettük azt is, hogy tanítványa számára egész csomó csinosabbnál csinosabb történetkét és meséket írt. A már közlötken kívül azonban csak ezek maradtak ránk sértetlenül: „*A haldokló gyermek*“, melyet a szülők vigasztalására írt; „*Az Istenről*“, melyben népszerű módon bizonyítja Isten létezését, végtelen jóságát és mindenhatóságát; „*A meghévülésben ivó leány*“, melyben a szép Náni gyászos halálát adja elő, intő például a könnyelmű ifjúságnak. „*A testvér ajándéka*“ a gyermeki hálát példázza, „*A hazug tinó*“, „*A magameggyőzés*“, „*A városi élet örömei*“, „*A bosszúálló gyermek*“, „*A parancsolgató leány*“ különféle erkölcsi igazságok felvilágosítására irattak. Igen csinos az „*Úgy jár, a ki szófogadatlan*“ című parabola, melyben egy mulatságos kis történettel példázza az engedetlenség rossz következményeit. „*Az árnyékában magát elbízó gyermek*“ a valódi nagyság mibenlétét tárgyalja. A vigyázatlan hal példájában a mohó vágyak korlátozásának szükségességét hirdeti. A szeles halacska nem veszi észre, hogy a csalétekben horog rejlik, — s meggondolatlanul utánna kap:

Jaj! mit mivelsz, szeles bohó!
Már foly véred, elveszel:
Ugyan miért vagy olyan mohó?
Gyanús étket mért eszel?

*

Lássad kiseded' e példákban,
Hogy az vesztét kergeti,
A ki tilos szabadjában
Vágyódását követi.

Te ezen kárt elmellőződ,
Ha már kicsiny korodban,
Magad önként meg-meggyőződ
Kedves mulatságodban.

Takáts e kis történetkében, parabolákban és mesékben nem ragaszkodik classicus mintákhoz; eszme és kidolgozás egészen a sajátja; de tán éppen ezért eszthetikai szempontból többféle kifogást emelhetni ellenök. A hosszabb leírás, elbeszélés és festés nem képes a cselekvények soványságát pótolni; különben is a kiseded cselekményekhez jobban illett volna az élénk rövidség és

egyszerűség, mint a hozzájuk nem mért hosszas elbeszélés vagy festés. Alaki szempontból sikerültebbek azok, melyekben a párbeszédet alkalmazza. Egyik-másikban az elkülönített tanulság is fölösleges; mert magából az elbeszélésből úgyis önkényt levonható az. Ugyanazon dolognak ismétlése pedig zavarja a hatást, melyet a csattanós befejezés néha már biztosított.

Különben Takáts mentségére szolgálhat az a körülmény, hogy nem a közönség, hanem csak tanítványa számára írta meséit; nem a mulattatás és hatás volt célja, hanem a tanítás. E célnak megfelelőleg sokszor oly dolgokat is bővebben kellett tárgyalnia, melyeket — ha a nagy közönség számára ír — néhány vonással is elegendő lett volna vázolnia.

Nem megvetendő szolgálatot tett Takáts irodalmunknak a közmondások és a maximák gyűjtésével. Az összegyűjtött anyag háromféle; egy részét különféle erkölcsstani munkákból szedegette, s a természetből vett találó hasonlatok segítségével népszerűbb formába öntötte; másik részét utazásai közben gyűjtögette, a harmadikat ő maga írta.

Mintegy százat jelesebb erkölcsi mondásai közül kiválogatott s egy közös cím alatt — talán kinyomtatás végett — összefoglalt. Minthogy hátrahagyott kéziratai között ezek még a legkevésbé hiányosak, közlünk néhányat azok közül, a Takáts által adott cím alatt:

A jámbor életéről.

Örömmel tegyük meg, a mit Isten parancsol, s hagyjuk el azt, a mit eltilt. Ha azonban megbotlottunk s valami nem jóra vetemedtünk, ne tagadjuk, ne titkoljuk: hanem bánkódjunk inkább rajta, kérjünk bocsánatot Istentől s szülőinktől és többé azt már ne cselekedjük; mert veszedelmes egy kőbe kétszer ütközni.

Ha nem parancsolná is Isten, hogy szeressük őt, szeretnünk kellene mégis, jobban, mint akárkit; mert érdemes arra és sok sok jót tesz velünk.

A mely nap nem mentünk előbbre a jámborságban és széldségben, az a nap örökre elveszett tőlünk.

Mivel az Isten megengedte, hogy azt bátran kérhessük tőle, a mit szeretnénk megnyerni: azért bizalommal forduljunk hozzá szükségünkben.

Ki ifjúságában semmit sem tanult, vénségében éhezni fog, vagy a haszontalan kenyérevők közé számláltatni.

A mértékletesség a legjobb örökség; de késő a takarékoság, mikor már üres a szekrény.

Ha szükségét nem akarsz látni, az aprólékosban is gazdálkodj.

Sok cseresznye lehull előbb, hogy sem megérjék: szinte úgy sok gyermek meghal előbb, hogysem emberi kort érjen el.

Inkább magánosságban, mint rossz társaságban. A ki sántával jár, sántikálni tanul.

Minden állat magához hasonlóval társalkodik legszivesebben. Eb ebnek a barátja.

A gondolkodás és gyakorlás csoda nagyra vihetik az emberi tehetségeket.

A mit nem ismerünk, se ne dicsérjük, se ne gyalázzuk.

A ki sokra nem vágyódik, gazdag; a ki kincsekről gondolkodik, szegény.

Isten a jót parancsolja, a rosszat tiltja; nem maga szeretetéből, hanem mivel az erkölcs mind földi, mint mennyei boldogságot szerez annak, ki kedveli; a bűn ellenben megfosztja mind a kettőtől.

Tehát a keresztény erkölcsöket gyakorolni nem más, mint maga magát okosan szeretni.

Szeresd a te ellenségedet, nem azt teszi, hogy te erőnek erejével keresd barátságát, szeress vele élni, társalkodni; hanem ama törvénynek ez az értelme: Ha ellenséged éhezik, adj ennie. Ne állj boszút. Fizess jóval a rosszért.

Egy tál lencse jobb ízű a barátok közt, mint a fűszerszámos, drága étel, ha panaszos.

Nem szűgyen a szegénység, ha csak nem restség az oka: de a rossz erkölcs szűgyen is, káros is. Az embert, ne a ruhát tartsd tiszteltben.

Kinek szárnya alatt nyugszol, azt tiszteljed. Vigyázz, hogy meg ne sértsed az udvariasságot.

Jó a jószág, de jobb a jószág. Jó a teli élésszekrény, de jobb az egészséges gyomor.

Ne higgy mindjárt annak, a ki dicsér; *sokszor a nyelv a szív hite nélkül pörög. A szerkívül hizelkedő vagy megcsalt, vagy meg akar csalni.*

Végy erőt szívednek felháborodásán; szerezz békességet, a hol viszálykodnak; jótéteménynyel oltsd tüzét haragodnak.

A ki meg nem akar ütközni, setétben ne botorkáljon. A ki le nem akar esni, ne másszék a fára.

A kinek száját megégezte egyszer a kása, az a tarhót is fűjja. A kít egyszer a kigyó megcsíp, a gyíktól is fél.

A ki egyszer borjút lop, a tehenet is elviszi az. A nyalánk torkosból könnyen tolvaj válik.

A ki tűr, uralkodik; könnyebb engedelmeskedni, mint okosan parancsolni.

A ki igen sokat beszél, gyakran kimutatja foga fehérét. Sokat hallj, sokat láss, keveset szólj. Ocsmány beszélgetés: erkölcsvesztegetés.

Az iparkodónak semmi se nehéz; a restnek minden pelhe fontot nyom.

A gyönyörűség nem homlokkal, hanem háttal fordulva ismer-teti meg magát. Ne légy vakmerő, ha egyszer kihatoltál a vesze-delemből.

Ne kezdj egyszerre sokba. A ki két nyúl után indul, egyet se ver. A ki sokat fog ölbe, nem szorít.

A hol sok a tudomány, ott sok a titok. A jó juh nem sokat bög, de sok gyapjút ad.

A jó nevelés sohasem drága, az ifjúság aranyalma, méltó megőrizni. A jámbor ifjúból jó öreg ember szokott lenni.

A ki jól él, királyt sem fél. A ki sok mézet nyal, keserűt is fal.

Soha ki ne köss előljáróiddal. A ki urával pöröl, annak csak Isten lehet orvosa.

Sokszor a rongyos dolmányban is van okos ember. A bojtorjányos csikóból válik a jó paripa. Nincs oly nagy úr, ki meg nem szorul.

Ha adsz, adj jó szívvel, ha kérsz, vedd jó kedvvel és nem

utáltatod meg magadat. A kinek mi vagyon kedvére, nincsen az terhére.

Hol lakják, a ki kedve szerint akar élni? Mindenütt jó lakni, a hol becsülete van az embernek.

Keserű a tűrés, de édes a gyümölcse. Időtől kell várni, tanácsra hallgatni.

Első lépcsője a bölcsességnek azt tudni, hogy sokat nem tudunk.

Mesterség a szerencse kézforgási között föntartani a jó szívet.

Lássad, ki előtt feded fel titkaidat! Ha ablakkal beéred, ne nyiss kaput szíveden. Többet árt sokszor a hízelkedő, mint az ellenség.

Parányi bimbóból nagy gyümölcs növekedik. A sok kis mag kasokat tölt.

A méreg a kóstolással is megárt. A mit meg nem lehet változtatni, legjobb azt elfeledni.

Mennél nagyobb vagy, annál letartóbb légy. A nap mennél magasabban van, annál kisebb árnyékot vet. A nagy folyó vizek kis zúgással folynak.

Ne örülj annak, hogy a szomszédod háza ég. Belé ne unj mindjárt a munkába; a tyúk addig piszkál, míg szemre talál. Se ne siess, se ne késs.

Az ész tanulás nélkül csak olyan, mint a mely föld parlagon áll. Gazt aratnak azon a földön, melyet nem szántanak.

Jobb az útnak feléről visszatérni, mintsem rossz helyre menni.

Kelletlen ott a kincs, hol jó egészség nincs. Rövid torkosság hosszú betegség. Igen jó orvosság a mértékletesség.

Sok gazdag ifjú feljebb menne, ha nem tudná, hogy gazdag.

Szűken költve, mindennap szerezve, növekedik a vagyon. Henyéléssel senki meg nem gazdagodik.

A mit megtaláltál és vissza nem adtál, annyi mintha lop-tad volna.

A napfény nem volna oly kellemetes, ha a setét éjszaka föl nem váltaná. A tavasz nem tetszenék oly szépnek, ha a tél meg nem előzte volna.

Szépség, virág hamar hervadnak ; a tudomány s erkölcs még a síron túl is kísérik az embert.

A megpirulás feneke a jó erkölcsnek.

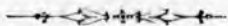
Mindent hinni, és semmit se hinni, mindkettő gyarlóság.

A ki imádkozik, vagy kér, vagy hálákat ad ; se abban, se ebben nincs szüksége másnak szavaira.

Hol az Isten országa ? Az Isten ugyan mennynek és földnek Ura : de bizonyos értelemben csak ott uralkodik, a hol őt megismérik, és az igazság s erkölcs üzése által tisztelik.

Ha Isten pártfogód, pókháló is erős fal. Ha Isten velünk, ki ellenünk ?

A ki Istennel kezdi, Istennel végzi.

T A R T A L O M.

	Lap.
I. Bevezetés	3
II. Takáts ifjúsága	7
III. Takáts Bécsben	27
IV. Takáts költeményes munkái és erkölcsi oktatásai	71
V. Egy könyvkiadó-vállalat a múlt században	97
VI. Takáts és az ypsilon-háború	113
VII. Takáts és a nyelvújítási harc	136
VIII. Takáts kiadatlan munkái	159

